

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA
1974, LETNIK XI, UDK 3

4

IZ VSEBINE

- Zvone Dragan: Samoupravni sistem razširjene reprodukcije
Ernest Petrič: Sence preteklosti
Stane Krašovec: Problem stroškov varstva in obnavljanja
človekovega okolja
Peter Klinar: Mednarodne migracije
Zdravko Mlinar: Nagnjenja Slovencev glede načina naselitve
Vuko Pavičević: Temeljna načela socialistične morale (I)
Tone Poljšak: Razporoka po italijansko
Ivan Lapejne: Kako uskladiti razvoj?
Ciril Ribičič: Značilnosti našega volilnega sistema
Mojca D. Murko: Moč in nemoč politike »popuščanja napetosti«
Drago Košmrlj: Po sledih kongresov KP

TEORIJA IN PRAKSA

1974

4

revija za družbena vprašanja, let. 11, št. 4, str. 352—504, Ljubljana, april 1974

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob finančni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Vlado Benko, Vladimir Bračič, Zvone Dragan, Nace Golob, Silva Jereb, Polde Kejžar, Andrej Kirn, Peter Klinar, Martin Košir, Stane Kranjc, Marjan Lah, Albin Mahkovec, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Emil Rojc, Janko Rupnik, Nada Sfiligoj, Majda Strobl, Vanek Siftar, Ivo Tavčar, Niko Toš, Peter Toš, Lojze Vezočnik, France Vreg, Boris Ziherl

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Stane Kranjc

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Savin Jogan, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Boris Majer, Boštjan Markič, Tomo Martelanc, Mojca Murko-Drčar, Oto Norčič, Ciril Ribičič, Vlado Vodopivec

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Mojca Močnik, Rastko Močnik

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

Ljubljana, Titova cesta 102, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROCNINA:

Za posameznike: letna 50 din, polletna 25 din; za organizacije: letna 80 din; za študente: letna 40 din; za tujino: letna 120 din, posamezen izvod 12 din; v prosti prodaji je cena enojne številke 6 din, dvojne 10 din

TEKOCI RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Ljubljana — za revijo Teorija in praksa; devizni račun FSPN: 50100-620-00133-32040-10-646 — za revijo Teorija in praksa

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »Delo«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK:

- ZVONE DRAGAN: Samoupravni sistem raz-
širjene reprodukcije 355

CLANKI, RAZPRAVE:

- ERNEST PETRIČ: Sence preteklosti 360
STANE KRAŠOVEC: Problem stroškov var-
stva in obnavljanja človekovega okolja 373
PETER KLINAR: Mednarodne migracije 383
ZDRAVKO MLINAR: Nagnjenja Slovencev
glede načina naselitve 393
VUKO PAVIČEVIČ: Temeljna načela sociali-
stične morale (I) 407

POGLEDI, GLOSE, KOMENTARJI:

- TONE POLJŠAK: Razporoka po italijan-
sko 427
IVAN LAPAJNE: Kako uskladiti razvoj? 434
ANA TURK: Nepraznično o praznikih 438

VZGOJA IN IZOBRAŽEVANJE:

- MILAN DIVJAK: Vloga in pomen učitelja
v sodobni in bodoči šoli 440

VPRAŠANJA POLITIČNEGA SISTEMA:

- CIRIL RIBIČIČ: Značilnosti našega volilnega
sistema 449

MEDNARODNI ODNOSI:

- MOJCA D. MURKO: Moč in nemoč politike
»popuščenja napetosti« 455
LOJZE VEZOČNIK: Non progredi est re-
gredi 463
BOSTJAN MARKIČ: KP Italije in oboro-
žene sile 469
DRAGO KOSMRLJ: Po sledih kongresov
KP 473

PRIKAZI, RECENZIJE:

- MIODRAG JOVIČIČ: Sodobni federalizem
(Majda Strobl) 479
IZ DOMAČIH REVIJ 485

- LISTAMO PO TUJIH REVIJAH 490
MED NOVIMI KNJIGAMI 496
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 499
Avtorski sinopsisi 503

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. 11,
št. 4, str. 353—504, Ljubljana,
april 1974

INTRODUCTION

ZVONE DRAGAN: Self-management System of Enlarged Reproduction	355
---	-----

ARTICLES, STUDIES:

ERNEST PETRIČ: The Shadows of the Past	360
STANE KRAŠOVEC: Problems Concerning the Costs of Protection and Renewal of Man's Environment	373
PETER KLINAR: International Migrations	383
ZDRAVKO MLINAR: The Settlement Preferences of the Inhabitants of Slovenia	393
VUKO PAVICEVIČ: Basic Principles of Socialist Morality	407

VIEWS, GLOSSES, COMMENTS:

TONE POLJŠAK: Divorce in Italian Style	427
IVAN LAPAJNE: How to Coordinate Development?	434
ANA TURK: Unfestively about Festivities	438

EDUCATION:

MILAN DIVJAK: The Teacher's Role and Significance in the Contemporary and Future School	440
---	-----

QUESTIONS OF POLITICAL SYSTEM:

CIRIL RIBIČIČ: Characteristics of Our Voting System	449
---	-----

INTERNATIONAL RELATIONS:

MOJCA D. MURKO: The Power and Impotence of the Detente	455
LOJZE VEZOČNIK: Non Progredi Est Regredi	463
BOŠTJAN MARKIČ: Italian CP and the Armed Forces	469
DRAGO KOŠMRLJ: Following the Path of the Communist Party Congresses	473

REVIEWS, NOTES:

MIODRAG JOVIČIČ: Contemporary Federalism (Majda Strobl)	479
FROM DOMESTIC REVIEWS	485
FROM FOREIGN REVIEWS	490
A SURVEY OF NEW BOOKS	496
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	499
Authors' Synopses	503

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

ЗВОНЕ ДРАГАН: Расширенное воспроизводство в системе самоуправления	355
--	-----

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ:

ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Тени прошлого	360
СТАНЕ КРАШОВЕЦ: Проблема издержек по защите и восстановлению человеческой среды	373
ПЕТЕР КЛИНАР: Международные миграции	383
ЗДРАВКО МЛИНАР: Склонности словенцев в отношении способов поселения	393
ВУКО ПАВИЧЕВИЧ: Основные принципы социалистической морали	407

ВЗГЛЯДЫ, ГЛОССЫ, КОММЕНТАРИИ:

ТОНЕ ПОЛЬШАК: Развод по итальянски	427
ИВАН ЛАПАЙНЕ: Как согласовать развитие?	434
АННА ТУРК: Непразднично о праздниках	438

ВОСПИТАНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ:

МИЛАН ДИВЯК: Роль и значение педагога в современной и будущей школе	440
---	-----

ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ:

ЦИРИЛ РИБИЧИЧ: Характерные черты нашей выборной системы	449
---	-----

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ:

МОЙЦА Д. МУРКО: Мощь и бессилие политики «уменьшения напряжения»	455
ЛОИЗЕ БЕЗОЧНИК: Non progredi est regredi (Оставаясь на месте значит — двигаться назад)	463
БОШТЯН МАРКИЧ: КП Италии и вооруженные силы	469
ДРАГО КОШМРЛЬ: По следам съездов коммунистических партий	473

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ:

МИОДРАГ ИОВИЧИЧ: Современный федерализм (Майда Стробл)	479
ИЗ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	485
ПО СТРАНИЦАМ ИНОСТРАННЫХ ЖУРНАЛОВ	490
БИБЛИОГРАФИЯ КНИГ И СТАТЕЙ	499
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	503

Samoupravni sistem razširjene reprodukcije

Vprašanja graditve samoupravnega sistema razširjene reprodukcije so zaradi svoje družbeno-ekonomske in politične razsežnosti dobila povsem upravičeno izjemen poudarek v novem ustavnem sistemu in na nedavnem VII. kongresu ZKS. Gre za graditev sistema, v katerem bodo nosilci celotnega procesa družbene reprodukcije združeni delavci, ki z ekonomskimi in političnimi sredstvi nadzorujejo gibanje sredstev za proizvodnjo in razširjeno reprodukcijo. »Če je naša socialistična družba kje sposobna premagovati vplive tržne stihije, nadzorovati in usmerjati materialna gibanja v skladu s svojimi dologoročnimi cilji, potem je to prav na področju družbene akumulacije,« kot je dejal tovariš Edvard Kardelj v znamenem televizijskem intervjuju »o temeljnih vzrokih in smereh ustavnih sprememb«.

Z gospodarsko in družbeno reformo je bilo predvideno, da se bo povečala akumulativna in reproductivna sposobnost gospodarstva, s tem pa omogočila njegova hitrejša rekonstrukcija in prestrukturiranje, razen drugega tudi na ta način, da se bo povečala stopnja samofinanciranja, pri čemer se bodo izboljšali odnosi v razdelitvi družbenega proizvoda v korist gospodarstva. To naj bi bila tudi materialna osnova za oblikovanje takšnega sistema družbene reprodukcije, v katerem bi bila zagotovljena reprodukcija samoupravnih družbenoekonomskih odnosov v razširjenih okvirih in uresničenje sprejete razvojne politike.

Podatki o poreformski strukturi oblikovanja akumulacije pa kažejo, da smo na začetku reforme pomembno posegli v razpolaganje s sredstvi akumulacije, v toku izvajanja reforme pa vendarle ni bilo bistvenjših premikov. Odnosi v razpolaganju z dohodkom se v letih po reformi niso spreminjali v korist gospodarstva. Še najbolj ugodno je bilo leto 1966, ko je gospodarstvo razpolagalo s 67,3 % dohodka, ostali udeleženci pa z 32,7 %. V naslednjih letih je udeležba gospodarstva — kljub razglašeni politiki o razbremenjevanju gospodarstva — stalno padala. Ocena je še ostrejša, če dodamo dejstvo, da absolutno in relativno porabimo prevelik del tako imenovanega domačega družbenega proizvoda za ne-

investicijske namene. Obenem pa imamo zelo nizek odstotek kritja investicijskih naložb v okviru lastnega družbenega proizvoda in pre nizko stopnjo amortizacije osnovnih sredstev; zato se še bolj čuti dejstvo, da nimamo jasno samoupravno in družbeno opredeljene minimalne stopnje akumulacije, ki bi zagotovila realnejša in trdnejša razmerja med akumulacijo in vsemi oblikami porabe ter zaostriła odnos do gospodarjenja z družbenimi sredstvi. Res pa je, da so bili v letih 1972 in 1973 napravljeni nekateri poskusi, da bi te odnose popravili v korist združenega dela in sicer s konverzijo kreditov, začetnimi procesi odprave državnega kapitala in z uveljavljanjem novih odnosov v poslovnih bankah.

Dejstva, ki jih navajamo, niso nova, potrjujejo pa ugotovitev, da združeno delo v našem ekonomskem sistemu ne razpolaga z zadostnimi sredstvi, s katerimi bi se hitreje uveljavljalo samofinanciranje in skupna vlaganja kot temeljni obliki samoupravnega sistema razširjene reprodukcije. V tem sistemu bo združevanje dela in sredstev temeljnih in drugih organizacij združenega dela vse bolj pomembna komponenta, upoštevajoč interese združenega dela, da si v raznih oblikah integracij zagotovi pogoje za boljše izkoriščanje proizvodnih zmogljivosti, uporabo nove tehnike in tehnologije, stabilnost v poslovanju in razvoju, ustrežnejše angažiranje strokovnih kadrov itd. Na tej podlagi se bodo tudi vse bolj razvijali takšni družbenoekonomski pogoji, v katerih se medsebojni odnosi organizacij združenega dela ne bodo vzpostavljali izključno prek trga in cen. To pa bo v osnovi spodkopalo ekonomske pozicije monopolov in skupinsko-lastninskih teženj v odnosu do družbene lastnine. Pri tem je bistveno, da je akumulacija oblika družbene lastnine v cirkulaciji in da delavec zadrži nad njo nadzorstvo, kjerkoli se zadržuje zaradi povečanja proizvodnje, produktivnosti dela in dohodka TOZD.

Čeprav mora postati institucija samofinanciranja bistveni odnos v sistemu razširjene reprodukcije, si niti teoretično, še manj pa praktično, ne moremo zamisliti sistema, v katerem institucije kredita in kreditnih odnosov ne bi igrale pomembne vloge v procesu optimalne alokacije sredstev družbene reprodukcije. Toda kredit je za sedaj še vedno osnovni in ne dodatni faktor financiranja družbene reprodukcije, posebno razširjene. To pa je tudi eno pglavlnih protislovij obstoječega sistema razširjene reprodukcije, ki postavlja združeno delo v neustrezen ekonomski položaj, s tem pa zavira premagovanje tako tržne stihije kot vpliva neekonomskih dejavnikov na razširjanje materialne podlage združenega dela.

Krediti sicer vplivajo vzpodbudno na obseg financiranja investicij, razvoj proizvodjalnih sil in racionalnost v investiranju in delitvi dohodka, vendar morajo postati dopolnilni in ne osnovni izvor za financiranje investicij. Če namreč znašajo krediti prek 50 % sredstev v financiranju investicij (pri nas pa včasih znašajo tudi do 100 %), potem je razumljivo, da so organizacije združenega dela zelo odvisne od bank in družbenopolitičnih skupnosti. V takih razmerah pa je tudi normalno, da so stroški vlaganj relativno visoki. V letu 1973 smo v Sloveniji že napravili

opazen premik v smeri samofinanciranja, saj so gospodarske organizacije zagotavljale že 48,6 % sredstev za investicije v osnovna sredstva, republika pa le še 1,4 %.

Vsi navedeni odnosi dokazujejo, da moramo v vseh elementih sistema, še posebej pa v sistemu razširjene reprodukcije, vnesti spremembe, ki bodo zagotovile takšne odnose, s katerimi bomo omogočili:

— prvič, da postanejo samofinanciranje in sovlaganje oziroma različne oblike združevanja sredstev zares temeljne oblike sistema razširjene reprodukcije;

— drugič, da se še bolj uveljavi združevanje sredstev s samoupravnim sporazumevanjem in družbenim dogovarjanjem;

— tretjič, da se uredi samoupravno-organizirano finančno tržišče in v celoti razvije ustavna funkcija poslovnih bank;

— četrtič, da se v skladu z novo ustavo v sistemu razširjene reprodukcije jasneje opredeli in uveljavi vloga družbenopolitičnih skupnosti.

Danes je popolnoma jasno, da šele z likvidacijo kapitala v državno-lastniških in skupinsko-lastniških oblikah, v vseh odtujenih in anonimnih kanalih, ustvarjamo resnične pogoje za gospodarjenje združenega dela s celotnim presežnim delom, s tem pa tudi za samoupravni način urejanja odnosov v sistemu razširjene reprodukcije. Iz anonimnosti torej ne stopa le del družbenega kapitala, temveč predvsem tisti, ki ga je ustvaril, pa tudi tisti, vsaj večinoma, ki so z njim doslej na odtujeni način upravljali.

Naša naloga je torej, da vztrajno in dosledno nadaljujemo reformo sistema razširjene reprodukcije, ki bo podredila cirkulacijo in koncentracijo družbenih sredstev, vse centre upravljanja z družbenimi sredstvi, ekonomski in politični kontroli, interesom, potrebam in medsebojnim obveznostim samoupravno organiziranega združenega dela. Obenem se moramo zavzemati za oblikovanje takšnih odnosov pri uporabi in usmerjanju sredstev razširjene reprodukcije, ki bodo pomenili usklajevanje in usmerjanje interesov združenega dela v procesu družbene reprodukcije — s pomočjo vzpostavljanja vse bolj neposrednih medsebojnih odnosov med posameznimi fazami družbene reprodukcije na samoupravni podlagi. Za razvoj enotnega trga kot tudi za sistem razširjene reprodukcije bodo vse bolj pomembni odnosi, ki se bodo oblikovali na dolgoročni podlagi, čistih računih in skupnih interesih, opredeljenih v samoupravnih sporazumih, družbenih dogovorih in pogodbah. S tem nadomeščamo klasično delovanje trga in klasično funkcijo države, kar pa seveda ne pomeni, da ne bi bili tudi za oblikovanje in razvijanje teh odnosov odločilni kriteriji racionalnosti in ekonomičnosti, kvalitete in ekonomske selekcije.

V skladu s takšnimi izhodišči moramo dosledno izpeljati vse naloge v zvezi z odpravljanjem sredstev tako imenovanega anonimnega kapitala v nekaterih bankah, zavarovalnicah in pri reeksporterjih ter na ravni občin, sredstva pa vrniti samoupravno organiziranemu združenemu delu.

Za usklajen razvoj infrastrukturnih področij bo zlasti pomembno, da se s sprejetjem dolgoročne razvojne koncepcije Jugoslavije, z medrepubliškimi dogovori in sporazumi, ugotovijo in opredelijo optimalne možnosti za izkoriščanje resursov in za usmerjanje naložb v jugoslovanskem prostoru ter da se z njimi zagotovi nujna transparentnost v razvojnih usmeritvah vseh področij Jugoslavije. Organizacijam združenega dela pa je treba zagotoviti dejansko samostojnost pri njihovih odločitvah, ki pa zajema tudi riziko in odgovornost za sprejete odločitve.

Vendar pa ni mogoče pričakovati, da bi se proces financiranja razširjene reprodukcije samodejno uravnaval. V sistem bo potrebno vgraditi vzpodbude, ki bodo pospešile cirkulacijo in koncentracijo sredstev za razširjeno reprodukcijo. Namen teh vzpodbud naj bi bil uresničenje funkcije maksimalizacije dohodka v samoupravni družbi, predvsem interesov delavca — z udeležbo njegovega osebne dohodka v novoustvarjenem dohodku na podlagi investicijskih vlaganj, in zagotavljanje ekonomskih interesov, ki se izražajo v medsektorskih tehnoloških povezavah med sorodnimi in komplementarnimi organizacijami združenega dela. Na tej podlagi bi se gradil še dopolnilni instrumentarij, s katerim bi vzpodbujali varčevanja gospodarstva in prebivalstva, obenem pa tudi usmerjali akumulacijo na tiste točke v družbeni reprodukciji, kjer bodo učinki vlaganj optimalni in usklajeni z razvojnimi cilji.

V novi ustavni funkciji bank bo imelo še pomembnejše mesto tesnejše poslovno sodelovanje med poslovnimi bankami tako na notranjem trgu sredstev družbene reprodukcije, torej pri izvajanju skupnih razvojnih projektov, še bolj pa pri nastopanju na mednarodnem trgu kapitala, kjer ni prisotno samo zapiranje bančnih tokov v republiške okvire, temveč prihaja vse bolj do nelojalne medbančne konkurence v škodo združenega dela. Pozitivno pa je, da se v praksi nekaterih poslovnih bank v zadnjem času vse bolj odločajo za narodnogospodarsko pomembne naložbe (energetika, promet, kmetijstvo, stanovanjska gradnja, raziskovalna dejavnost itd.), obenem pa dajejo za te naložbe ugodnejše pogoje tako glede rokov kot glede obrestne mere. Takšno pozitivno prakso nekaterih bank pa bo potrebno razširiti tudi na vse druge banke in s sporazumom med njimi doseči čim bolj enotno poslovno usmeritev in pogoje. Tako bi brez direktnih posegov države zagotovili skupne interese v razvoju gospodarstva tudi na tistih področjih, ki so bila praktično vsa povojna leta pod patronatom in monopolom države. Kljub številnim pozitivnim premikom v poslovni politiki in v upravljanju bank bodo potrebni še precejšnji napori, da se bodo banke zares izoblikovale v specializirane, strokovne denarne institucije oziroma instrument samoupravno organiziranega združenega dela.

Nove odnose in učinkovitejše rešitve moramo uveljaviti tudi na področju samoupravnega in družbenega planiranja. V novih pogojih ima lahko samo tista razvojna politika, ki bo izhajala iz združenega dela, realne možnosti za uresničitev. Številni veliki objekti, o katerih danes še vedno

razpravljamo — bolj v političnih in državnih krogih kot pa v organizacijah združenega dela — in za katerimi stojijo sumljive finančne konstrukcije, so na področju investicijske potrošnje gotovo poglavitni izvor neracionalnosti in neučinkovitosti z mnogimi multiplikativnimi učinki na rast cen in inflacije. Zato je neogiben tudi širši družbeni dogovor o skupnih osnovah razvojne politike v Jugoslaviji ter dogovor med republikami in pokrajinama o skupnih osnovah ekonomskega sistema na temelju nove ustave, da bi združeno delo dobilo neogibne institucionalne in sistemske pogoje za svoje planiranje in razvoj. To bo tudi eden od bistvenih pogojev, da postane združeno delo — z medsebojnimi povezavami v okviru integracijskih in drugih oblik poslovnega povezovanja — dejanski nosilec razvojne politike, da bo torej v svojem interesu razreševalo tudi temeljna skupna razvojna vprašanja.

Skupna razvojna politika mora postati močan kohezijski element v razvoju Jugoslavije na podlagi vse bolj racionalne delitve dela na enotnem trgu, upoštevajoč komparativne prednosti posameznih področij, še posebno na podlagi skupnih prizadevanj za enakopravno vključevanje v mednarodno delitev dela.

Nova ustava je vsekakor temelj, na katerem lahko zgradimo sodobnejšo strategijo in razvitejši koncept sistema razširjene reprodukcije, ki bo upošteval predvsem interese združenega dela. S tem pa bomo ustvarili tudi razvitejši koncept gospodarskega in družbenega razvoja, še ostreje bomo začrtali osnovno gospodarsko fronto, strategijo našega razvoja in tako še bolj izrazito poudarili plansko komponento v celotni družbeni reprodukciji, plansko komponento, kakršna je opredeljena v novi ustavi in je neposredno povezana z uveljavljanjem samoupravnega sistema razširjene reprodukcije.

Ljubljana, 10. 4. 1974

ERNEST PETRIČ

Sence preteklosti

I

Odnose med SFRJ in republiko Italijo so po l. 1954, tako po širini kot pestrosti, zlasti pa po obmejni odprtosti, mnogokrat, tudi v kontekstu širših evropskih in svetovnih problemov, omenjali kot zgled izjemno dobrega sodelovanja dveh sosednjih držav z različnima družbenoekonomskima sistemoma. Pot do dobrih odnosov in sodelovanja med sosedama ni bila lahka. Pred obdobjem dobrih odnosov so bila dolga desetletja zapletov in konfliktov, segajočih nazaj vse do tistih dni, ko se je pojavila jugoslovanska država na ruševinah Avstro-Ogrske monarhije. To so bila desetletja, ko so prevladovali v politiki Italije — s tem pa opredeljujejo tudi odnose med jadranskima sosedama — interesi mladega, italijanskega imperializma in iredente, kar je simboliziral londonski pakt iz l. 1915. Ne le, da je Italija, prav v smislu in v kontinuiteti z londonskim paktom, posegla po prvi svetovni vojni globoko v jugoslovansko etnično zemlje (rapallski sporazum; rimski sporazum); Jugoslavija kot država je bila vseskozi trn v peti italijanskim imperialističnim pretenzijam na Jadranu in Balkanu. To se je kazalo v nenehnih pritiskih fašistične Italije na staro Jugoslavijo, v njeni vseskozi protijugoslovanski politiki, pa najsi bo v zvezi s Koroško ali Albanijo ali čimerkoli že. Še prav na poseben način pa je protijugoslovanska ost italijanske politike v obdobju 1918—1941 bila očitna v tem, da je podpirala separatistična gibanja, katerih cilj je bil razbiti Jugoslavijo kot enotno državo in s tem ustvariti na vzhodni strani Jadrana prostor za prodor in arbitriranje italijanskega imperializma. Izjemno brutalna raznarodovalna politika do slovenskega življa v mejah Italije pred drugo svetovno vojno je samo še eden zaviralnih elementov za kasnejšo normalizacijo odnosov med narodi na tem območju, prav gotovo pa izjemno občutljiv in pomemben element.

II

Vojni in kot posledica tega politični poraz italijanskega fašizma ter nastanek čvrste, socialistične federativne Jugoslavije — vse to je vneslo številne nove prvine, predvsem pa ustvarilo možnosti za nov razvoj odnosov med jadranskima sosedama. Po drugi strani pa so elementi pre-

teklega še vedno bili pomembno prisotni v odnosih med sosedama v prvih povojnih letih. Povojna Italija je z različnimi sredstvi, predvsem pa s tem, da je izrabljala napetosti med nastajajočima blokoma, skušala ohraniti kar največ ozemeljskih pridobitev iz obdobja svoje imperialistične ekspanzije. S tako dominantno usmeritvijo in cilji svoje politike v odnosu do Jugoslavije je kaj malo prispevala k odpravljanju hipotek preteklosti v odnosih med državama in s tem med narodi in ljudmi na tem območju. Tako kot obdobje med 1915—1943 je bilo tudi poznejše, tja do leta 1955 — lahko bi zapisali — obdobje permanentne krize v odnosih med državama, krize, ki je nekajkrat grozila prerasti v oborožen konflikt. Prav zato je bil toliko bolj izrazit in dalekosežen razplet v letu 1954, ki ga označuje sklenitev memoranduma o soglasju. To je tisti mejnik v zgodovini odnosov med sosednjima državama, ko ti permanentno krizni odnosi prično preraščati v odnose širokega, vsestranskega sodelovanja. Že leta 1955 je prišlo do sklenitve videmskega sporazuma o maloobmejnem prometu, zatem pa do vzpona odnosov praktično na vseh področjih, od ekonomskega pa do izjemne pristnosti odnosov med ljudmi.

Pot do preobrata leta 1954 je bila težka. Ne le, da se je moralo utrditi spoznanje, da tržaškega vprašanja ni moč rešiti mimo Jugoslavije ali s pritiskom nanjo. Moralo je dozoreti spoznanje, da je odprava hipotek preteklosti, razvoj sodelovanja in sporazumevanja življenjsko pomemben za obe strani; da je ob mnogih hipotekah preteklosti tudi mnogo skupnih interesov in širokih možnosti za sodelovanje; da je v interesu miru in varnosti potrebno z medsebojnim popuščanjem poiskati in sprejeti kompromisne rešitve na videz nerešljivih problemov, rešitve, ki v celoti sicer niso mogle zadovoljiti ne ene ne druge strani, so pa ustvarile izhodišče za prihodnje sodelovanje in prijateljstvo, za mir in varnost na tem območju in s tem za mir in varnost v Evropi. Utrditi se je moralo tudi spoznanje, da je treba sprejeti take oblike kompromisov, da bodo ti čimmanj prestižno obarvani in tako za vznemirjeno javnost v obeh deželah čimmanj boleči.

Kot izredno težka in krivična so SFRJ in naši ljudje sprejeli določila o meji v mirovni pogodbi leta 1947. Kot izredno težak kompromis smo sprejeli memorandum o soglasju. Dolžni smo zato poudariti, da je v interesu prihodnosti prav slovenski narod moral žrtvovati del svojih upravičenih in s krvjo potrjenih zgodovinskih teženj in pričakovanj. In morali smo zlasti marsikaj pozabiti.

Ne gre prezreti razumevanja, dobre volje in naporov v sosednji državi, ki so pomagali na poti h kompromisu leta 1954. Še zlasti pa ne naporov demokratičnih sil v Italiji, ki so prispevali k razvoju in krepitvi dobrih odnosov — ne glede na občasne zaplete — v letih po 1954, v letih, ko so odnosi med Italijo in Jugoslavijo, zlasti pa odnosi ob meji, postajali vzor dobrega sodelovanja med državama z različnima družbenoekonomskima sistemoma.

III

Nenadoma in za marsikoga pri nas, v Italiji in Evropi je kot strela z jasnega prišel zaplet v odnosih med jadranskima sosedama v letošnjem marcu, zaplet, ob katerem se je izjemno vznemirila naša javnost, zaplet, o katerem se je razpisal evropski in svetovni tisk, zaplet, o katerem je stekla beseda celo na ženevski konferenci o evropski varnosti. Neposredni povod je znan. To je nota republike Italije¹ naši državi, s katero se Jugoslaviji oporeka pravica postaviti nekaj tabel z napisi »SFRJ« in »SR Slovenija« ob meji,² kot je določena na temelju memoranduma o soglasju, in še zlasti formulacija v tej noti, ki trdi, da »jugoslovanska suverenost ni nikoli bila razširjena na italijansko ozemlje označeno kot cona B neuresničenega Svobodnega tržaškega ozemlja«. Bolj »jasna« formulacija skorajda ne bi mogla biti. Ozemlje bivše cone B-STO, tj. sedanje občine Buje, Koper, Izola, Piran, naj bi torej bilo še vedno »italijansko ozemlje«!?

IV

Kot je za koga zaplet v odnosih z Italijo morda nenaden, smo dolžni ugotoviti, da niti ni prvi te vrste in da ima italijanska nota z dne 11. marca svojo dvajset- in večletno zgodovino. Od predhodnih zapletov iste vrste velja omeniti npr. prekinitev trgovinskih pogajanj med državama leta 1967 in še posebej odložitev obiska predsednika naše republike Italiji leta 1971. V obeh primerih — in v nekaterih drugih manj spektakularnih — je šlo za enake »težave« v odnosih med državama, namreč za italijansko oporekanje naše suverenosti na ozemlju bivše cone B-STO. Oblike in konkretne okoliščine oporekanja so bile različne; ali so to bili diplomatski protesti ob raznih dejanjih naših oblasti na tem območju, npr. ob odpravi okrajev, ob zamenjavi osebnih izkaznic ipd., ali pa izjave italijanskih predstavnikov, ki so tako ali drugače, bolj ali manj posredno, vsebovale pretenzije na naše ozemlje, ki je pred letom 1954 bilo cona B-STO, npr. izjava A. Mora v italijanskem parlamentu leta 1971.³ Posebej omembe vredno dejstvo je, da so ob praktično vsakokratnem zapletu bili tako ali drugače, s poslanskimi interpelacijami, kampanjo v tisku ali drugače, pobudnik skrajno desni, neofašistični ali begunski krogi v Italiji.

V

V nečem pa je vendarle marčevski zaplet poseben. Doslej so vsakokrat bile formulacije, v katerih so se skrivale ozemeljske pretenzije, manj

¹ Dejansko gre za medsebojno izmenjavo nekaj not, v glavnem v marcu t. l., od katerih pa se ponavadi omenja italijanska nota, izročena naši diplomaciji 11. marca 1974, datirana pa je z dnem 8. marec 1974.

² Ob mejnih prehodih Pesek, Skofije, Sv. Jerneje.

³ Bistvo vsebine te izjave v italijanskem parlamentu je, da se Italija ni nikoli odrekla svojim pravicam v coni B-STO.

jasne, posredne, do določene mere dvoumne.⁴ Tokrat je eksplicitno rečeno, bolj jasno biti ne more: »italijansko ozemlje, označeno kot cona B neustvarjenega STO«. V preteklih »primerih« so se formulacije italijanske diplomacije omejevale bolj ali manj na ugotovitve, da prisotnost SFRJ na ozemlju bivše cone B-STO temelji na memorandumu o soglasju iz leta 1954, v katerem je govor le o »civilni upravi« (torej ne o »suverenosti«), in so bili v skladu s konkretnimi potrebami s tovrstnim utemeljevanjem in temu ustreznimi formulacijami in dikcijami storjeni diplomatski koraki. Tokrat pa je bilo eksplicitno zapisano: »italijansko ozemlje«! Vsakokratnemu preteklemu zapletu so sledila pojasnila, ponavadi tudi dokaj dvoumna, vendarle taka, da so znova vzpostavljala in ohranjala možnost nadaljnjega sodelovanja med državama. Vsebovala so ponavadi formalno izjavo o pripravljenosti Italije dosledno spoštovati obstoječo razmejitev in mednarodne pogodbe, ki jo določajo; in na manj formalni ravni se je ponavadi pojasnjevalo, da v političnem smislu glede dejanske razmejitve ni nič spornega in tudi ne kakih skritih pretenzij, da pa je predvsem iz notranjepolitičnih razlogov v Italiji, iz razlogov javnega mnenja ipd. potrebno dosledno vztrajati na pravnih formah, določenih z memorandumom o soglasju.⁵ Torej na »civilni upravi«, in ne »suverenosti«, kot pravnemu naslovu in obsegu prisotnosti SFRJ v bivši coni B-STO. Ponavadi so dodali, da je potrebno, da čas stori svoje, da bo italijansko javno mnenje sposobno sprejeti tudi v formalnem — ne le dejanskem smislu — obstoječo razmejitev med državami kot mednarodnopravno dokončno.

Ob nekaterih razmislekih, ki jih vsiljuje eskalacija v dikciji note z dne 11. marca, se bomo pomudili pozneje. Tu naj poudarimo le, da je težko pričakovati, da bi po zadnji eskalaciji v italijanskih formulacijah mogla kot izhod zadoščati že podobna pojasnila, kot so bila dosedanja. Kajti če je dvoumnost v pojasnilih italijanske diplomacije bilo moč — z mnogo dobrohotnosti — sprejeti in razumeti tudi kot koncesijo italijanskemu javnemu mnenju ali desnim političnim silam v Italiji, kot čakanje na postopno »dozorevanje« položaja za formalno rešitev, potem to ni več mogoče po eskalaciji z noto z dne 11. marca. Po »jasni« formulaciji »italijansko ozemlje« bi moglo biti sprejemljivo le prav tako jasno pojasnilo, da se bivša cona B-STO ne smatra za italijansko ozemlje.

⁴ Vendar dovolj jasno, da so tudi v preteklosti zbudile naše upravičene reakcije; glej npr. »Teorija in praksa«, št. 5/1967, str. 776—800.

⁵ Podobne razloge je ponavadi Italija navajala kot vzrok za odlaganje ratifikacije memorandumu o soglasju; odsotnost ratifikacije sicer nima nobenega vpliva na mednarodnopravno veljavnost memorandumu o soglasju, je pa nastala vrsta zapletov na Tržaškem, ko so italijanski organi prezrli ali kršili obveznosti iz posebnega statuta (aneks memorandumu o soglasju) in se postavljali na stališče, da, ker ni ratificiran memorandum o soglasju in njegovi aneksi (posebni statut), še ni postal del italijanskega pravnega reda; prav zato je SFRJ nekajkrat izrazila zahtevo, naj Italija memorandum o soglasju ratificira, kot ga je SFRJ.

Nekatera docela nezadovoljiva pojasnila so se že (ko to pišem konec marca 1974) skušala dati.⁶ V italijanskem časopisju — razen desničarskega, seveda — pa se že konec marca pojavljajo pomirjevalni toni.⁷

VI

Zgodovina italijanske note z dne 11. marca niso le nekateri dosedanji zapleti v odnosih. Zgodovina je tudi v tem, kako so nastale in na čem temelje t. i. »pravne« teze in revizionistične konstrukcije, ki jih kdaj pa kdaj uporabi italijanska diplomacija. Že leta 1949 je italijanski profesor v Trstu A. E. Cammarata⁸ — v tem mu, kaže, gre prvenstvo — postavil tezo, da suverenost Italije nad ozemljem, kjer se je po določilih Mirovne pogodbe iz leta 1947 ustanovilo STO, ni prenehala. Poglavitni argument mu je bil, da se je z mirovno pogodbo Italija odrekla svoji suverenosti edinole v prid STO, ker pa to v polnosti, kot učinkovit nov subjekt mednarodnega prava ni zaživelo, suverenost Italije nad ozemljem STO ni nikoli prenehala. Cammaratova teza je kaj kmalu doživela nekaj upravičenih in utemeljenih polemičnih replik,⁹ po drugi strani pa jo je v nekaj različicah povzelo nekaj italijanskih avtorjev. Zlasti pa so jo kot svojo prevzele razne skrajno desne, neofašistične, revanšistične, iredentistične in begunske skupine in skupinice v Italiji. In kot kaže nota italijanske vlade z dne 11. marca 1974, uporablja in vzdržuje staro Cammaratovo tezo — vsaj kdaj pa kdaj — tudi italijanska diplomacija.

VII

Ni odveč poudariti čas, v katerem je Cammaratova teza nastala. To je bilo leto 1949/50, torej obdobje največje blokovske zaostritve v Evropi (berlinska kriza; grška državljanska vojna; pritisk Stalina na Jugoslavijo; korejska vojna itd.) in obenem obdobje, ko so bile v Italiji v polnem zagonu težnje in pričakovanja, da bo moč s podporo zahodnih sil in s pritiskom na osamljeno Jugoslavijo doseči revizijo ozemeljskih klavzul mirovne pogodbe in povrniti Italiji vsaj celotno ozemlje STO. Naj spomnimo tudi na to, da se je Cammaratova teza pojavila kmalu po zlovesči tripartitni izjavi (20. III. 1948) — in očitno v kontekstu z njo — s katero tri zahodne velesile predlagajo Sovjetski zvezi spremembo mirovne po-

⁶ Tako je predsednik italijanske vlade M. Rumor izjavil 23. marca t. l., da »ni in ne bo diskusije o zemeljski nedotakljivosti SFRJ«. In: »Ni objektivnih razlogov za kaljenje odnosov med sosednjima državama, za katere sem izrazil željo, naj se še naprej razvijajo na prijateljski način.«

⁷ Tako piše npr. »Corriere della sera« 25. marca: »table« so pomenile kršitev, ker formalno cona B ni jugoslovansko ozemlje, kot cona A ni italijansko ozemlje, a je vseeno dejansko cona B Jugoslavija, cona A pa Italija.

⁸ V govoru 4. 12. 1949, objavljenem v »Giornale del lunedì«, 5. 12. 1949. S podobnimi tezami mu sledi drugi, npr. prof. M. Udina v »Giornale di Trieste«, 6. 12. 1949.

⁹ Zlasti izčrpno npr. I. Tomšič, »Dali suverenitet nad STO zaista još pripada Italiji?« v: Međunarodni problemi, 2-3/1950, str. 8—21; Glej tudi »Teorija in praksa«, št. 5/1967, Aktualni intervju, prispevka I. Tomšiča, str. 781—786, in E. Petriča, str. 786—790.

godbe z Italijo tako, da bi STO vnovič prišlo pod italijansko suverenost. Očitno je torej, da je imela Cammaratova teza, ki je le po videzu »pravna«, že ob svojem rojstvu eminentno politično vlogo. In sicer mednarodnopravno utemeljiti, z bolj ali manj posrečenimi, pravnimi konstrukcijami in argumenti, pretenzije Italije za spremembo stanja, nastalega z mirovno pogodbo (1947).

Cammaratova teza je očitno ostala živa vse do danes. Na osnovi dikcije 2. čl. memoranduma o soglasju,¹⁰ kjer je govor o razširitvi »civilne uprave« Italije in SFRJ v bivši coni STO, se namreč — prav izhajajoč iz Cammaratove teze, češ da italijanska suverenost na ozemlju STO ni prenehala in ker da sta po dikciji memoranduma o soglasju Italija in Jugoslavija dobili le »civilno upravo« — povzame sklep, da je na vsem teritoriju bivšega STO, tudi bivše cone B, še vedno »de iure« suverena Italija. Tu pa smo pri noti z dne 11. marca in njeni dikciji: »jugoslovanska suverenost ni bila nikoli razširjena na *italijanski teritorij* (podčrtal E. P.), označen kot cona B neuresničenega Svobodnega tržaškega ozemlja«.

VIII

Omenili smo, v kakšnem času in predvsem s kakšnimi nameni so navedene »pravne« konstrukcije nastale. Ni dvoma, da so bile in so še vedno orožje v arzenalu italijanskih neofašističnih in revizionističnih krogov. O tem si ne gre delati iluzij in se tudi ni vredno posebej vznemirjati. Nekatera vprašanja — o njih bo še govor ob koncu tega sestavka — se vsiljujejo v drugi smeri. Kaj, recimo, pomeni, da diplomacija in uradni krogi sosednje države, države, v zvezi s katero lahko več kot deset let govorimo o izjemno dobrih odnosih, celo prijateljstvu, vzdržuje in kdaj pa kdaj uporabi v svojem diplomatskem arzenalu prav te revanšistične teze in »pravne« konstrukcije, katerih vsebina je dokazovati, da je del jugoslovanskega teritorija, torej del prijateljske države, še vedno italijanski? Mar ni popolnoma jasno vsaj to, da se vzdržujejo in občasno uporabljajo argumenti in izvajajo akcije, ki *ne morejo objektivno služiti ničemur drugemu kot ohranjevanju ozemeljskih pretenzij Italije do bivše cone B-STO, torej do dela teritorija SFRJ?* Je torej — potem ko nota z dne 11. marca 1974 znova obudi in celo eskalira revizionistične formulacije — razburjenje in ogorčenje v SFRJ res nepotrebno, pretirano, nerazumljivo?

IX

Z nekaj, rekli bi, »pravne fantazije« (ali samovolje), s tem, da se nekatera pravno relevantna dejstva spregledajo ali zamolčijo, ali na podoben

¹⁰ »The Italian and Yugoslav Governments will forthwith extend their *civil administration* over the area for which they will have responsibility (podčrtal E. P.).

neznanstven način, je možno skonstruirati različne »pravne« teze, cele teorije. V zgodovini mednarodnih odnosov in mednarodnega prava ni malo takih konkretnih primerov.¹¹ Pravzaprav so težave pri takih pravnih konstrukcijah v obratnem sorazmerju s samovoljo in neznanstvenostjo pri njihovem argumentiranju. Več ko si samovoljno vzameš »svobode« pri argumentaciji, s toliko manj težav in toliko bolj »vznemirljive« teze ali teorije je moč postaviti. V seminarjih fakultet in ob podobnih priložnostih sta analiza in kritika takih »pravnih« tez lahko odlično gradivo za poduk študentov. V mednarodni realnosti pa utegne razprava o njih ali z njimi včasih celo prej zaplesti stvari kot pa prispevati k razjasnitvi dejstev in razrešitvi problema. Bolj kot pravna kritična analiza in znanstvena zavrnitev takih tez — kar je vsekakor stvar strokovne razprave — je v realnem mednarodnem življenju pomembno videti njihovo stvarno mednarodno politično vlogo in družbeno ekonomsko bistvo.

X

Tudi pri zapletu okoli italijanske note z dne 11. marca in predhodnih identičnih diplomatskih zapletih med Italijo in Jugoslavijo ne gre za pravni spor, za spor o pravnem stanju stvari. Zaplet je vseskozi političen. Gre za to, da si mi v Jugoslaviji zastavljamo vprašanje — in iz njega izvajamo politične sklepe — kaj hočejo doseči, čemu služijo te »pravne« konstrukcije in manevriranje diplomacije sosednje dežele z njimi! Vendar, da ne bi bilo videti, kot da je »le nekaj« na »pravni« argumentaciji o »italijanski suverenosti« na ozemlju bivše cone B-STO, velja znova opozoriti¹² vsaj na nekatera mednarodnopravna relevantna dejstva, po katerih kaj malo ostane od Cammaratove teze.

Prvo: mirovna pogodba z Italijo izrecno (čl. 21) določa,¹³ da z dnem, ko prične veljati mirovna pogodba (to pa je bilo 15. 9. 1947), *preneha suverenost Italije na ozemlju, ki naj bi postalo STO*. Temu ni dodan noben pogoj o tem, da mora STO učinkovito in v polni meri zaživeti ali kaj podobnega ali kak drug pogoj. Torej je v samem jedru, v temelju

¹¹ Omeniti naj npr. le teze nekaterih zahodnonemških »teoretikov« o »neveljavnosti« potsdamskega sporazuma iz 1. 1945, češ da je to bil za Nemčijo »res inter alios iactae« teze, da je Nemčija — in to le ZR Nemčija kot edina nemška država — še vedno bila suverena na ozemljih, ki so po 1. 1945 pripadala Poljski; teze o »neobstoju« DDR kot države; take in podobne »pravne« teze so dokaj let bile prisotne tudi v uradni politiki ZR Nemčije, dokler ni kancler Brandt s svojo »vzhodno politiko«, upajmo za vedno, opravil, v prid predvsem samim Nemcem in v prid miru in mednarodnega sodelovanja v Evropi, s to »quasi pravno« ropotijo v zunanji politiki ZR Nemčije.

¹² Poleg omenjene razprave I. Tomšiča velja kot literaturo o problematiki STO omeniti še: M. Bartoš, »Memorandum o Trstu«, v JRMP, št. 3/1954, str. 4—22; A. Gervais, »Le statut du territoire libre de Trieste«, v: »Revue générale de droit international public«, št. 51/1947, str. 134 i. d.; J. Kunz, »The Free Territory of Trieste«, v: »The Western Political Quarterly«, I (1948), str. 99 i. d.; J. Andrassy, »Die Triestefrage«, v: »Jahrbuch für internationales Recht«, 5 (1955), str. 216 i. d.; Conforti, »L'attuale situazione giuridica del Territorio di Trieste«, v: »Rivista di diritto internazionale«, 38 (1955), str. 568 i. d..

¹³ Tekst čl. 21/2 mirovne pogodbe z Italijo: »Italijanski suverenitet nad področjem STT, u napred navedenim granicama, prestače sa stupanjem na snagu ovog Ugovora« (podrčtal E. P.).

zgrešena Cammaratova teza. Ni namreč dopustno neko mednarodno pogodbo do te mere samovoljno razlagati, da greš mimo izrecne dikcije te pogodbe.

Drugo: z ustreznimi določili mirovne pogodbe (čl. 3 in čl. 4), ki je začela veljati 15. 9. 1947, so bile državne meje republike Italije — s tem pa območje italijanske suverenosti — jasno in izrecno določene in seveda niso vključevale v meje Italije ne cone A in še manj cono B-STO.

Tretje: da je z mirovno pogodbo italijanska suverenost nad ozemljem STO prenehala, je še posebej videti iz eksplicitne dikcije prav tistega diplomatskega akta, ki ga je sfsorsirala sama Italija in ki je bil — čudno naključje — osnova revizionističnih ambicij italijanske diplomacije v letih 1948—1954, tj. tripartitne izjave z dne 20. III. 1948, ki se glasi: »Ameriška, britanska in francoska vlada so predlagale sovjetski in italijanski vladi, da bi z njima sklenile sporazum o dodatnem protokolu k državni pogodbi z Italijo, s katerim bi se Svobodno Tržaško ozemlje znova dalo pod italijansko suverenost.«¹⁴ (Podčrtal E. P.) More biti dikcija še bolj jasna?

Četrto: po 15. 9. 1947 (dan uveljavitve mirovne pogodbe z Italijo¹⁵) pa vse do 5. 9. 1954 (dan, ko je bil parafiran in je začel veljati memorandum o soglasju) se je ozemlje STO upravljalo, sicer res ne po določenih predvidenega stalnega statuta, temveč po predpisih 3. odstavka 21. člena mirovne pogodbe¹⁶ in 1. člena instrumenta o začasnem režimu STO — torej po določenih mirovne pogodbe, ki je očitno začela veljati in je določala status in življenje STO. STO je torej obstajalo do novega sporazuma, memorandumu o soglasju. S soglasno voljo štirih držav, ki so memorandum o soglasju parafirale, in ob soglasju drugih podpisnic mirovne pogodbe — najsi je bilo to soglasje izrecno izraženo ali z molkom¹⁷ in z izrecnim soglasjem varnostnega sveta OZN — je tako prišlo dejansko in formalno do sporazumne revizije določil mirovne pogodbe o STO.

Iz povedanega — mogli pa bi še dodati argumente¹⁸ — je videti najprej dvoje: a) ni nobene znanstvene podlage za trditev, da je Italija po letu 1947 ostala suverena zunaj svojih meja, določenih z mirovno pogodbo (čl. 3 in čl. 4); b) pravice in dejanska prisotnost Italije na ozemlju

¹⁴ V angleškem jeziku: »... Which would place Free Territory of Trieste once more under Italian sovereignty; (podčrtal E. P.).

¹⁵ Trenutek, ko je mirovna pogodba z Italijo začela veljati, je določen v sami pogodbi (čl. 90).

¹⁶ Čl. 21/3 mirovne pogodbe: »Po prenehanju italijanske suverenitete Svobodnom Teritorijom Trsta če se upravljati saobrazno odredbama Instrumenta o privremenom režimu...«.

¹⁷ Po mednarodnem pravu je možno smatrati za pravno relevanten izraz soglasja opustitev protesta, torej molk takrat, ko bi se moglo upravičeno pričakovati, da bo država, ki se s kakim dejanjem ali dejstvom ne strinja, svoje nestrinjanje izrazila s protestom; ob sklenitvi in uveljavitvi memorandumu o soglasju nobena od podpisnic mirovne pogodbe ni protestirala.

¹⁸ Npr. zanimivo je omeniti, da ima Italija v Kopru generalni konzulat. Ob »pravni« predpostavki, da je to del njenega suverenega ozemlja, je pač dokaj neobičajno — vsekakor pa s stališča mednarodnega prava absurdno — da neka država na »svojem« ozemlju odpre svoj generalni konzulat.

bivšega STO (cona A) mednarodnopravno temelje — docela enako kot pravice SFRJ (cona B) — na memorandumu o soglasju. Memorandum o soglasju ni dal — kot to ne more nobena pogodba — eni od strank z isto dikcijo večjih pravic kot drugi. Torej imata obe države na bivšem STO, vsaka v svojem delu — kot je med njima razmejeno — popolnoma enak mednarodni pravni položaj.

Dejstvo je, da velja rešitev, določena z memorandumom o soglasju — kompromis torej o tistem ozemeljskem vprašanju med Italijo in SFRJ, ki ga ni uspelo rešiti na mirovnih pogajanjih, je pa dočakalo rešitev 7 let pozneje — za definitiven politični dogovor o razmejitvi med državama, ne glede na specifično obliko in dikcijo memoranduma o soglasju.¹⁹ To ne potrjujejo le vseskozi jasne in kategorične izjave naše vlade in tudi bolj ali manj jasna zagotovila italijanskih vlad in diplomacije. Zlasti to potrjujejo izjave vlad ZDA, Združenega kraljestva in Francije, da ne bodo popirale nikakršnih zahtev po ponovnih ozemeljskih spremembah na tem območju.²⁰

XI

Po tem kratkem ekskurzu v pravno argumentacijo lahko torej z znanstveno zanesljivostjo sklenemo: 1. italijanska suverenost je z uveljavitvijo mirovne pogodbe na ozemlju STO *prenehala* in Italija nima *nobenh* pravic več na ozemlju bivše cone B-STO; 2. z memorandumom o soglasju je bil dosežen *kompromisni sporazum o dokončni ureditvi tržaškega vprašanja*, torej o razmejitvi med Italijo in SFRJ;²¹ Italija ima v bivšem STO *samo tiste pravice, ki jih ji daje memorandum o soglasju* in je torej njen mednarodno pravni status enak statusu SFRJ — vsake od njiju pač na tistem delu nekdanje STO, ki ji je z memorandumom o soglasju pripadel.

¹⁹ Mislimo na parafiranje kot specifično formo izraza soglasja in »civilno upravo« kot specifično dikcijo; M. Bartoš, op. cit., str. 18—19, je že l. 1954 bil mnenja, da se »v Memorandumu ne govori o prenosu suvereniteta — ali se to podrazumeva«; kot argumente za to navaja: »a) u pogledu teritorije jasno je da se ova mala teritorija prisajedinjuje u pogledu civilne uprave opštoj teritoriji dotične matične države, te prema tome, ova teritorija više ne postoji kao posebna međunarodnopravna jedinica, b) Stanovništvo se na ovoj teritoriji potčinjava vlasti zemlje koja preuzima civilnu upravu, s tim da se tom stanovništvu dozvoljava samo izvesna, privremena mogućnost transfera domicila pod vlast druge ugovorne strane, tj. Jugoslavije i Italije, posle čega se smatra, da je stanovništvo stalno vezano za onu zemlju kojoj je poverena civilna uprava na toj teritoriji. c) Vlast koja vrši akte na ovoj teritoriji jeste jugoslovenska odnosno italijanska vlast, i ona te akte vrši sama, u svoje ime, nikome ne polažući računa o vršenju tih akata, već držeći se svojih opštih međunarodnih obaveza ali obaveza međusobno primljenih za ovu teritoriju. Znači i tu postoji suverena vlast, jer je suverena ona vlast koja je nezavisna od kakve druge vlasti.«

²⁰ Npr. del teksta izjave Združenega kraljestva z dne 5. 10. 1954: »Vlada njenog Veličanstva koristi ovu priliku da izjavi da neće dati podršku zahtevima bilo Jugoslavije bilo Italije u pogledu teritorije pod suverenitetom ili administracijom jedne od njih.«

²¹ Zanimivo je v tem pogledu pisanje »Corriere della sera« 26. marca, ko omenja, naj bi se le še formalno reguliralo tisto, kar je že zdavnaj dejansko stanje, tj., naj bi se potrdila popolna italijanska suverenost nad cono A, popolna jugoslovanska suverenost nad cono B.

Bolj v ponazoritev kot pa zato, da bi še globlje posegli v mednarodno pravno problematiko, naj v kratkem povzamem mnenje dveh, gotovo v meščanski doktrini izjemno spoštovanih mednarodnih pravnikov. A. Verdross meni, da je bil z 21. členom mirovne pogodbe z Italijo ustanovljen nov subjekt mednarodnega prava, STO. Stalni statut STO (»Verfassung«) ni nikoli bil aktiviran, 5. 10. 1954 so štiri najbolj zainteresirane države parafirale memorandum o soglasju, ki je Italiji omogočil zasesti cono A (»Italien ermächtigte, die Zone A zu besetzen«), medtem ko je cona B ostala pri Jugoslaviji (»Während die Zone B bei Jugoslawien verblieb«). Memorandum je bil posredovan varnostnemu svetu OZN in ni bil zoper njega izražen noben ugovor. Tako je prišlo do faktične razdelitve ozemlja in ker ni nobena od podpisnic mirovne pogodbe z Italijo protestirala, je to stanje postalo pravno obvezno (»rechtsverbindlich«).²² G. Schwarzenberger podobno meni, da je bila z memorandumom o soglasju sporazumno revidirana mirovna pogodba.²³

XIII

Ne glede na »quasi pravne« teze in argumente je problem odnosov SFRJ z Italijo predvsem eminentno politično vprašanje odnosov med dvema državama. V tej meri je tudi potekala in bo potekala v prihodnje akcija naše diplomacije in reakcije naše javnosti. Jugoslovansko stališče je jasno. Z memorandumom o soglasju sta si Italija in SFRJ medsebojno in ob soglasju mednarodne skupnosti razdelili ozemlje, ki je ostalo sporno na mirovnih pogajanjih, tj. STO. Na tej mednarodnopravni osnovi in v dobri veri vsaka na svojem delu dejansko in v *istem obsegu* uresničujeta svoje pravice in *dejansko izvajata vso tisto oblast in pristojnosti, ki gredo le suvereni državi*.²⁴ Na tem političnem temelju so se po letu 1954 raz-

²² Verdross, »Völkerrecht«, Wien 1964, str. 213—214: »Dieses Memorandum wurde dem SR mitgeteilt, der dagegen keinen Einspruch erhoben hat. Dadurch ist de facto eine Aufteilung des Gebietes erfolgt. Da keine Signatarmacht des FV mit Italien dagegen protestiert hat, ist dieser Zustand durch Verschweigung *rechtsverbindlich* geworden.« (podčrtal E. P.)

²³ G. Schwarzenberger, »A Manual of International Law«, London 1967, str. 168. »Similarly, the Memorandum of Understanding regarding the Free Territory of Trieste . . . is a remarkable instance of a de facto revision of the Peace Treaty with Italy of 1947 by way of an express understanding among four of the parties of the Treaty.«

²⁴ V zvezi z vprašanjem, kako je bilo po I. 1947 s suverenostjo v »formalnem« smislu, se nam vsiljuje kot znanstveno sprejemljiv le tale sklep: italijanska suverenost je vsekakor prenehala po 15. 10. 1947; od tedaj do 5. 10. 1954 je obstajal neki status sui generis — o tem so v mednarodnopravni teoriji, kolikor se je dotaknila tega vprašanja, različna mnenja — ko so ZDA, ZK in SFRJ izvajale vojno upravo po v mirovni pogodbi predvidenem začasnem režimu; STO bi glede na pristojnosti VS OZN, pomenil, tudi če bi popolno zaživel, le nekako omejeno suverenost sui generis, pod okriljem OZN; po 5. 10. 1954 na temelju memorandumu o soglasju Italija in SFRJ brez kakršnegakoli nadzora kake tretje države ali držav oziroma mednarodne organizacije ipd. — *torej suvereno* — izvajata vse tisto, vsaka v svojem delu, kar je značilno za suverenost neke oblasti in kar gre le suvereni oblasti. Ob tem je možen torej le en sklep: ker očitno to ozemlje ni terra nullius in ker nekdo tretji nima ne ustrezne mednarodno pravne osnove niti dejansko ne izvaja oblasti ali nadzora na tem ozemlju, gre suverenost, tudi če jo

vijali prijateljski odnosi in sodelovanje med njima, spričo tega mednarodnopolitičnega dejstva je »tržaško vprašanje« prenehalo biti eno kriznih žarišč evropske in svetovne politike. Docela jasno je, da le dosledno spoštovanje mednarodnopolitične realnosti, ki jo izraža kompromisna rešitev tržaškega vprašanja, dosežena l. 1954, lahko še vnaprej zagotovi varnost, dobre odnose in sodelovanje med državama in narodi na tem občutljivem območju. Obojestransko prizadevanje je bilo, je in bo še dolgo potrebno za utrditev sodelovanja in medsebojnega zaupanja, da bo postopoma izginilo iz zavesti ljudi vse tisto, kar se je nabralo v preteklosti.

Tu pa smo spet pri vprašanju, čemu torej objektivno lahko služijo »teze« in »quasi pravna« modrovanja in kaj je njihov morebitni subjektivni namen. Razvoju dobrih odnosov in medsebojnemu zaupanju po svoji objektivni funkciji take — pa če so še tako nerealne — revanšistične ozemeljske pretenzije pač ne morejo biti v prid. Narobe, objektivno opozarjajo, da so v sosednji deželi še dokaj močne tiste sile — njihovim težnjam se v določenem smislu prilagaja celo uradna politika — ki ne sprejemajo mednarodne realnosti v tem delu sveta, ki upajo, in si za to prizadevajo, da je mogoče mejo med državama še spremeniti, in ki čakajo za to na primeren »trenutek«. Objektivno gre torej za pretenzije, ki imajo za cilj *poseganje v ozemeljsko integriteto SFRJ*. Tu pa se pojavijo vse tiste negativne posledice, ki bi še utegnile nastati tako za odnose med državama kakor tudi za ves pozitiven razvoj mednarodnih odnosov v Evropi, prav zaradi pretenzij zoper ozemeljsko celovitost SFRJ. Naj dodam, da seveda to ne vznemirja posebej, dokler gre za vik in krik raznih iredentističnih in neofašističnih skupin in skupinic. Ko pa težnje in pretenzije takih skupin in skupinic dobe svoje mesto v uradnih stališčih in politiki sosednje države, seveda neogibno postanejo skrajno pomemben destruktiven element v medsebojnih odnosih.

XIV

O subjektivnih namenih omenjenih »pravnih« tez, zlasti pa njihovega vključevanja v uradno italijansko politiko, smo svoj čas, ko smo bili priča enem predhodnih diplomatskih zapletov med državama iz praktično istih razlogov, že pisali.²⁵ Ti subjektivni nameni so lahko različni tudi tokrat, na predvečer konference o evropski varnosti, ki naj bi med drugim eksplicitno potrdila varnost vseh obstoječih meja v Evropi. Možno je, da želijo »držati« vprašanje cone B-STO »pravno odprto za vsak primer«,

pojmujejo le docela pravno formalno, lahko le tisti državi, ki v dobri veri, s soglasjem mednarodne skupnosti in v konkretnem primeru na temelju memoranduma o soglasju *dejansko izvaja suvereno oblasti*; torej gre SFRJ oziroma Italiji suverenost tudi »de iure«, ne le »de facto« na tistem delu bivšega STO, ki je eni oziroma drugi z memorandumom o soglasju pripadel.

²⁵ »Teorija in praksa«, št. 5/1967, Aktualni intervju, »Jugoslovansko italijanski odnosi«, str. 776—800.

za primer, ko bi v tem delu Evrope ali v SFRJ nastalo stanje, ki bi omogočilo tudi dejansko realizacijo »pravnega« stanja, tj. dejanski poseg v naše ozemlje. Ni dvoma, da je tak namen možno zanesljivo pripisati vsaj raznim neofašističnim skupinam²⁶, vprašanje pa je, če ne po zadnji eskalaciji z dikcijo note z dne 11. marca 1974 tudi delom italijanskih uradnih krogov. Še posebej je značilno, da do zapleta prihaja prav v obdobju uspešno potekajočih priprav za konferenco o evropski varnosti, ki naj bi s posebnim dokumentom potrdila v interesu miru in varnosti v Evropi vse obstoječe meje, med katerimi jih je nekaj po letu 1945 nastalo po specifični poti²⁷ in med katerimi je prav gotovo tudi meja med SFRJ in Italijo, kot je določena z memorandumom o soglasju. Morda hočejo z oživljanjem in inteziviranjem teze o »italijanski suverenosti« na ozemlju bivše cone B-STO in o tem, da meja po memorandumu o soglasju ni dokončna državna meja, ustvariti prav videz, da se načela o mejah med državami, ki naj bi jih sprejela konferenca o evropski varnosti, ne nanašajo na to mejo?

Ko ugotavljamo možni subjektivni namen revizionističnih tez, tudi ne gre spregledati mednarodnopolitičnega trenutka, v katerem smo. Konkretno mislim na to, da je v širšem spletu pritiskov na neuvrščeno pozicijo Jugoslavije lahko oživljanje polemike o statusu bivše cone B-STO le ena izmed vzmeti za pritisk na SFRJ, danes in jutri.

Kakorkoli že, subjektivni nameni so eno, objektivni učinek pa drugo. In prav objektivni učinek italijanske note je ne le vznemirjanje naše javnosti, temveč opozorilo vsej svetovni javnosti, da so v Italiji aktivne sile — katerim očitno popušča in se od njih ne distancira tudi uradna italijanska politika — ki si prizadevajo za spremembo obstoječih meja med SFRJ in Italijo, ki torej obstoječih meja ne priznavajo za dokončne. In ker je očitno, da je to mejo, ne glede na besede, moč poskusiti spremeniti le z oboroženo silo, je krog razmišljanja lahko sklenjen z ugotovitvijo, da vzdrževanje in podpiranje revizionističnih tez utegne ne le bistveno okrniti razvoj odnosov med SFRJ in Italijo, temveč v skrajni konsekvenci celo *ogroziti pozitivni razvoj sodelovanja, varnosti in mir v Evropi*. Pri tem se bolj kot komur koli postavlja italijanski demokratični javnosti vprašanje, ali je res po vseh žrtvah in naporih, ki so pripeljali do miroljubnega sožitja in širokega sodelovanja v tem delu sveta, pripravljena s toleriranjem ali celo s podpiranjem neofašističnih skrajnežev, iz kakršnih že razlogov, postaviti na kocko dobre odnose s SFRJ in celoten pozitivni razvoj odnosov v tem delu sveta? Ali pa vseskozi v uradni politiki Italije do SFRJ obstoji in se vzdržuje neki skrit zadnji namen, neki *reservatio mentalis*, neko pričakovanje trenutka, ko bi Jugoslaviji le bilo moč iztrgati vsaj ozemlje bivše cone B-STO?

²⁶ Značilno je, da je skrajno desni tisk v Italiji pričel po 11. marcu operirati celo z NATO, ki da bi moral razširiti svoja »jamstva« tudi nad bivšo cono B-STO, npr. »Tempo«, 26. marca 1974.

²⁷ Npr. meja na Odri in Nisi, določena s potsdamskim sporazumom.

V SFRJ je trdno zakoreninjena želja po sodelovanju z narodi in državami vsega sveta, še posebej s sosednimi, seveda na temelju medsebojnega spoštovanja suverene enakosti, nevmešavanja v notranje zadeve in spoštovanja ozemeljske nedotakljivosti. Pozitivni razvoj odnosov z republiko Italijo po letu 1954 želimo vsekakor ohraniti. Dolga in trnova je bila pot, da smo skupaj ustvarili tisto, kar se je označevalo kot vzor dobrih odnosov med dvema sosednima državama z različnima družbeno-ekonomskima sistemoma ali kar se je včasih omenjalo kot ena najbolj odprtih meja na svetu. Doseženo želimo vsekakor ohraniti. Obenem pa je postalo po 11. marcu t. l. jasno, da sta ohranitev dobrih odnosov in nadaljnji razvoj prijateljstva možna le, če se odgovorni krogi v sosednji deželi jasno in dokončno distancirajo od revizionističnih ozemeljskih pretenzij zoper SFRJ.

31. marca 1974

Problem stroškov varstva in obnavljanja človekovega okolja*

I

Pričujoči sestavek obravnava vprašanje stroškov vzdrževanja in izboljšanja človekovega okolja. To je vprašanje, kjer naraščanje kvantitete prinaša novo kvaliteto v ekonomske odnose. Tu se omejujem na poskus, da bi ugotovil samo splošni okvir in meje, v katerih je mogoče reševati ta vprašanja: nikakor se ne morem spuščati v kakšne konkretnejše recepte. Te bi lahko dala samo večja teamska študija.

V problem okolja sodi predvsem proces onesnaževanja in stroški za njegovo preprečitev in za čiščenje. Vendar bi bilo razpravo težko omejiti samo na to, npr. govoriti samo o tem, kako preprečiti onesnaženje, ki ga povzroča izgorevanje bencina, ne pa tudi o omejitvi potratne porabe te snovi, ki je bo našim otrokom ali vsaj vnukom že itak zmanjkalo. Vprašanje vzdrževanja in ohranitve človekovega okolja vsebuje vprašanja o varstvu zdravega naravnega okolja kakor tudi o varčevanju z neobnovljivimi naravnimi viri. Današnja javnost v obeh primerih zahteva nekaj, kar bi pomenilo popravek zakona vrednosti. Zato bi se vsaj dotaknili tudi vprašanja varčevanja z neobnovljivimi surovinami.

Kot izhodišče je treba priklicati v spomin ali predstaviti *zakon vrednosti*, ker ga v vsakdanjih razpravah o problemih okolja pozabljamo ali nočemo videti. Brez njega pa se ne moremo lotiti problema stroškov in odškodnine.

II

Že v času, ko se okolje še ni onesnaževalo in se ni bilo treba bati pomanjkanja naravnih virov, je nastal ter se razvijal zakon vrednosti kot

* Sestavek je nekoliko razširjeno besedilo referata, prebranega na II. zasedanju Jugoslovanskega sveta za varstvo in napredek človekovega okolja dne 1. marca 1974 v Beogradu. Referat se ni spuščal v podajanje obsega in posledic onesnaženja, ker so to obravnavali drugi referati. Izčrpen pregled tega v tujini najde bralec v II. poglavju knjižice Meadows in dr., »Meje rasti«, avtentičen prikaz stanja virov pa v zborniku OZN »Determinants and consequences of population trends«, 2. izdaja, 1973, poglavje »Natural resources«.

temelj ekonomskih odnosov menjave dobrin. Engels je mislil, da je ta zakon star vsaj pet ali celo sedem tisoč let.¹ Zakon uravnava menjavo blaga med samostojnimi posamezniki po enakih množinah splošnega ali abstraktnega, družbeno potrebnega človeškega dela ter *se ne meni za posledice* tega dela v naravi. Količina dela, ki ga vsebuje blago, se meri s količino dela, ki ga vsebuje drugo blago; enačba je sčasoma dobila denarno obliko, ki ji rečemo cena. Cena vsebuje v jeziku vsakdanje kapitalistične prakse lastne stroške in povprečni profit. Med lastne stroške sodi cena porabljenih produkcijskih sredstev, zemljiška renta in mezda. V vrednostnem jeziku je vse to minulo delo + sedanje ali živo delo + presežna vrednost. *Zunaj dela ni v surovinah in v blagu nobene vrednosti.*

Zakon vrednosti se je uveljavljal avtomatično in stihijsko, brez vsakih inštrumentov za direktno merjenje ter doživljal vrsto odklonov. *Ti odkloni ga ne odpravljajo*, temveč potrjujejo. Po eni strani prinašajo različne dobičke, po drugi strani pa škodo, krivice, bolečine. Vse to pa, ker je bil zakon prekršen. Odkloni so se pogosto dogajali in se dogajajo v vojnah in v imperialističnih in kolonialnih osvajanjih vse od rimskih časov do danes. Dogajajo se tudi v normalnih razmerah. Posebni primeri so: presežna vrednost v kapitalizmu, ki ne pomeni kršenje zakona vrednosti a vendar nekaterim prinaša dobiček, tako imenovana posebna presežna vrednost in končno dobički in izgube od nacionalnih razlik med družbeno potrebnim delom, kar je prav posebno izkoriščal kolonializem.²

Odkloni posebne vrste, ki so prav za prav v protislovju s čistimi kapitalističnimi načeli, in dediščina fevdalizma so razne zemljiške rente. V njih je element ropanja. Toda renta je del presežne vrednosti in posledica monopolne lastnine nad boljšo zemljo, boljšim rudnikom, boljšim najdiščem nafte, boljšim ali bližnjim stavbiščem in končno nad zemljo sploh. Renta je institucija nagrajevanja za poslabšanje položaja, ker raste s tem, da mora človek obdelovati vedno slabšo zemljo, kopati v vedno slabših rudnikih, ali vlagati v zemljo več kapitala s slabšim donosom. Pri vsem tem pa *renta ni amortizacija naravnega bogastva*, ni odškodnina za izčrpano zemljo in rudnik, temveč je preprosto del presežne vrednosti in je zato brez dela sploh ne bi bilo.

Odklone, ki so podobni renti, ustvarja tudi industrijski monopolizem v obliki *monopolnih profitov*. V praksi gre bolj za oligopol, tako da bi bilo težko govoriti o znatno višjih cenah, kakor so tiste, ki vsebujejo samo poprečni profit in rento. Znano je, kako je bila od časa do časa huda konkurenca med posameznimi petrolejskimi trusti in petrolejskimi deželami. *Presežek monopolnega profita nad poprečnim profitom ne more biti tolikšen, da bi postala cena prohibitivna.* Zakon vrednosti tega ne dopušča. Cena zadene po eni strani na mejo v obliki tržne kupne moči, ki temelji na zakonu vrednosti in ni absolutna ter neskončna; po drugi strani pa lahko zadene na konkurenco sorodnega blaga. Še tik pred

¹ »Kapitale III, slovenski prevod, str. 1000.

² »Kapitale I, slov. prevod, 20. pogl., str. 629 in sl.

prvo svetovno vojno in med njo sta Hilferding in Lenin trdila, da monopoli ne morejo popolnoma likvidirati svobodne konkurence, ki se potem prenese na spopade med mnogo višjimi združenji ali med samimi panogami: med premogom in nafto, med nafto in vodno silo itd.

III

Zadnjih nekaj let se pri nas in tudi v svetu vedno bolj oglašata dve zahtevi, katerih uresničitev naj bi bila neke vrste dopolnilo k zakonu vrednosti ali pa vsaki korektor njene vloge na ekološkem in konservatorskem področju. Ena zahteva se nanaša na konservacijo naravnih zakladov, druga pa na ohranjanje in izboljšanje čistoče človekovega okolja. Zahteve so nastale zaradi velikih, lahko rečem revolucionarnih sprememb zadnjih obdobj.

1. Vse bolj postaja očitno, da z eksponentnim razvojem industrijske produkcije in s črpanjem naravnih zakladov ter z eksponentno hitrostjo zmanjkujejo tudi nekatere neobnovljive surovine, nekatere še našim vnučkom ali celo otrokom.³

V zvezi s tem se pojavlja zahteva, ki ni povsem nova in se je najglasneje pokazala v vzrokih za podražitev nafte. Gre za zahtevo po nekakšni *amortizaciji ali kompenzaciji za izčrpanje naravnih bogastev* od železne rude in premoga vse do nafte in bakra. To je samo zunanji element v blagovni produkciji in porabi, kajti po zakonu vrednosti naravni zakladi nimajo nobene (menjalne) vrednosti, vse dokler niso postali surovina, ker ne vsebujejo nikakršnega človeškega dela.⁴ Zakon reagira samo s tem, da je za redkejše zaloge potrebno več dela in več truda in da je potem več vrednosti v utežni enoti, ne meni pa se za kakršne koli vplive produkcije na višino in obstoj zalog naravnih bogastev. Tega se je trg v vsej kapitalistični preteklosti brezobzirno držal. Cene kave v Braziliji niso nikoli vsebovale kake odškodnine za obnavljanje tal, in zato so se plantaže selile v drugi in tretji in četrti pas, dokler niso vsakega zaporedoma opustošile. Sekanje kraških in drugih gozdov in izvoz lesa v zgodovini se prav tako nista menila za ekološko škodo. Podobno je s skledo prahu, ki jo je na zahodu ZDA povzročila divja kolonizacija ob železnicah. Nikdar se ni govorilo o kalkulaciji kakega fonda obnove v ceni pridelkov in proizvodov. Takšna odškodnina in obnavljanje se zakona vrednosti, še najmanj pa njegove razvite kapitalistične oblike s presežno vrednostjo in splošno profitno mero, prav nič ne tičeta.⁵ Var-

³ Meadows in dr., »Meje rasti«, slov. prevod, str. 66—80. Podrobneje z obsežnejšimi bibliografskimi podatki v OUN, »Determinants and consequences of population trends«, New York 1974 (2. izdaja), poglavje Natural resources.

⁴ »Kapital« I, predvsem pogl. 5.

⁵ »Kapital«, predvsem poglavje o akumulaciji v I. zvezku v celoti govori o tem. Dalje v III. zvezku: »Njegovo zgodovinsko poslanstvo je, da brezobzirno, z geometričnimi postopki pelje razvoj produktivnosti človekovega dela naprej.« (str. 296.). Dalje v »Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie«: »Kapital ta njegova tendenca žene čez vse nacionalne meje in prek

stvo gozdov itd. je institucija, ki je nastala šele kasneje mimo in proti njemu.

Že zgoraj sem omenil, da tudi zemljiška renta ni v nobeni zvezi z amortizacijo bogastva. Prav tako se amortizacija ne more izračunati v sestavne dele monopolnega superprofita. Nekaj drugega je, da bi se lahko v ta namen uporabljala. Toda, če bi se poleg profita v neki državi ali v skupini držav vkalkulirala v ceno še taka amortizacija in bi prišlo namesto vrednostnih cen (cen na podlagi vrednosti) do določanja nekakšnih »političnih cen«, o kakršnih so že v dvajsetih letih govorili socialdemokrati v zvezi s perspektivami »organiziranega kapitalizma«. Tedaj bi prišlo do velikih motenj v odnosih med panogami pa tudi v mednarodni menjavi blaga, ker nekatere države ne bi bile vključene vanjo in bi kljub temu delale na podlagi vrednostnih cen. Nekateri porabniki bi v procesu nadaljnje predelave začeli prehajati na nadomestke. Izkušnje iz obeh svetovnih vojn z deklariranimi in maksimiranimi cenami in s kontrolo inflacije pričajo: če vržeš zakon vrednosti skozi vrata, se vrne skozi okno. V primeru nafte se v ceni danes pripravlja cela nadstavba elementov, za katere je težko vnaprej napovedati realne ekonomske učinke, implikacije in delovanja. Vsekakor je odškodnina, o kateri govorimo, povsem *svojevoljna intervencija zunaj imanentnih zakonov blagovne produkcije in menjave*, ki je opravičljiva samo z višjimi družbenimi razlogi.

2. Onesnaženje človekovega okolja je danes dobilo druge razsežnosti in kvalitete. Pred industrijsko revolucijo takorekoč ni bilo onesnaževanja okolja. Kar je prihajalo za človeka iz zemlje, se je z njim vračalo vanjo in se spreminjalo v prst. Vladalo je popolno ekološko ravnotežje. Motnje ob nastopu industrijske revolucije so bile razmeroma majhne: žlindra iz železarn, umazana voda iz usnjarn, premogov dim iz tovarniških dimnikov ter železniških kurilnic. To je bilo takorekoč vse. Vasi in gozdovi so bili čisti. — Šele po drugi svetovni vojni je prišlo do splošnega onesnaževanja, ko je bistveno narasla množina industrijskih in potrošniških odpadkov in se je spremenila tudi njihova struktura. Medtem ko so bili prej odpadki pretežno če ne izključno organskega izvora in so lahko razpadali, se zdaj ne morejo spremeniti v prst, v svoje elemente. Poprej v kilogramih, zdaj v tonah in ducatih ton vsega — od fosfatnih detergentov do gora steklenic in pločevink, strupov kot je DDT, radioaktivnih elementov, da ne govorimo o CO in drugih plinih, o uničevanju kisika itd. Kvantiteta onesnaževanja ustvarja novo kvaliteto položaja, ne da bi kdo zanjo prevzel odgovornost.

Revolucionarni tehnični napredek je porušil ekološko ravnotežje tako v industriji kot tudi v poljedelstvu in prometu. Nihče pa ni dolžan to ravnotežje spet obnoviti. Za industrijo je najceneje, če pošilja nesnago v vode. Nič je ne stane uničevanje, ki ga s tem povzroča. Njeno delo in njeni izdelki se v razmerah blagovne produkcije in svobodnega trga prav

vseh predsodkov, prav tako prek oboževanja narave... Zoper vse to je razdiralen in podira vse ovire razvoja, produktivnih sil... » (str. 313 nemške izdaje).

tako ocenjujejo po porabljenem abstraktnem človeškem delu kot že vseh sedem tisoč let blagovne produkcije, ko še ni bilo onesnaževanja. Če je bila kakšna majhna škoda, ni bilo treba nobenemu producentu plačevati, produkcijski stroški se niso povečali za takšno odškodnino.

Ko se je javnost tega zavedla, je bila njena prva reakcija: »Kdor onesnažuje, naj tudi plačuje.« Tu mislijo predvsem na industrijo, promet in že precej tudi na poljedelstvo. Vendar je stvar vse prej kot preprosta. Čisti zakon vrednosti ne priznava vključevanja takih stroškov v ceno proizvodov. Takšni novi elementi cene bi bili podobni raznim prometnim davkom in taksam čisto fiskalnega namena, ki ne povečajo vrednosti izdelka, temveč le njegovo ceno; povzročili bi padec množične potrošnje blaga visoke elastičnosti in otežkočili ali onemogočili izvoz brez regresa. Dokler stroški niso visoki, ne bi bilo problemov. Toda lahko presegajo 4,5 in več odstotkov vrednosti izdelka. Pomisliti pa je treba, da industrija in promet nista edina onesnaževalca vode in zraka. So primeri, kjer bo treba šele ugotoviti, koliko so krivi sami tovarniški dimniki in tovarniške odpadne vode, koliko pa hišne peči in osebna vozila. Kdo bo ugotovil, koliko rib pogine zaradi industrijskih odpadkov, koliko od pesticidov, od detergentov itd., in zaradi katerih vod ali ladjevja in onesnaževanja izumira življenje v Jadranskem morju?

Precej je že literature, ki zadnjih deset ali več let poskuša ta vprašanja teoretično obdelati. Pri nas so je šele malo prikazali ali malo proučili ali sploh še ni znana. Na letošnjem oziroma na lanskoletnem beograjskem sestanku Sveta za varstvo in napredek človekovega okolja sta se dr. Lang iz Zagreba in dr. Pjanić iz Beograda v svojih referatih dotaknila novejšje uporabe teorije zunanjih učinkov in stroškov, drugi so me opozorili na šolo »property rights«. Tu naj omenim, da po prvi šoli *sam trg* — niti kapitalistični niti socialistični — *ne daje najboljšje oziroma nobene pozitivne rešitve* problemov onesnaženja, ki ga prišteva med zunanje učinke produkcije in prometa, se pravi, ga prišteva v škodo, ki je povzročitelj ne plača. Med te učinke spadajo: onesnaženje zraka in vode, uničevanje prsti, morskega rastlinstva in živalstva itd. Trg niti ne opozarja na to niti ne posega vmes. Tudi po tej šoli smo torej prišli do istega rezultata kakor zgoraj, ko smo izhajali od zakona vrednosti. Čim več onesnaženja in ostankov, toliko bolj rentabilno za kapital. *Edini, ki lahko kaj naredi, je sama družba kot celota.*

3. Prehajam na teorije, po katerih nastaja in narašča onesnaženje zato, *ker je brezplačno in dokler bo brezplačno* tako kot v starih časih, čeprav so danes drugačne razmere in nove kvantitete ustvarjajo drugo kvaliteto s splošnim propadanjem okolja. O tem govori predvsem prof. Sauvy.⁶ Nekateri trdijo, da je onesnaževanje v kapitalizmu še najbolj donosno⁷ a vsekakor najlažji in najbolj preprost postopek.

⁶ Alfred Sauvy, »Croissance zéro?«, predvsem tretji del. Paris 1973.

⁷ Ne samo v negativnem smislu, da ne pospravlja in ne uničuje odpadkov temveč tudi v tem, da proizvaja ceno, ničvredno blago. Več ga proda in več zasluži pri tem. V »Stanovanjskem

Avtomobilizem plača samo čiste stroške izdelave avtomobila in pogonske stroške; za velike avtoceste in mostove, ki odvzemajo poljedelstvu in gozdarstvu na stotine hektarjev njiv, plačajo takorekoč le simbolično takso. Brezplačno in nekaznovano zavzemajo prostor, povzročajo hrup in prometni zastoj ter pri tem zadržujejo avtobuse in rešilne avtomobile, puščajo strupene pline. Stanovanjske oljne peči in centralna kurjava so donosne zato, ker ne plačujejo onesnaževanje zraka in perila. Strahovito, naravnost množično, pozornost zbujajoče zametavanje tiskane in popisanega ali praznega papirja v uradih in podjetjih je brezplačno ali pa se plača majhno simbolično takso za odvoz smeti. Zametavanje milijonov praznih steklenic je brezplačno. Razne stroje in vozila odvažajo na smetišča ali zbirališča še preden so bila v popravilu, ker je ceneje kupiti nova. Na tisoče ton obleke, ki bi se še dala nositi, gre na smetišča, ker ni več moderna. Tržni vrednostni in družbeni odnosi so takšni, da je ceneje, bolj donosno in imenitnejše pošiljati te stvari na odpad, kakor jih popravljati, kemično čistiti in ponovno uporabljati.

IV

Iz vsega tega sledi, da tržni mehanizem nikakor ne more pozitivno rešiti teh vprašanj. Potrebno je, da posežeta vmes država oziroma družba. Potrebna bi bila vrsta različnih ukrepov, ki so bili že zgoraj nakazani.

Eden od temeljnih korakov bi bilo bistveno povečanje dolgoročnega znanstvenega raziskovanja problemov proizvodnje brez onesnaževanja okolja, cenenega recikliranja uporabljenega materiala in čiščenja. Potem bi prišlo na vrsto preprečevanje onesnažitve v sami proizvodnji, v prometu in končno tudi v potrošnji. Ker je skala dejavnikov, ki smo jih zgoraj opisali, zelo široka in pisana, bo takšna tudi skala ukrepov in odškodnin: od priporočil in standardov ter uravnavanja alokacij do prepovedi; od prometnih davkov do trošarin (na goriva, detergente, določene vrste embalaže itd.) Med najcenejše ukrepe bi sodila prepoved parkiranja in puščanja prižganega motorja pred bolnicami, klinikami, sanatoriji, v centrih za oddih in razvedrilo in v mestnih središčih; med vzgojne ukrepe pa razne davčne olajšave za dolgotrajnejše kvalitete blaga.⁸ Med najdražjimi bi bili predpisi za dopolnilne naložbe v tovarnah, z dotacijami in subvencijami ali brez njih. S takimi sredstvi bi tudi prisilili tako industrijo kot potrošnike, da bi iskali, proizvajali in uporabljali druge, neškodljive snovi.

vprašanje predvsem v II. oddelku: »Kako rešuje buržoazija stanovanjsko vprašanje«, Engels opisuje, kako je graditev zaniknih, cenениh delavskih stanovanj najbolj dobičkonosna, »celo če kršijo vse sanitarne zakone«. S »hausmanizacijo« so preorali ubožne četrti in napravili na njih široke aleje, toda te četrti so se potem preselile drugam in niso bile nič boljše.

⁸ Te ideje je najbolj razvil *Mansholt*. Ne gre le za vzpodbujanje producenta in porabnika z nižjo ceno in trajnejšo kvaliteto, temveč tudi samega porabnika bi z davčnimi obremenitvami in osvoboditvami vzpodbujali k dolgotrajnejši porabi blaga. Tako bi bil davek na avtomobil prvo in drugo leto po nakupu izredno visok, vsako nadaljnje leto znatno nižji in po preteku nekaj let ga ne bi bilo več. (»Le Monde«, 6. aprila 1972.) Podobno Sauvy v 1. cit.

Seveda ta proces ne bo šel kar gladko. Posamezne stopnje utegnejo biti zelo boleče. Vsi ti naknadni stroški in pribitki in dotacije in subvencije in davki in trošarine pomenijo poseg v zakon vrednosti, ki praviloma *ne upošteva zunanjih stroškov in škode. Zato bodo posegi povzročili določene motnje in pretrese v odnosih med gospodarskimi panogami in v sistemu dohodkov.* Nekatere družbe se bodo na nje pripravile in bodo kritično dobo lahko prebolele, druge pa ne. Da bi se lažje predstavljali, kakšne bodo te motnje, pomislimo na podražitev nafte in njenih derivatov, na izkušnje ob pomanjkanju električnega toka. Kaj bo, kadar bo še več stvari, ki se bodo dražile in omejevale? Kaj bo, če bo treba v občinah in v javnih prostorih, v šolah, uradih, bolnicah ipd., plačati in vgraditi aparature za čiščenje zraka ipd.? Ekonomisti, ki doslej razpravljajo o tem, vidijo dve poti: prostovoljno odpoved višji porabi, prostovoljno naložitev in sprejem raznih davkov in nekaterih višjih cen, ali pa inflacijo. V obeh primerih grozi večje ali manjše znižanje produkcije in trgovine.

S tem pa se že postavlja problem zapiranja nekaterih podjetij in odpuščanja delovne sile. To bi bile najbolj daljnosežne, največje in najdražje posledice varstva okolja. Ali naj bi zaradi tega odstopili, odnehali od ukrepov? Bilo bi podobno, kot če bi nekdo ne hotel zmanjšati in opustiti oboroževanja, češ, da bo to prizadelo desettisoče delavcev, ki so zaposleni v tej industriji. Celo v kapitalističnih razmerah v ZDA so takoj po drugi svetovni vojni znali organizirati proces tako imenovane »rekonverzije«, namreč prehod teh industrij in teh ljudi k panogam, potrebnim za mirni čas. Zakaj ne bi bilo mogoče napraviti isto z delavci v nekaterih tekstilnih, avtomobilskih in drugih tovarnah, pri reklamah in tisku, ki ga je pri nas kar preveč? Treba bi bilo preusmeriti kapital oziroma osnovna sredstva in delavce v druge panoge, ki so koristnejše in v katerih je povpraševanje večje od njihove zmogljivosti, npr. v graditev cenениh, standardiziranih in racionaliziranih stanovanjskih blokov in nebotičnikov, kakršne v deželah z visoko razvito tehniko lahko zgradijo v pol leta, in v graditev tipizirane, standardizirane kuhinjske in sobne opreme itd., ki bi bila morda polovico cenejša od današnje.

To so seveda stvari, ki jih tudi pri najboljši volji nikakor ni mogoče izvršiti čez noč. Tudi obseg akcij je zelo različen: od čisto lokalnih do mednarodnih. Če hočemo, da se Jadransko morje ne bo spremenilo že v času naše mlajše generacije v popolnoma mrtvo morje, ali zahodna obala Črnega morja v nekaj podobnega, ne bo šlo brez daljnosežnih bilateralnih in multilateralnih prizadevanj.

S tem prehajamo na družbene pogoje za realizacijo takih akcij.

V

Zdaj se postavlja vprašanje, kakšna vlada, kakšen režim, kakšen socialno-ekonomski sistem je zmožen in voljan resno pristopiti k radikalni družbeni intervenciji? Ta bi vsebovala nadzorovanje in omejitev proizvod-

nji dobrin, ki povzročajo preobilno in škodljivo onesnaženje; postopke, ki bi znižali tako množino kakor stopnjo strupenosti določenih industrijskih odpadkov, obvezno reciklažo dela trdih in tekočih industrijskih odpadkov; zmanjšanje tiste proizvodnje, ki iz nerazvitih dežel pretirano vsrkava težko obnovljive surovine in tiste hranilne snovi, ki jim primanjkujejo; proizvodnjo nadomestkov za tiste snovi, ki jih že zmanjkuje. Zadnji dve točki sta že popolnoma nemogoči brez mednarodnega sporazumevanja.

Iz vsega, kar smo povedali, sledi, da je za to najmanj sposoben liberalistični režim čistega kapitalizma, režim nekakega *laissezfaire*, v katerem se je zakon vrednosti razvil v zakon splošne profitne mere in je načelno zanemarjal »zunanje škode proizvodnje«. Čeprav idealistično pobarvano, dejansko razglša to načelo miselnost: »za nami potop«.

Na številnih mestih v *sknem* »Kapitalu«, kakor tudi v drugih spisih, Marx analizira in obtožuje kapitalistični sistem, češ da bolj brezobzirno in potratno kot katerikoli drug sistem v zgodovini človeštva izčrpava naravo, ne da bi se menil za posledice, ki jih bodo čutile tudi prihodnje generacije⁹. Ta sistem ne more drugače; to so njegovi bistveni zakoni, takšno je delovanje zakona vrednosti v kapitalizmu. Ta sistem mora ustvarjati vedno večji reklamni in propagandni aparat, ki ustvarja in vzbuja nove, doslej neznanе potrebe, brez katerih bi svet lahko živel¹⁰; in že samó za to troši cele vlake papirja in drugih dobrin ter električnega toka, saj bi bilo v takih razmerah nemogoče doseči, kakor predlaga Sauvy, s preprostim in cenениm sistemom informacij, da bi ljudje pokupili vse blago. Prefinjena moda z naglimi spremembami oblike, dimenzij in barve žene ljudi v pravo psihozo potrate, kar povečuje maso nerazpadljivih trdih odpadkov, tako kovinskih kakor steklenih in plastičnih. Vsa nepotrebna proizvodnja še bolj povečuje porabo kisika ter onesnažuje zrak in vodo.

Vsakršne omejitve in od zunaj vsiljena drugačna razvrščanja v proizvodnji in porabi bi prizadele bistvo kapitalizma, ki ne more obstati, če ne more nenehno in neovirano rasti. Njegova »potrošniška družba« pa zahteva vedno več dobrin. Zaradi tega vrsta znanstvenikov in politikov iz nemarksističnih krogov zahodnega sveta meni, da so bolj temeljiti, odločni in splošni ukrepi za varstvo okolja in varčevanje z naravnimi zakladi v kapitalizmu nemogoči. Mogoči so le v *socialističnem načrtnem*

⁹ Prim. op. 5. — V poglavju o prvotni akumulaciji v I. zvezku »Kapitala« Marx citira avtorja, ki piše: »Ob primernem profitu postane kapital držen. Če mu je 10 % zagotovljenih, se dá uporabiti za vse; za 20 % postane živahen; za 50 % presenetljivo držen; za 100 % prekosí vse človeške zakone; za 300 % ni več nobenega hudodelstva, ki bi ga ne tvegál, tudí če bi mu grozila vešala. Če upor in prepír prineseta dobiček, bo podžgal oba. Dokaz: tihotapstvo in trgovina s sužnji.« (»Kapital« I, str. 857; Borchardtova izd. str. 211.).

¹⁰ »Ko doseže razvoj določeno višino, postane neka konvencionalna stopnja razsipanja, ki je hkrati tudi razkazovanje bogastva in zatorej sredstvo kredita, celo poslovna nujnost za »nesrečnega kapitalista«. Luksus se šteje v reprezentacijske stroške kapitala.« »Kapital«, I. zv., str. 669. Po vseh socioloških in psiholoških zakonih se ta bolezen razširi na vso potrošniško družbo zahodnega sveta in končno pride tudi k nam.

gospodarstvu ali pa vodijo vanj. V zvezi s tem naj omenim izjave, ki so jih izrekli ekonomist Gunnar Myrdal, demograf Alfred Sauvy in politik Sizzo Mansholt.¹¹

S tem seveda ni rečeno, da se ne bi moglo prav nič doseči v kapitalističnih razmerah. Z dolgotrajnim sindikalnim in političnim bojem je prišlo že do pomembnih pridobitev. V precejšnji meri je prišlo do posamičnih ukrepov na področju varstva okolja zaradi nekaterih katastrof in zaradi velikega prahu, ki so ga stvari dvignile v javnosti. Do čiščenja v ZDA, ki je stalo zadnjih nekaj let okrog 1 % narodnega dohodka in bo leta 1980 stalo že 2,2 % narodnega dohodka, je prišlo po veliki kampanji v tisku in na volilnih shodih. Do čiščenja v Angliji je prišlo po katastrofi, v kateri je bilo 4000 smrtnih žrtev. Zdi se, da ima za čiščenje na Švedskem največ zasluga socialno demokratska vlada. Po takem spletu dogodkov ni čudno, da je pariški »Le Monde« v recenziji knjige Rimskega kluba »Meje rasti« komentiral, da bi pristaši »rasti nič« morali s pomočjo računalniških projekcij Masachusetskega tehnološkega inštituta prikazati demonstracijo katastrofe, ki grozi svetu do leta 2100, če bo šlo vse tako naprej.

O socializmu pa sta Marx in Engels večkrat rekla, da bo v pogledu varstva prirode in racionalne porabe dobrin pravo nasprotje kapitalističnemu razsipništvu in uničevanju narave. Dohodek, ki gre za potrato, naj bi bil namenjen varstvu narave, zdravstvu, socialnemu skrbstvu, kulturi in politiki.¹² Zato se bo lahko skrajšal delovni dan.¹³ Zanju bi bilo gotovo absurdno, da ljudje trošijo denar za razkazovanje materialne blaginje, medtem ko jim v bolnicah ležita po dva bolnika na eni postelji, vsi pa vdihavajo bencinske hlape.

Naprednost družbenega sistema bodo v prihodnje ocenjevali po tem, ali gre ali ne gre za izrabljanje človeka po človeku, ali se produktivne sile razvijajo v človekovo korist, ali ni več materialnih skrbi, in tudi po tem, ali človek varuje naravo in kakšno prepušča potomcem. Tisk naše socialistične države že nekaj let opozarja javnost na nevarnosti, medtem smo

¹¹ V svojem referatu »Economic of an improved environment« na plenumu stockholmske konference za varstvo človekovega okolja junija 1952 je Gunnar Myrdal imel pomisleke o tem, kako bodo take ukrepe izvedle kapitalistične dežele. Ljudje hočejo, da se okolje varuje, toda nočejo za to plačati in se odpovedati zviševanju življenjskega standarda. Oboje pa ni mogoče. Zdi se mu, da bo samo z inflacijo možno dobiti primerna sredstva. Pretiranemu trošenju obnovljivih surovin bi se morale odpovedati najprej visoko razvite države, ki jih največ porabijo; volje za odpoved je pa tam najmanj in najmanj jih skrbi, kako bo z nerazvitimi. Alfred Sauvy misli, da se bo med poskušanjem in iskanjem izhoda postopno vsilila pot v nekaj socializem, toda z novimi metodami. (»Croissance« str. 318) — Sizzo Mansholt dvomi, da bi bili ukrepi varčevanja in racionalnosti, ki jih predlaga, izvedljivi v obstoječem socialnem redu in sistemu produkcije na ravni podjetij ter se ogreva za močno centralno planiranje s široko decentralizacijo produkcije. (»Le Monde« 6. aprila 1972).

¹² Mansholtove parole (po cit. »Le Monde«) se na zanimiv način ujemajo z Engelsovimi v Anti-Dühringu na str. 326–327, ko pravi, da se daje »celokupnosti na razpolago velika množina proizvodnih sredstev in proizvodov na ta način, da se odpravi bedasto zapravljanje, ki si ga dovoljujejo sedaj vladajoči razredi in njihovi politični predstavniki s svojim luksuznim življenjem«.

¹³ Prim. »Kapital« III, str. 914.

bili priča velikemu umiranju rib, vsako zimo pišejo o čezmernem onesnaženju zraka v večjih mestih. Bilo je že mnogo konferenc, sestankov in razprav, mnogo je bilo že storjenega v nekaterih tovarnah, še več pa še čaka, medtem ko se stvari slabšajo: *ni rešeno vprašanje stroškov*. So tudi stvari, ki ne bi zahtevale posebnih stroškov, temveč samo pogum, pa tudi ne gredo. Na primer prepoved detergentov. V komunalni politiki doslej ni znano, ali je sploh katera občina po zgledu zahodnih dežel prepovedala imeti vžgan motor na mestu več kakor nekaj minut, prepovedala po zgledu Dunaja in Gradca avtomobilski promet v strogem središču ali zadržala avtomobile v okolici, jim prepovedali vstop na dvorišča bolnišnic in sanatorijev (prepovedano je le trobljenje), uvedla, razširila ali obnovila električni javni promet in uvedla ter temeljito razširila toplovodno mrežo v mestih. Ali bomo tudi mi najprej čakali skrajno zagato ali katastrofo čeprav imamo celo v ustavi zapisano varstvo človekovega okolja?

PETER KLINAR

Mednarodne migracije*

Teoretična opredelitev temeljnih pojmov

a) Uvod

Geografska in socialna gibljivost sta značilnosti človeka. Že od nekdaj je človek pozitivno vrednotil gibanje, dinamiko, spreminjanje geografskega in socialnega okolja, kar mu je omogočalo, da se je srečaval z drugimi ljudmi in spreminjal svoje odnose. Migracije vzpodbujajo izmenjavo idej, navad in izkušenj, omogočajo srečavanje z novim socialnim okoljem, kar zahteva prilagojevanje, spreminjanje in ustvarjalnost.¹ Raziskovanja družbenega spreminjanja in razvoja ne morejo tedaj mimo proučevanj prostorske gibljivosti.

Ko skupaj omenjamo geografsko in socialno mobilnost, hočemo s tem poudariti socialne karakteristike migracij. Spreminjanje prostorskega okolja hkrati pomeni spreminjanje socialnega okolja, kompleksa družbenih odnosov, zamenjavo socialnega sistema: skupin, institucij, norm, vrednot itd. Prostorski premiki so povezani z vertikalo in horizontalno socialno mobilnostjo ter s posledicami, ki jih povzročata sprememba statusa ali socialnega okolja.

Zakaj povezujemo migracije z ustvarjalnostjo? Ko se imigranti znajdejo v novem socialnem okolju, prinesejo s seboj določene izkušnje, navade, navajeni so na tipe družbenih odnosov, značilnih za njihovo izvorno socialno okolje. Prilagajanje na novo socialno okolje pomeni sprejemanje in preoblikovanje novega ter zavračanje in spreminjanje starega ali pa zavračanje novega ter ohranjanje in spreminjanje starega. Vendar tudi zavračanje novega ob pretežnem ohranjanju starega ni brez posledic za spreminjanje novega okolja. Proces, v katerem prihaja do konfrontacije dveh kultur, dveh tipov družbenih odnosov, je ustvarjalen za imigrante, ker so postavljeni v novo situacijo, ki terja od njih kreativnih naporov. Sestavina ustvarjalnosti je svoboda. Ali je mogoče trditi, da migracije prispevajo k človekovi svobodi? . . . Človek, ki se lahko giblje v prostoru,

* Objavljeni prispevek je poglavje iz avtorjevega dela »Sociološki vidiki mednarodnih migracij v luči odnosov med imigrantsko družbo in imigrantskimi skupnostmi«.

¹ Donald Taft, Richard Robbins: *International Migrations*, New York 1955, str. 3–5.

je gotovo bolj svoboden od tistega, ki mu je to onemogočeno. Lahko izbira med več alternativami, ki najbolj ustrezajo njegovim potrebam, ponujajo se mu priložnosti za napredovanje, ostaja mu upanje.²

Migracije so stare toliko kot človeška družba. Povzročale so družbene spremembe, napredek in nazadovanje v družbenem razvoju; spričo tega je razumljiv strokovni in znanstveni interes zanje. Najprej so poizkušali pojasniti ta socialni fenomen s trditvijo, da so migracije človeku prirojene. Sodobne socialne znanosti pa postopno in z velikimi napori prodirajo v bistvo tega zapletenega in kompleksnega socialnega pojava. Migracije je mogoče povezovati z razvojem spričo tega, ker so dejavniki aktiviranja, vzpodbudniki ustvarjalnosti novega in ker prispevajo k medsebojnemu komuniciranju med različnimi kulturami oz. k razpršitvi kultur v širšem prostoru. Hkrati so seveda migracije lahko tudi dejavniki nazadovanja v razvoju, ko povzročajo uničevanje razvitejših kultur in njihovo stagniranje.

Pojavne oblike populacijskih gibanj v vseh zgodovinskih obdobjih družbe so raznotere; od prisilnih oblik: invazije, zavojevanja, kolonizacije, izгона itd., do relativno svobodnih odločitev o spremembi geografskega in socialnega prostora.³

Končno se nam zastavlja vprašanje o pomenu migracij za neposredno komuniciranje v sodobnem svetu. Razviti komunikacijski sistemi omogočajo prenašanje idej, informacij itd., ne da bi bil potreben neposreden kontakt med subjekti, ki ideje oddajajo in sprejemajo. Spričo tega bi lahko sodili, da se pomen migracij za prenašanje idej in kultur zmanjšuje. Neposredni in še posebej primarni odnosi v sodobnem svetu upadajo, kar je posledica razvitih komunikacijskih sredstev pa tudi močnih migracijskih tokov. Hkrati je treba ugotoviti, da so primarni in vsi neposredni človeški odnosi danes vse bolj pomembni ob množini formalnih institucionaliziranih odnosov, v katere so vključeni ljudje. Predvsem primarni odnosi omejujejo človekovo odtujevanje, krepijo zanimanje za soljudi, skrb zanje, skratka utrjujejo humanistično usmeritev. Kolikor se v sodobnem svetu uspejo prenašati ideje in kulture prek neposrednih stikov, ki nastajajo zaradi migracij, potem le-te prispevajo k ohranjanju neposrednih in primarnih odnosov, ter k njihovem kvalitetnemu poglobljanju, kar hkrati predstavlja integracijsko povezovanje različnih kultur.

b) Elementi za opredelitev pojma mednarodnih migracij

Migracije združujejo pojem emigracij in pojem imigracij. Emigracije predstavljajo gibanje ljudi iz njihove izvorne (emigrantske) družbe, od-

² Franclin Scott, ed.: *World Migration in Modern Times*, Prentice Hall, New York 1968, str. 1—9.

³ Louis Dollot: *Les Migrations*, Presses Universitaires de France 1946, citirano prevod L. Dollot: *Race and Human Migrations*, Walker, New York 1964, str. 1—5.

hajanje, izseljevanje, beg v tujino — v imigrantsko družbo. Imigracije pa pomenijo trajni prihod, priselitev, vselitev v imigrantsko družbo.⁴

Pri opredeljevanju pojma internacionalnih migracij je treba upoštevati tele elemente:

1. *Fizično gibanje posameznika, ali skupine v geografskem prostoru, ki povzroči relativno trajno spremembo prebivališča* — zapustitev prebivališča v izvorni emigrantski družbi in pridobitev novega v imigrantski družbi. Migranti se tedaj preselijo iz svoje emigrantske družbe v imigrantsko družbo z namenom, da se bodo za stalno ali za določen čas naselili v imigrantski družbi.⁵

Ker smo osredotočeni na opredelitev mednarodnih migracij, povezujejo spremembo prebivališča s prehodom iz ene v drugo družbo, kar pomeni spremembo socialnega sistema oz. kulture v najširšem pomenu.⁶ Spreminjanja socialno-kulturnega okolja pri mednarodnih migracijah ni težko opredeliti, ker se globalne družbe (narodi in države) med seboj razlikujejo glede na socialni sistem in kulturo. Poenostavljeno rečeno: pri mednarodnih migracijah migranti prestopijo državne meje, preselijo se v zamejstvo, v tujino, v drugo državo.⁷

Posebej velja opozoriti na relativno trajnost bivanja v novem socialno-kulturnem okolju. Imigranti morajo ostati v novi imigrantski družbi dalj časa (več kot leto dni), da jih je mogoče ločiti od obiskovalcev, turistov, ali kategorij, ki se trajno gibljejo (nomadi, sezonski delavci).⁸

2. *Sprememba v interakcijskem sistemu.* S prehodom iz emigrantske v imigrantsko družbo pretrgajo imigranti odnose z emigrantsko družbo in vzpostavijo nove odnose z imigrantsko družbo. Zapustijo prvotni socialni sistem in kulturo ter vstopijo v drugi socialni sistem in v drugo kulturo. Razvijajo se novi odnosi, spreminjajo se potrebe, norme, razvijajo se vrednote, preoblikujejo se skupine, institucije. Spremembe se odvijajo v vseh pomembnih družbenih sferah, tako v: poklicnih vlogah, v komunalnih odnosih, v politični in socialni participaciji itd. Če socialna kategorija samo spremeni svoje prebivališče, pri tem pa ohrani isti tip interakcijskega sistema, takšno gibanje ne moremo šteti kot migracijsko.

⁴ Glej France Verbinc: Slovar tujk, CZ, Ljubljana 1968, str. 181 in str. 285.

⁵ S. N. Eisenstadt: The Absorption of Immigrants, Routledge Kegan, London 1954, str. 1, 2.

— International Migration 1945—57, International Labour Office, Geneva 1959, str. 135—136.

— J. Mangalm: Human Migration, Univ. of Kentucky Press, Lexington, 1968, str. 1—18.

Avtor našteva različne definicije migracij (Hegerstand, Weinberg, Thomas, idr.), ki vse poudarjajo spreminjanje rezidence kot osnovni element za opredelitev migracij. Potemtakem je za migranta treba šteti tistega, ki se giblje v prostoru z namenom, da spremeni prebivališče.

— Hans J. Hoffmann — Novotny: Migration, Stuttgart 1970, str. 51, 52. Citira različne avtorje: R. Heberle, E. Lee, D. Wrong, H. Sanders, ki opredeljuje migracije s spremembo prebivališča.

— Everet S. Lee: A Theory of Migration, Demography, 1/1966, Univ. of Chicago, str. 47—57.

⁶ William Petersen opredeljuje mednarodnega migranta v svojem delu: Population, New York 1961, str. 153 kot »gibanje iz enega kulturnega območja v drugo...«

⁷ Arnold Rose: Migrants in Europe, The Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1967, str. 7, 8.

⁸ International Encyclopedia of the Social Science, vol. 10, The MacMillan Comp., New York 1968: W. Peterson: Migration, Social Aspects, str. 286.

Mednarodne migracije predstavljajo v obdobju obstoja nacionalnih sistemov in nacionalnih kultur prav dramatične oblike gibanja. Imigranti so postavljeni pred zahtevo po rigorozni ali delni spremembi svoje nacionalne identitete, ki zadeva transformacije v nacionalni lojalnosti, v kulturi, jeziku, v navadah ipd. Prizadenejo jih spremembe v primarnih odnosih, ko se razdrejo družinski, sorodstveni in prijateljski krogi. To pa so zares tako drastične spremembe, da se je nanje težko mogoče prilagoditi v obdobju življenja ene generacije.

Imigranti ne doživljajo spremembe le v svojem interakcijskem sistemu, temveč hkrati povezujejo med seboj dva sistema (emigrantske in imigrantske družbe), ki se spričo tega tudi spreminjata.⁹

3. Odločitev na osnovi hierarhično določenih vrednot. Odločitev za migracijo ni naključna ali brez ciljna. V emigrantski družbi obstajajo sloji, ki lahko le deloma zadovoljujejo svoje potrebe ali pa ostajajo nekatere njihove temeljne potrebe celo nezadovoljene. Spričo tega živijo ti sloji v relativnem prikrajšanju, razočaranju, negotovosti, ker ne morejo uresničevati svojih pričakovanj. Potencialni emigranti pridejo do sklepa, da svojih potreb in interesov, ki zavzemajo pomembno mesto na skali hierarhije vrednot, ne morejo zadovoljiti ali uresničiti v emigrantski družbi, hkrati pa sodijo, da so dane možnosti za zadovoljitev in uresničitev teh potreb in interesov v konkretni imigrantski družbi.

Če ostajajo visoko ovrednotene potrebe v emigrantski družbi nezadovoljene, to intenzivno vpliva tako na odločitev za emigriranje kot tudi na procese prilagajanja v imigrantski družbi. Odločitev o emigriranju ne vzpodbuja le visoka stopnja prikrajšanja v zadovoljenju in uresničevanju ene ali več temeljnih potreb in interesov, marveč tudi onemogočanje tem slojem, da bi presegli takšno stanje v njihovi izvorni — emigrantski družbi. V emigrantski in imigrantski družbi obstajajo dejavniki privlačenja, odbijanja in indifrentni dejavniki. Posamezni sloji v isti situaciji različno reagirajo na te dejavnike, iz česar sledi, da je odločitev za emigracijo zapleten proces. Sloji, ki so prikrajšani v emigrantski družbi, so kljub temu z njo tesno povezani in marsikaj v njej jih privlači. Izraziti dejavniki privlačenja v imigrantsko družbo pa ne izločajo nejasnosti zmotnih predstav o tej družbi in težav prilagojevanja v nov socialno-kulturni sistem.¹⁰

4. Moteče ovire. Pri prehajanju iz emigrantske v imigrantsko družbo ne vplivajo na odločitev le dejavniki odbijanja v emigrantski družbi in privlačenja v imigrantski družbi, marveč tudi moteče — intervencijske ovire, ki se vrivajo med oba sistema. Iz tega sledi, da odločitev za migriranje ni mehanična kalkulacija, ki bi nastala le ob upoštevanju prisotnosti negativnih dejavnikov v emigrantski in pozitivnih dejavnikov v imi-

⁹ — J. Mangalam: Human Migration, Univ. of Kentucky Press, Lexington 1968, str. 1—18.

— Donald Bogue: Principles of Demography, New York 1969, str. 801—810.

¹⁰ J. Mangalam: Human Migration, Univ. of Kentucky Press, Lexington 1968, str. 1—18.

— S. Eisenstadt: The Absorption of Immigrants, Routledge Kegan, London 1954, str. 3—26.

grantski družbi in ki ne bi hkrati upoštevala tudi »vmesnih« — motečih ovir. Mednje štejemo npr. geografsko razdaljo, ki nekaterim slojem predstavlja upoštevanja vredno oviro ob odločevanju za migracije v oddaljene družbe, zaradi stroškov potovanja, preselitve, otežkočenih komunikacij z njihovo izvorno — emigrantsko družbo, težav pri povratku itd.¹¹

Med moteče ovire lahko štejemo tudi socialno distanco. Socialno sistemske in kulturne razlike so opazne pri tistih družbah, ki med seboj manj komunicirajo zaradi sistemskih razlik (ideološko-političnih, razrednih in drugih) zaradi tradicije oz. specifičnih zgodovinskih pogojev njihovega razvoja, kakor tudi zaradi večje medsebojne geografske oddaljenosti. Te družbe so med seboj socialno oddaljene.¹²

5. *Socialne dimenzije.* Ker se lotevamo raziskovanja migracij iz socioloških vidikov, nas zanimajo predvsem te dimenzije migracij. Spričo tega ne bo naš interes usmerjen na individualne in izolirane pojave, marveč na socialne pojave. Ker štejemo med elemente migracij spremembe v interakcijskem sistemu, je razumljivo, da je le-te mogoče raziskovati le kot interakcije med sloji, kolektivitetami. Sloji imigrantov so v interakciji z imigrantsko družbo (z njenim sistemom), vzpostavljajo se

¹¹ Majhna geografska distanca med emigrantsko in imigrantsko družbo povzroča večjo dvosmerno migracijo med obema družbama. Tok ne gre le v smeri od emigrantske k imigrantski družbi, marveč tudi v nasprotni smeri (remigracije, kroženje migrantov). Kroženje migrantov v obeh smereh klasificiramo kot tip občasnih migracij (Glej *International Migration 1945–1957*, ILO, Geneva 1959, str. 393–409).

Po drugi strani pa zahteva večja razdalja med družbama trajnejšo prilagoditev imigrantov na pogoje imigrantske družbe. Tako imenovane čezmorske, medkontinentalne migracije še danes — čeprav so se potovalni pogoji bistveno izboljšali in tudi stroški potovanja za številne sloje prebivalstva niso težko premostljivi — štejemo v tipologiji migracij med trajne migracije. Glej Henry Bunle: *The Cultural Assimilation of Immigrants*, v D. Glass ed.: *Cultural Assimilation of Immigrants*, UNESCO, London 1950, str. 5–11.

Razdalja vpliva tudi na obseg migracij. V migracijskih zakonih klasični raziskovalec migracij E. G. Ravenstein (*The Laws of Migrations* 1885), ugotavlja, da je migracija večja v določene centre absorpcije, če se odvija na krajši razdalji, in obratno, da bo migracija manjša, če bo razdalja večja.

Podobno kot Ravenstein sodi W. Peterson, da je število migrantov, ob upoštevanju še drugih faktorjev, ki dopuščajo propustnost, nasprotno sorazmerno z razdaljo (gl. *International Encyclopedia of the Social Science*, vol. 10, The MacMillan Co, New York 1968, str. 286–291). Omenjenih ugotovitev seveda ni mogoče razumeti tako, da so množične migracije izključene v okvirih večjih razdalj, saj so se klasične množične migracije odvijale v medkontinentalnih razdaljah.

Socialni status imigrantov ni nepomemben za razmišljanje o vplivu razdalje na migracije. Tisti, ki imajo na primer višjo izobrazbo, kvalifikacijo in so specializirani, morajo premeriti večje razdalje, da najdejo specializirane možnosti zase, ki niso enakomerno porazdeljene v vseh družbah. Glej A. Rose: *Distance of Migration and Socio-Econom. Status* v delu Clifford J. Jansen: *Readings in the Sociology of Migration*, Pergamon Press, Toronto 1970 in v uvodu te knjige na str. 3–27.

Geografska razdalja in druge moteče ovire (omejitve pri sprejemanju delovne sile, zapletene mejne formalnosti itd.) vplivajo tudi na selekcijo imigrantov. Stopnja pozitivne selekcije narašča s težavami, ki jih povzročajo moteče ovire.

Glej. Everet Lee: *A Theory of Migration*, Demography, Univ. of Chicago I/1966, str. 47–57.

¹² A. Richmond: *Post War Immigrants in Canada*, Univ. of Toronto Press 1967, str. 203–278.

— Mednarodni blokovski sistemi so v medsebojni socialni distanci in dopuščajo le malo medsebojnih migracij. Kulturno povsem raznorodne imigrantske družbe so socialno oddaljene od emigrantskih družb, kar ovira odločitve emigrantov za prihod v te družbe.

odnosi med sloji »starih« in sloji »novih« članov družbe, razvijajo se različni medsebojni procesi, ki imajo družbeni značaj. Ko postanejo migracije množične, postanejo s tem vzorec kolektivnega obnašanja, ki ga vzpodbujajo primeri prejšnjih migracij. Množične migracije so tedaj vzorec socialnega obnašanja, pri katerem so individualni motivi le dodatna vzpodbuda ali svarilo kolektivnemu vzorcu obnašanja.¹³

6. *Socialna kontrola in kompenzacijske funkcije.* Posledice migracij se na splošno vrednotijo in ocenjujejo tako v pozitivnem kot v negativnem smislu. Pozitivno vrednotenje poudarja predvsem nujnost mobilnosti delovne sile, učinkovitejše funkcioniranje ekonomije, izmenjavo izkušenj, mednarodno sodelovanje in integriranje. Negativno vrednotenje pa opozarja na probleme asimilacije, na pojave diskriminacije in socialne dezorganizacije, na izkoriščanje, na nove izvore konfliktov.

Lahko sprejmemo ocene, da so migracije funkcionalne in disfunkcionalne za emigrantske in imigrantske družbe. V obeh družbah pa opravljajo migracije pomembne funkcije socialne kontrole, s pomočjo katere se skušajo utrditi temelji in cilji obeh sistemov. Emigrantskim družbam pomenijo emigracije nekakšne kompenzacijske dejavnosti, ki kratkoročno olajšujejo socialne napetosti in preprečujejo izbruh konfliktov.¹⁴ Ker emigracije pomenijo le kompenzacijsko dejavnost, to je le kratkoročno omejevanje napetosti in njihovo preoblikovanje v konflikte, z njimi emigrantske družbe ne izločajo izvorov napetosti in ne rešujejo dolgoročno odprtih socialnih problemov. Imigracije služijo tudi imigrantskim družbam kot funkcije socialne kontrole.

Pojavi diskriminacije in segregacije odsevajo v manjšinskem statusu imigrantov.¹⁵ Običajno je, da so imigranti osamljeni, izolirani, ko zaradi kulturnih razlik minimalno komunicirajo z imigrantsko družbo. Ne redko so tudi segregirani spričo ukrepov imigrantske družbe. Ta socialna ovira je funkcija socialne kontrole, ki preprečuje, da bi se imigranti povezovali z razredi in sloji domače imigrantske družbe in tudi prek konfliktov reševali svoje razredne in socialne probleme. Tako pa etnične linije sekajo razredne, sile se cepijo, disperzija konfliktov je velika. Vodilni sloji imigrantske družbe tudi prek imigrantov uresničujejo svoje cilje, in utrjujejo

¹³ — Frank Jones: *A Sociological Perspective on Immigrant Adjustment, Social Forces*, McMaster Univ., 1/1956, str. 39—47.

— J. Mangalam ed.: *Human Migration*, Univ. of Kentucky Press, Lexington 1968, str. 1—18.

— W. Petersen: *A General Typology of Migration*, v S. Lipset, N. Smelser: *Sociology*, Prentice Hall, New York 1961, str. 345—355.

¹⁴ Odhajajo sloji, ki so: nezadovoljni, brezposelni, nezadostno zaposleni, potencialni nosilci konfliktov. Kratkotrajno se emigrantska družba lahko izogne nekaterim socialnim problemom.

Klasika marksizma, ko analizirata emigracije iz Anglije, Škotske, Irske v sredini 19. stol., ugotavljata, da buržoazija ne odklanja pomoči proletariatu pri emigracijah. Glej K. Marx, F. Engels: *Vynuždennaja emigracija*, Sočinenija, tom. 8, Gosudarstvennoe izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1957, str. 565—571.

¹⁵ Imigranti so socialna manjšina. Imigrantska družba jih izkorišča, kar ni težko, posebno še, ker se srečujejo s težavami drugačnega kulturnega in socialnega okolja.

sistem, ko imigrante neposredno izkoriščajo, ali pa jih posredno izrabijo za to, da zanemarjajo probleme, ki bi jih brez njihove prisotnosti sicer bili prisiljeni reševati.¹⁶

c) *Obseg migracij*

Obseg migracij je odvisen od sorodnosti, ali različnosti imigrantskih in emigrantskih družb, pri čemer mislimo na podobnosti in različnosti kultur in sistemov.¹⁷ Medsebojna socialna in kulturna sorodnost povečuje obseg migracij.

Na strani imigrantske družbe igra pomembno vlogo pri določanju obsega imigracij ekonomska prosperiteta teh družb, možnosti zaposlovanja, zagotavljanja življenjskega standarda in promocije.¹⁸

Za obseg imigracij so izredno pomembni tudi politični pogoji. Imigrantske družbe politično regulirajo priliv imigrantov glede na njihove konkretne zunanje-politične interese. Tako so imigrantske družbe odprte le za imigrante iz določenih družb, za druge so zaprte, ali pa sprejemajo omejene kvote imigrantov. Odprtost imigrantskih družb varira tudi glede na sprejemanje posameznih slojev imigrantov, kar je odvisno od kadrovskih potreb teh družb.¹⁹

¹⁶ — O vrednotenju migracij glej: Donald Cowgill: Value Assumptions in Recent Research on Migration, *The Sociological Quarterly* 4/1961, str. 263—279.

— O vidikih socialne kontrole, ki zadevajo segregacijo, ločitev kompenzacijske aktivnosti, glej: Harry Bredeir idr.: *The Analysis of Social Systems*, Holt Rinehart and Winston, New York 1964, str. 148—154, 176.

¹⁷ Kolonialni sistemi so območja obsežnih dvosmernih medsebojnih migracij. (Britanski Commonwealth, Španci in Latinska Amerika, Nizozemci in Indonezija). Italijanski emigranti so v velikem obsegu emigrirali v kulturno sorodno Francijo in Švico, itd. Velike emigrantske skupnosti — kolonije so ustvarjale kulturne otoke v imigrantskih družbah in povečevale obseg imigracij svojih rojakov v te, zanje privlačne kulturne sredine, kjer niso bili izpostavljeni težavam prilaganja v kulturno-socialno tujih okoljih. Glej *International Migration 1945—57*, I.L.O., Geneva 1959, str. 249—265.

¹⁸ — ZRN je doživljala v 60-letih hiter ekonomski razvoj. Ekspanzija gospodarstva je odpirala nova delovna mesta in priliv tujih delavcev se je povečeval. Lahko ugotavljamo, da sta bila ekonomski vzpon in obseg imigracije med seboj povezana. Imigracija je prispevala k ekonomskemu vzponu, ta pa je omogočal pritek delovne sile. Tok imigracije je bil zavrt v obdobju recesije 1966—1968, potem pa se je z ekonomsko prosperiteto spet nadaljeval v povečanem obsegu. Tako se je ekonomsko razvita dežela Evrope uvrstila hkrati tudi med pomembne imigrantske družbe v okviru intraevropskih migracij. (Glej Anthony Bouscaren: *European Economic Community Migrations*, Martinus Nijhoff, The Hague, 1966, str. 40—52.)

— Klasiki marksizma ugotavljajo, da je naseljevanje povezano predvsem z ekonomskim razvojem kapitalističnih tj. imigrantskih družb, pri čemer poudarjajo koncentracijo kapitala v teh družbah (F. Engels: O položaju delavskega razreda v Angliji, O irskih izseljencih). Glej F. Engels: Predgovor k *Položaju del. razreda v Angliji*, Izbrana dela II, Ljubljana 1960, str. 520—537.

Stihijska in neenakomerna porazdeljenost kapitala in delovne sile, nacionalne razlike v izkoriščanju in v višini mezde povzročijo, po mnenju Pletneva, obsežno kapitalistično preseljevanje narodov. Glej E. Pletnev: *Mežnarodna migracija rabočeje sily v kapitalističeskoj sisteme mirovogo hozjaistva*, Moskovski gosudarstvennyj institut mežnarodnyh otnošenij, Moskva 1962, str. 3—15.

¹⁹ Obseg imigracije imigrantske države regulirajo, spontanih, nekontroliranih migracij je vse manj. Ameriška imigrantska politika je obseg imigracij nacionalno selekcionirala prek pravnega sistema kvot. Le-ta je odseval rasizem, etnocentrizem, ameriško ksenofobijo in je prizadel nebele rase ter narode tako imenovane nove imigracije iz jugovzhodne Evrope. To selekcijo so

Fluktuacija v ekonomiji (depresije) emigrantskih družb prizadenejo te družbe in pospešujejo emigracije. Na obseg emigracij vpliva homogenost oz. heterogenost emigrantskih družb. Socialne — globoke razredne razlike — etnična stratifikacija, z diskriminacijo, obstoj etničnih in rasnih manjšin ter drugi vidiki socialne diferenciacije povečujejo obseg emigracij iz teh heterogenih družb. Emigrantske družbe regulirajo emigracije tako, da so odprte navzven, da dopuščajo emigracijo vsem slojem ali le nekaterim, in da so odprte do vseh ali le do nekaterih imigrantskih družb. Odrprtost oz. zaprtost emigrantskih družb je odvisna od njihove kadrovske in zunanje politike.

Na obseg migracij vpliva tudi razdalja med emigrantsko in imigrantsko družbo. Lahko pričakujemo, da bo obseg migracij večji pri manjši razdalji med obema družbama in obratno. Poleg razdalje so za obseg migracij pomembne še druge vrste motečih ovir.

Razlike v tehnološkem in socialnem razvoju med družbami so velike in se še poglobljajo. To je eden od pomembnih vzrokov, ki govori za povečevanje obsega migracij v prihodnje, ko se migranti selijo na bolj razvita območja, kjer se jim ponujajo različne delovne možnosti. Do korenitih sprememb v obsegu migracij lahko pride v primeru, če bi pospešeno pričel dotekati kapital v manj razvita območja, kar bi zavrlo obseg emigracij iz teh območij. Sodobna tehnologija seveda bistveno zmanjšuje pomen geografske distance kot moteče ovire, ki omejuje obseg migracij, kar opravičuje predvidevanja o perspektivnem povečevanju obsega migracij.

Migracije same povečujejo svoj obseg. Pojavljajo se področja, kjer so migracije tradicionalne, prihaja do verižnih migracij in z njimi do povečevanja njihovega obsega.²⁰

d) Tok in protitok

Svet je preprežen z migracijskimi tokovi, ki potekajo od manj razvitih k bolj razvitim družbam (ki so v ekonomskem vzponu), od družb, kjer so omejene politične, religiozne svoboščine, k družbam, ki zagotavljajo več političnih in osebnih svoboščin, od družb, kjer divjajo vojne, k družbam ki živijo v miru itd. To so posebni migracijski tokovi, ki jih opre-

pojasnjevali z zaščitnimi ukrepi za ohranitev kulture imigrantske družbe in materialnega standarda njenega prebivalstva. S predpisanim testom pismenosti so skušali izločiti imigrante, ki bi povzročali težave pri asimilaciji v ameriško družbo. Kljub obstoju sistema kvot pa so ZDA lahko delale izjeme v tem sistemu: sprejemale imigrante ne glede na omejitve iz poklicnih profilov, ki so primanjkovali v ameriški družbi in sprejemale politične begunce skladno z zunanje-političnimi državnimi interesi. (Glej Maldwyn Jones: *American Immigration*, The Univ. of Chicago Press 1960, str. 247—278, 278—307.

D. Been: *The New USA Immigration Law*, International Migration, 3/1965, Review of Inter Governmental Committee for European Migration, str. 99—110.

²⁰ Problematiko, ki zadeva različne vidike obsega migracij, proučuje E. Lee v prispevku: *A Theory of Migration*, Demography 1/1966, str. 47—57. Ta razprava nam je služila tudi kot vir za razglabljanje o nekaterih problemih, omenjenih v tem poglavju.

delujejo konkretni zgodovinski pogoji. Za vsak velik emigrantski tok pa se razvija hkrati tudi protitok (remigracija). Migrantski tokovi in protitokovi povezujejo tedaj v obeh smereh emigrantske družbe z imigrantskimi družbami.

Vzroke protitoka — remigracije lahko iščemo v dejavnikih potiskanja iz imigrantske družbe (neadaptiranje in nezadovoljstvo nad imigrantskim manjšinskim statusom) in v dejavnikih privlačevanja v izvorno — emigrantsko družbo (v kateri so se bistveno spremenili tisti vzroki, ki so potiskali imigrante iz njihove izvorne — emigrantske družbe). Spričo tega so v povratni — remigrantski tok vključeni tipi remigrantov, ki so doživeli neuspeh v imigraciji, upokojenci in konzervativni ter inovacijski remigranti.²¹ V nasprotnem primeru, če ostajajo negativni dejavniki odbijanja v emigrantski družbi bistveno nespremenjeni in če hkrati z njimi še naprej delujejo dejavniki privlačevanja v imigrantski družbi, potem je remigrantski tok šibak. Predvsem se protitok remigracije okrepi takrat, kadar imigrantske družbe preživljajo hujšo ekonomsko socialno krizo.

Sodobne intraevropske migracije označujemo kot tip občasnih migracij, kar pomeni, da se imigranti po določenem obdobju vračajo v svoje emigrantske (izvorne) družbe in da prihaja do kroženja migrantov med imigrantsko in emigrantsko družbo. Emigrantske družbe sprejemajo občasne migracije, ker predpostavljajo, da se bodo vračali z razvitih držav remigranti, s pridobljenimi kvalifikacijami in delovnimi industrijskimi izkušnjami. Z občasno emigracijo se omilijo problemi brezposelnosti, pomanjkanje stanovanj, imigranti pošiljajo domov finančna sredstva in računajo, da bodo po vrnitvi prispevali k investiranju za izgradnjo gospodarskih objektov in objektov družbenega standarda.²² Občasne migracije seveda mlade delavce močno izčrpujejo, ker hočejo v najkrajšem času kar največ zaslužiti in prihraniti. Tudi spričo tega so emigrantske družbe zainteresirane, da se delavci pravočasno vračajo domov, ker prevladujejo v nasprotnem primeru med remigranti kategorije upokojencev in delovnih invalidov.

Za uveljavljanje kroženja migrantov obstajajo nekateri normativi vračanja: 10 % remigrantov po enem letu, 40 % po treh letih, 15 % po štirih letih, 15 % po petih letih.²³

Občasne migracije podpirajo tudi imigrantske družbe. Ni jim namreč treba veliko prispevati za družbeni standard imigrantov, katerih družbene zahteve so minimalne spričo njihove neadaptiranosti in usmerjenosti na povratek v emigrantsko družbo.

²¹ Glej Francesco Cerese: *From Italy to the USA and Back*, Doctoral Dissertation, Columbia University, New York 1971, str. 225—309.

²² Arnold Rose: *Migrants in Europe*, The Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1967, str. 27—32.

²³ Savezni svet za rad: Neki elementi politike zapošlavanja u inostranstvu, razmnoženo, Beograd nov. 1970, str. 12—25. V tem gradivu se ugotavlja, da se doba naših delavcev, začasno zaposlenih v tujini, podaljšuje in da ne ustreza planirani politiki. Spričo tega opozarja gradivo na nevarnost, da precejšen del naše občasne migracije postane trajna ekonomska migracija.

Prav gotovo je manjša geografska distanca med imigrantsko in emigrantsko družbo pomembna za pospešitev toka remigracij, oz. občasnih migracij. Dvosmerni tok občasnih migracij se pogosto odvija med obmejnimi državami (Jugoslavija—Avstrija, Italija—Švica, Irska—Velika Britanija, Mehika—ZDA itd.).

Nekatere poklicne kategorije imigrantov so zaradi narave svojega dela zelo gibljive, zaradi česar se v veliki meri uvrščajo med občasne migracije. Na primer strokovnjaki, ki migrirajo iz razvitih v manj razvite družbe, v velikem obsegu remigrirajo po poteku določenega obdobja delovanja v manj razvitih imigrantskih družbah. Nekvalificirani delavci, ki opravljajo najtežja delovna opravila, ki imajo malo možnosti v imigrantski družbi, da bi spremenili poklic ali uspeli v svojem poklicnem in socialnem statusu, se zaposlujejo v imigrantskih družbah le občasno. Če imajo v imigrantski družbi možnosti dobiti lažje delo in kvalifikacije, potem je remigrantski tok te kategorije imigrantov manjši.²⁴

²⁴ — International Migration 1945—57, ILO, Geneva 1959, str. 393—409.

— E. Lee: A Theory of Migration, Demography 1/1966, str. 47—57.

ZDRAVKO MLINAR

Nagnjenja Slovencev glede načina naselitve¹

1. Urbanizacija: objektivni trendi in subjektivne težnje

Proces urbanizacije kot eden izmed najbolj izrazitih procesov družbenega spreminjanja v sodobnosti nakazuje spremembo v načinu razporeditve ljudi in njihovih aktivnosti v prostoru. Osnovni trend je vsepovsod po svetu bolj ali manj enak — od manj goste naseljenosti, od razmeroma velike razpršenosti ljudi po številnih majhnih naseljih k večjemu kopičenju prebivalstva v večjih mestnih aglomeracijah. Povečujeta se število in velikost mestnih naselij. Bolj ali manj vzporedno s procesom industrializacije poteka tudi prehajanje milijonskih množic prebivalstva iz bolj odmaknjenih območij in naselij podeželsko-kmečkega značaja v večja naselitvena središča, ki so hkrati tudi središča prometa, zaposlovanja, kulturnih dejavnosti, političnega odločanja itd.

V nekaj desetletjih intenzivne industrializacije se je ekološka struktura posameznih območij bolj spremenila, kot se je prej v stoletjih ali celo tisočletjih. Jugoslavija je razmeroma dokaj pozno stopila na pot urbanizacije. Zato pa se tem bolj pospešeno približuje narodom, ki so že z nastopom industrijske revolucije nakazali smer družbenega spreminjanja v prihodnosti.

Objektivno stanje in dinamiko procesa urbanizacije so v zadnjem času prikazali številni avtorji, pa bodisi da gre za Slovenijo bodisi za Jugoslavijo kot celoto. Skoraj nič pa ne vemo o tem, kakšen je subjektivni odnos ljudi do tega spreminjanja. Kako prebivalci doživljajo in kako ocenjujejo to dogajanje? Ali so njihove subjektivne težnje skladne ali pa mogoče odstopajo (ali so celo v nasprotju) z objektivno prisotnimi trendi? Ali naše regionalno prostorsko in urbanistično planiranje pospešuje uresničevanje zadevnih želja in potreb ljudi ali pa se — bodisi zavestno ali nezavedno — z njimi razhaja in spopada?

¹ Članek povzema pogloblitve ugotovitve iz študije »Stališča Slovencev o izhodiščih in problemih prostorskega regionalnega razvoja Slovenije«, izdelane za Biro za regionalno prostorsko planiranje v Ljubljani.

Vse to predpostavlja, da poznamo subjektivni odnos prebivalstva do različnih možnih načinov naselitve in prebivanja v prostoru. Zato nas zanimajo njihove želje oz. preference, npr. o tem, v kakšnem naselju bi najraje živeli (če bi imeli možnost izbire), ali jim je ljubša strnjena naselitev v mestnih naseljih ali bolj nagibajo k razpršeni naselitvi na podeželju; ali dajejo prednost razvoju večjih ali manjših naselij; ali bi se rajši preselili v kraj, ki jim nudi primerno zaposlitev, ali pa bi prej pristali na to, da bi se dnevno vozili na delo, kaj je predvsem tisto, kar jih priteguje ali odvraca od tega, da bi živeli v mestu (na podeželju) — oz. kako pojasniti ugotovljena stališča?

To so vprašanja, na katera bomo poskušali odgovoriti s pomočjo podatkov, ki smo jih dobili na podlagi anketnih raziskav.²

Pri tem ne menimo, da bi tisto, kar izjavlja večina vprašancev, neogibno predstavljalo najustreznejšo rešitev. Tako kot v vseh drugih primerih, kadar imamo opravka s podatki o dispozicijah ljudi, se tudi tokrat zavedamo številnih omejitev glede rabe »javnomnenjskih« podatkov kot podlage za usmerjanje delovanja v praksi. Mehanično upoštevande želja oziroma preferenc ljudi glede načina naselitve bi lahko vodilo do prav nasprotnih posledic. Seštevanje želja posameznikov ne more biti način za določanje meril družbenega usmerjanja v prihodnosti. Razvojne spremembe v družbi dostikrat potekajo povsem drugače, kot si želijo posamezniki ali določene kategorije prebivalcev.

Preference ljudi glede na to, v kakšnem kraju (mestu) bi najraje živeli, pa nam vendarle posredujejo sliko o subjektivni usmerjenosti prebivalstva o tem vprašanju. Na tej podlagi lahko *anticipiramo določen pritisk in prizadevanje ljudi* v tej ali oni smeri. Če smo seznanjeni z mnenji oz. stališči ljudi o tem vprašanju, nam to nadalje omogoča določeno primerjavo in *kontrolno razhajanje med prakso urbanističnega (prostorskega) načrtovanja na eni strani ter dejanskimi željami in potrebami ljudi na drugi*. Brez takšnih podatkov si o stopnji tega razhajanja ne bi mogli ustvariti prave predstave.

Rezultati takšnih anketnih študij torej lahko vsaj deloma *vplivajo na zблиžanje* med prostorskim načrtovanjem in željami oziroma potrebami stanovalcev. Spoznanje o tej diskrepanci je hkrati že tudi izhodišče za njeno zmanjševanje. Na tej podlagi se lahko razvije dialog, ki terja dvoje:

a) opravičilo za določeno prakso postorskega (urbanističnega, regionalnega) usmerjanja, ki pomembno odstopa od ugotovljenih želja oziroma potreb ljudi; *ugotovljeni razkorak je obenem tudi izziv* in osnova za postavljanje *vprašanj o odgovornosti* načrtovalcev in o utemeljenosti njihovih odločitev;

b) spoznanje o tem razkoraku (tudi če imajo načrtovalci povsem utemeljene razloge za vztrajanje pri svojem) že samo po sebi terja dolo-

² Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pri FSPN, zlasti anketa: »Slovensko javno mnenje '69« na osnovi reprezentativnega vzorca — 2400 anketirancev in raziskave »Stališča občanov o razvoju cestnega omrežja v Sloveniji«, FSPN, 1970.

čeno pojasnjevanje, določeno *vzgojno vlogo* glede na širše množice prebivalcev, ki morebiti še ne doumejo dolgoročnih razsežnosti problema; aktiviranje načrtovalcev v takšni vlogi hkrati po svoje spet zmanjšuje razkorak, ki smo ga nakazali.

2. V kakšnem kraju, mestu bi najraje živeli?

Poglejmo sedaj razpoložljive podatke, ki nam kažejo na preference prebivalcev glede *velikosti naselja*. Najsplošnejše vprašanje, ki smo ga zastavili je bilo naslednje:

»Če bi lahko prosto izbirali, v kakšnem kraju oziroma mestu bi najraje živeli?«

Dobljeni odgovori se glede na frekvenco razvrščajo po posameznih modalitetah takole:

	v %
1 — stanoval bi v majhnem kraju v bližini mesta	42,0
2 — stanoval bi na samem, zunaj naselja	14,3
3 — v majhnem podeželskem kraju do 500 prebivalcev	13,8
4 — v kraju z 2000 do 10.000 prebivalcev	10,2
5 — v mestu z 50.000 do 500.000 prebivalcev	6,8
6 — v večjem podeželskem kraju z 500 do 2000 prebivalcev	6,4
7 — v mestu z 10.000 do 50.000 prebivalcev	5,1
8 — v mestu z nad 500.000 prebivalcev	1,6
9 — ne vem, brez odgovora	0,8

N = 2400

Dobljeni podatki nas presenečajo glede na to, da je razmeroma malo slovenskega prebivalstva (presoja temelji seveda le na vzorcu) subjektivno naravnana k prebivanju v mestnih naseljih. Le približno vsak četrti (23,7 vseh vprašancev) bi najraje živel v mestnem naselju (z nad 2000 prebivalci). Kar *tri četrtine vseh vprašancev (76,5 %)* pa se je izjasnilo za življenje v *podeželskem kraju*. Med njimi je sicer več (42,0 %) tistih, ki bi prebivanje v majhnem kraju želeli povezovati z ugodnostmi bližnjega mestnega naselja. Kljub temu pa ostaja dejstvo, da si velika večina slovenskega prebivalstva želi prebivati v *razmeroma majhnih naseljih*.

Tudi med tistimi, ki so se odločili za mestna naselja, je večji delež tistih, ki bi prebivali v razmeroma majhnih mestih, manj pa onih, ki bi, na primer, živeli v mestih z nad 50.000 prebivalci. Značilno je, da se je *samo 6,8 % anketirancev izjasnilo za prebivanje v mestu z nad 50.000 do 500.000 prebivalcev*, čeprav gre pri tem še za realno obstoječo možnost, ki jo predstavljata npr. Ljubljana in Maribor.³

³ Če se je torej izjasnilo za kategorijo mesta z nad 500.000 prebivalci samo 1,6 % anketirancev, pri tem ne gre le za dejstvo, da takšnega naselja za sedaj v Sloveniji ni (kar bi lahko vplivalo na opredelitev vprašancev), temveč gre še za dodatno potrditev, da Slovenci na splošno niso usmerjeni k prebivanju v večjih mestih.

Zbrani podatki nam nakazujejo *prevladujočo težnjo* slovenskega prebivalstva. Le-ta presenetljivo *močno odstopa od osnovnega trenda procesa urbanizacije*, ki smo ga omenjali na začetku. Za Slovenijo je značilna ne le velika dejanska razpršitev prebivalstva v prostoru, temveč tudi subjektivna usmerjenost k še večji razpršitvi v prihodnje.⁴

Zastavlja se vprašanje: *ali so dispozicije ljudi glede načina prebivanja v različnih tipih naselij v kakšni zvezi z njihovim sedanjim dejanskim načinom bivanja?* Različni, zelo divergentni razlogi nas navajajo k sklepu, da dolgotrajnejše življenjsko izkustvo glede določenega okolja utrdi prilagojenost posameznikov temu okolju ali pa — v manjšem številu primerov — utrdi odklonilen odnos do tega okolja.⁵

Analiza zbranih podatkov nam potrjuje, da dajejo ljudje na splošno prednost tistemu tipu oz. tisti velikosti naselja, v kakršnem tudi sami prebivajo. Če vzamemo bolj ali manj arbitrarno statistično merilo razločevanja med mestnimi in podeželskimi naselji (število ljudi — 2000), se torej pokaže, da tisti, ki že sedaj prebivajo na podeželju, želijo tudi poslej ostati v podeželskih naseljih; prebivalci mestnih naselij, pa se — vsaj sorazmerno, v primerjavi s prvimi — bolj odločajo za prebivanje v večjih, mestnih naseljih. Kljub tendenci, da se delež vprašancev, ki se opredeljujejo za življenje v mestu, povečuje bolj ali manj vzporedno z velikostjo kraja, v katerem sedaj prebivajo, pa je očitno določen »odmik« k manjšim, podeželskim krajem. Medtem ko npr. kar 95 % vprašancev, ki živijo v majhnih zaselkih ali vaških naseljih z največ 500 prebivalci, odgovarja, da bi želeli živeti o enem od štirih tipov podeželskih krajev (samo dobrih 5 % torej daje prednost življenju v mestnih naseljih z nad 2000 prebivalci), pa je za anketirance iz mestnih naselij značilno, da se jih ni v nekaterih primerih (npr. med tistimi, ki živijo v naseljih z 2000 do 4000 prebivalci ter tistimi v naseljih s 15.000 do 50.000 prebivalci) niti polovico izjasnilo za prebivanje v mestu. V določenem smislu nam torej podatki nakazujejo prav nasprotno sliko, kot bi jo pričakovali glede na splošne trende urbanizacije. V Sloveniji torej ne gre izrazito

⁴ Primerjalno ovrednotenje teh podatkov nam delno omogoča raziskava na osnovi reprezentativnega vzorca prebivalcev Münstra, Kölna, Stuttgarta in Mannheima; »Wohnwünsche sowie Einstellungen zu Betriebsausiedlung«, Bellefeld 1964. Njene ugotovitve kažejo, da so prebivalci štirih velikih nemških mest neprimerno bolj »urbanomiselni« kot Slovenci.

⁵ Čeprav smo torej vprašanca soočili s hipotetično situacijo, ki smo jo označili z besedami »če bi lahko prosto izbirali . . .«, se zdi, da v odgovorih vendarle odsevajo predvsem konkretne življenjske razmere ljudi. Vrsta okoliščin omejuje možnosti racionalnega opredeljevanja posameznikov. Pri tem je treba upoštevati, da prebivalci določenega tipa naselja niso dovolj temeljito seznanjeni z življenjskimi pogoji drugega, povsem drugačnega naselja.

Druga, še bolj pomembna, pa je določena težnja, da bi ohranili dano stanje in se izognili najrazličnejšim težavam in naporom, ki bi bili potrebni ob morebitni spremembi lokacije v širšem prostoru. Opredeljevanje za tip naselja, ki je različen od tistega, v katerem posameznik živi, torej vprašanca implicitno spominja na motnje in težave, ki bi jih imel ob prehodu v drugo naselje in v novo življenjsko okolje. Po liniji najmanjšega odpora se izogiba neznanemu, izogiba se novemu tveganju.

za pritiskanje množic s podeželja v mestna naselja. Bolj občutna je skorajda prav obratna tendenca.

Med vsemi navedenimi tipi naselij je — z manjšimi odstopanji — najbolj vabljev manjši podeželski kraj v bližini mesta. Ta kategorija je stičišče želja podeželskih in mestnih prebivalcev. Podeželani si želijo približati se mestu, vendar tako, da ne bi prebivali v njem. Skoraj vsak drugi podeželski prebivalec si želi prebivati v takšnem kraju. Le malo teh, ki sedaj živijo na podeželju (samo 5,4 % takih, ki živijo v majhnih zaselkih in vaških naseljih do 500 prebivalcev, ter samo 7,3 % takih, ki živijo v podeželskih krajih od 500 do 2000 prebivalcev), daje prednost prebivanju v mestu.

Zanimiva je ugotovitev, da dobra tretjina anketirancev iz Ljubljane in Maribora odgovarja, da bi se v primeru, če bi lahko prosto izbirali, odločili za kakšen manjši podeželski kraj v bližini mesta. Če dodamo še ostale možne kategorije podeželskih naselij, lahko ugotovimo, da bi kar 45,5 % odstotka Ljubljančanov in Mariborčanov (skupno) raje živelo na podeželju. V okviru kategorije dveh največjih slovenskih mest bi torej skoraj vsak drugi prebivalec raje živel v — takšnem ali drugačnem — podeželskem kraju.

Na tem mestu lahko prikažemo še težnje, ki jih kaže zanimiva prehodna kategorija »kmetov-delavcev« (»pol-proletariat«). Njihova usmerjenost se povsem ujema s preferencami čisto kmečkega prebivalstva. Četudi se kmetje-delavci čedalje bolj opirajo na dohodek iz nekmetijskih dejavnosti, pa to še ne pomeni, da želijo tudi prebivati v mestnih naseljih. Kar 95 % vprašancev iz te kategorije bi si izbralo — takšno ali drugačno — podeželsko naselje kot kraj svojega prebivališča. S povečevanjem števila kmetov-delavcev se torej povečuje tudi razhajanje med (intenzivnim) procesom deagrarnizacije in (počasnejšim) procesom urbanizacije.

Kolikor torej subjektivne težnje določajo nadaljnje spremembe, lahko pričakujemo v prihodnosti le še povečano disperzijo naselitve Slovenije. Nekoliko poenostavljeno bi lahko rekli, da kažejo tisti, ki že sedaj prebivajo v manjših naseljih ali celo zunaj strnjjenih naselij na podeželskem območju, trdno zakoreninjenost in voljo, da tudi še vnaprej zadržijo svoj položaj v prostoru. Na drugi strani pa tisti, ki prebivajo v večjih mestnih naseljih, ne izkazujejo tolikšne zakoreninjenosti, temveč se pogosto — včasih jih je tudi več kot polovica — izrekajo za premik iz fizično utesnenih okvirov mesta.

Gotovo bi bilo nerealno pričakovati, da bo na podlagi takšnih teženj med slovenskim prebivalstvom v prihodnosti proces urbanizacije oz. koncentracije prebivalstva v mestnih naseljih zaustavljen ali celo preusmerjen. Očitno pa je, da se bo v prihodnosti vedno bolj ostril konflikt glede namembnosti oz. izrabe posameznih zemljiških površin na ozemlju Slovenije.

3. Kakšne kraje naj bi predvsem razvijali?

Da ne bi prehitro sklepali (na podlagi odgovorov na eno vprašanje), lahko dopolnimo sliko zbranih podatkov še z nekaterih drugih vidikov. Medtem ko smo v že obravnavanem vprašanju upoštevali preference posameznikov glede na povsem osebne koristi oz. ugodnosti, pa smo anketirancem hkrati zastavili še drugo vprašanje, ki upošteva bolj splošne, situacijske vidike:

Ali je treba pri nas:	odgovori v %
1 — razvijati predvsem velika mestna naselja, pa četudi na račun razvoja manjših krajev?	6,8
2 — ali naj se vsak kraj razvija v skladu s svojimi možnostmi?	63,6
3 — ali je treba razvijati predvsem manjše kraje, pa čeprav bi zaostajal razvoj večjih mest?	22,4
4 — ali je treba storiti kaj drugega? Ne vem, brez odgovora	7,2

N = 2400

Gre torej za splošno presojo določenih alternativnih možnosti v zvezi s prostorskim usmerjanjem razvoja pri nas. Tudi odgovori na to vprašanje nam potrjujejo usmerjenost slovenskega prebivalstva k manjšim naseljem, večidel na podeželju. Največ anketirancev je za nekako *laissez fair* usmeritev, kar zadeva razvoj posameznih tipov (velikosti) naselij. Takšna usmerjenost pomeni v bistvu predvsem podaljševanje sedanje naselitvene razpršenosti na območju Slovenije. Glede na razvrstitev odgovorov pride na drugo mesto zahteva, ki eksplicitno terja, da je treba razvijati predvsem manjše kraje, pa čeprav na račun razvoja večjih mest. Razmerno malo anketirancev (samo 6,8 %) pa daje prednost razvoju velikih mestnih naselij (morebiti tudi na račun razvoja manjših krajev).

Odgovori na to vprašanje se torej v bistvu povsem ujemajo z že obravnavanimi odgovori na vprašanje o tem, v kakšnem kraju bi najraje živeli. Očitna je določena nenaklonjenost ljudi ideji razvoja velikih mestnih naselij. Delež tistih vprašancev, ki dajejo prednost razvoju manjših krajev je kar trikrat večji.

Praktično uveljavljanje ugotovljene tendence, zlasti pa vztrajanje pri ohranjanju danega stanja oz. težnje *laissez fair*, bi vodilo do številnih daljnosežnih posledic. Očitno je na primer, da bi takšna usmeritev prišla v navzkrižje s potrebo po ustreznem prostorskem oblikovanju občin in celotnega komunalnega sistema. Če bi prevladala težnja, naj se vsak kraj razvija samo na podlagi svojih lastnih zmožnosti, bi to pomenilo odpovedati se vsakemu prostorskemu usmerjanju in torej tudi modelu teritorialnega oblikovanja komun. Če namreč sedanje stanje v konkretnih primerih ne ustreza idealnemu tipu ekološke strukture komune in če bi se

obenem odpovedali možnosti, da bi določenim krajem oz. naseljem dali prednost pred drugimi, potem seveda *eo ipso* negiramo možnosti za realizacijo modela komune.⁶

4. Navezanost na svoj kraj

Ena od pomembnih informacij, ki omogoča predvidevanje sprememb v teritorialni razvrstitvi ljudi, zadeva njihov subjektivni odnos do kraja njihovega stalnega prebivališča. V tem pogledu lahko izhajamo iz naslednje splošne hipoteze: čim večji je delež prebivalstva, ki izraža svojo navezanost na sedanji kraj stalnega prebivališča, in čim višja je stopnja navezanosti prebivalcev na kraj bivanja, tem manjša bo njihova prostorska mobilnost na določenem območju. Manjša prostorska mobilnost pa seveda spet nadalje pomeni večjo verjetnost, da se bo sedanja ekološka struktura, t. j. razpršena naselitev, ohranjala tudi v prihodnosti.

Poleg tega, da nam informacija o stopnji navezanosti omogoča predvidevanje sprememb ali ohranjanja obstoječe strukture naselitve, njena sociološka vsebina zadeva še vrsto drugih pojavov, npr. angažiranost prebivalcev v njihovem kraju, svobodo izbire zaposlitve, vprašanje lojalnosti in konformizma, hierarhičnih odnosov, sprejemanje inovacij, strah pred konflikti v danem okolju idr.

Višja stopnja navezanosti na kraj ne pomeni tudi višje privrženosti oz. identifikacije, ki bi se izkazovala v dejanski udeležbi posameznikov v družbenopolitičnem življenju kraja. Tisti, ki so najbolj navezani na kraj, so dostikrat prav prebivalci, ki so namanj vključeni v družbenopolitično dogajanje v svojem okolju. V tem smislu je navezanost prej *znak določene inertnosti* kot pa zavestne privrženosti določeni lokalni skupnosti.

Navezanosti na kraj torej ne moremo kar *a priori* šteti za nekaj željenega, za nekaj, kar bi bilo v skladu s prevladujočimi družbenimi vrednotami pri nas. Osnove takšne navezanosti so zelo raznorodne. Samo, kadar gre za zavestno, racionalno opredelitev človeka in njegov izbor med številnimi alternativami, lahko — vsaj hipotetično — pričakujemo, da bo to osnova takšnega razmerja med posameznikom in družbo, ki bo zagotavljalo največjo »korist« tako eni kot drugi strani.

Navezanost na kraj pa lahko štejemo tudi kot sintetični kazalec zadovoljstva posameznika z življenjskimi razmerami v danem kraju. Logično lahko pričakujemo (pa tudi empirično preverjanje je to pričakovanje potrdilo), da bo stopnja navezanosti na kraj tem nižja, čim več je različnih zadev oz. vidikov dela, udejstvovanja in življenja posameznika (družine) v kraju, s katerimi le-ta ni zadovoljen. Višja stopnja zadovoljstva s temi

⁶ Ta model namreč predpostavlja območje, na katerem je izrazito gospodarsko, kulturno in politično središče z gravitacijskim zaledjem manjših subcentrov oz. centralnih krajev na podeželju, ki tvorijo večje število manjših krajevnih skupnosti. Dejanska razvrstitev prebivalstva pa seveda dostikrat odstopa od takšnega modela.

raznimi vidiki delovanja in življenja v danem kraju naj bi torej prišla do izraza v višji stopnji navezanosti posameznika na ta kraj.

Oglejmo si sedaj nekatere konkretne ugotovitve na podlagi že omenjene anketne raziskave, v kateri smo zastavili naslednje vprašanje:

»Nekateri ljudje so zelo navezani na svoj kraj, drugim pa ni dosti mar kje živijo, da jim le dobro gre. Kam pa se vi osebno bolj nagibate?«

Zbrani odgovori se razporejajo takole:

	v %
1 — k prvim, ki so navezani na domači kraj	74,1
2 — k drugim	20,9
3 — se ne more odločiti, ne ve, b. o.	5,0
	100,0 %

Skoraj tri četrtine vprašancev se torej uvršča v prvo kategorijo, to je med tiste, ki se čutijo (zelo) navezane na svoj kraj. Le vsak peti pa je navedel, da mu ni dosti mar, kje živi, »da mu le dobro gre« — da se torej ne čuti prav posebno vezanega na katerikoli določeni kraj. Seveda pa opredelitev za drugo kategorijo niti ne pomeni, da so posamezniki že konkretno razmišljali o možnosti, da bi se na primer preselili v drug kraj. Gre le za splošno dispozicijo, ki ni nujno aktualizirana. Tako je tistih, ki so se tudi zares pripravljene preseliti, še zlasti po tistih, ki se dejansko preselijo, seveda še dosti manj.

Da bi lahko objektivneje ocenili zbrane podatke o navezanosti slovenskega prebivalstva na kraj stalnega prebivališča, bi potrebovali informacije o stanju v drugih republikah in v drugih deželah sveta. Več različnih okoliščin pa nas navaja k sklepu, da se pojavlja pri nas presenetljivo visoka stopnja navezanosti. Podatke o tem nam je dala tudi raziskava »Stališča občanov v zvezi z razvojem cestnega omrežja v Sloveniji«. V tej raziskavi je bilo med drugim zastavljeno vprašanje: »Denimo, da bi vam ponudili zaposlitev s še enkrat večjim zaslužkom v kraju, ki je od vašega kraja oddaljen 50 km. Ali bi ponudbo sprejeli?« Odgovori se tabelarno razvrščajo takole:

Ponudbo bi sprejel	in se dnevno vozil	in se preselil v drug kraj	Ne bi sprejel	Ne vem
A — ob sedanjih prometnih razmerah	16,6	22,0	56,7	4,8
B — če bi bile ceste modernizirane	27,7	14,8	51,9	5,7

Medtem ko v nekaterih razvitih, visoko urbaniziranih državah že minimalna razlika v dohodkih (cca 15 %) predstavlja zadosten razlog, da se posameznik odloči za preselitev, pri nas niti 100 % večji zaslužek — pri večini — še ne privede do takšne odločitve. Torej so ljudje izredno navezani na kraj svojega sedanjega bivališča. Pri tem pa dostikrat niti

ne gre za racionalno presojanje, temveč bolj za nekakšno emocionalno vkoreninjenost v dano fizično in družbeno okolje. Čeprav bi imel drugje večji dohodek ali boljše možnosti za izobraževanje in kulturno udejstvovanje, bo vendarle raje ostal v »domačem kraju«, kjer pozna ljudi in je »navajen« na okolje ipd.⁷

Iz gornje tabele pa je razvidna tudi tendenca, da bodo izboljšane prometne razmere povečale delež »vozačev«, ki bodo — verjetno na večjem prostoru — izravnali zaposlitvene možnosti in zmanjševali teritorialne razlike v dohodkih. V tem pa lahko vidimo še dodatno osnovo za predvidevanje, da bo tudi v prihodnosti še močna in celo povečana — težnja k razpršeni naselitvi na območju SR Slovenije.

5. Preselitev ali dnevni prevoz na delo?

Ena od konkretnih dilem, ki se postavljajo v zvezi z odločitvijo o tem, v kakšnem naselju naj bi posameznik prebival, zadeva zlasti razmerje med velikostjo naselja in dostopnostjo oziroma bližino delovnega mesta.

Z velikostjo naselja se očitno spreminjajo tudi zaposlitvene možnosti. Čim manjše je naselje — pri enakih drugih pogojih —, tem manjše je število alternativnih možnosti za zaposlitev v različnih dejavnostih. S tem je že nakazana določena kolizija med dvema težnjama: po eni strani smo ugotavljali zelo izrazito željo ljudi po prebivanju v manjših podeželskih krajih, bliže naravnemu okolju, po drugi strani pa se srečujemo z razumljivim človekovim prizadevanjem, da najde svoji osebnosti in svojim zmožnostim in potrebam najustreznejšo vrsto poklicne dejavnosti. Čim bolj specifične so sposobnosti in usposobljenost posameznikov, tem manjše so možnosti, da bi le-te lahko zadovoljivo uveljavljali v ozkem okolju manjšega podeželskega naselja. Koncentracija delovne sile na enem mestu ob hkratnem prizadevanju, da bi prebivali zunaj gosto naseljenih mestnih jeder, torej kaže na navzkrižni tendenci, ki ju lahko zbliža samo intenzivna prometna povezanost in dnevna prostorska mobilnost zaposlenih. To navzkrižje daje pečat posebni kategoriji prebivalcev, ki jih v praksi označujemo kot »vozače«.⁸

Stanovanjska stiska v mestih in — zelo različne — možnosti zaposlitve na posameznih teritorialnih območjih očitno močno omejujejo svobodno odločitev posameznika o kraju bivanja in kraju zaposlitve. Takšne omejitve pa nas obenem navajajo k sklepanju, da se lahko pojavlja precejšnja razlika med subjektivnimi težnjami ljudi in dejanskim (sedanjim) stanjem.

⁷ Med razlogi, zakaj bi raje ostali v »svojem« kraju, vprašanci največkrat navajajo ravno okoliščine, ki potrjujejo takšno mentaliteto, npr. »sem navezan na rojstni kraj«, »tu sem doma«, »tu imam zemljo, družino, sorodnike«, »tu sem navajen«, »poznam ljudi« ipd.

⁸ Neustrezno jih označujejo tudi kot »dnevne migrante« in ves proces kot »dnevno migracijo«. O migracijah lahko govorimo le tedaj, kadar gre za spremembo stalnega bivališča. Tega pogoja pa očitno ravno vozači ne izpolnjujejo.

Z vidika prostorskega usmerjanja nadaljnega razvoja je torej potrebno ugotoviti, kakšne so težnje zaposlenih vozačev: ali se na splošno želijo čimbolj približati lokaciji delovnega mesta ali pa morebiti raje žrtvujejo določen čas in stroške za dnevno prevažanje v službo — na primer zato, da lahko prebivajo na podeželju.

Ena od temeljnih značilnosti procesa industrializacije po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji je ravno v tem, da je ta proces precej prehiteval urbanizacijo dežele. To pomeni, da je prehajanje prebivalstva iz kmetijstva v nekmetijske dejavnosti potekalo dosti hitreje kot pa prehajanje prebivalstva iz podeželskih v mestna naselja. Z drugimi besedami — precej prebivalstva je še naprej ostalo v svojih prebivališčih na podeželju in se vključevalo v dnevni promet med mestom oziroma industrijskim središčem in njegovim zaledjem.⁹

Ravno zaradi takšnega nastanka kategorije »vozačev« v naših razmerah se zastavlja vprašanje, koliko je sedanje stanje samo posledica omejenih možnosti naseljevanja v mestih in koliko gre tudi za trdno subjektivno odločitev, da je ugodnejše dnevno prevažanje iz vasi v mesto kot pa stalna naselitev znotraj mesta. Ena od razlag sedanjega stanja bi namreč bila, da se večji del zaposlenih dnevno vozi v zaposlitvena središča le pod silo razmer, le toliko časa, dokler ne pridejo do ustreznega stanovanja v kraju zaposlitve. Druga razlaga tega stanja pa bi bila, da sedanja dnevna mobilnost delovne sile izkazuje večidel prostovoljno, subjektivno odločitev »vozačev« oziroma zavestno izbiro »boljše« variante.

Tega problema smo se lotili z naslednjim vprašanjem:

»Za kaj bi se rajši odločili, če bi lahko izbirali?«

Odgovori v %

1 — Ali bi raje živeli oz. stanovali v večjem mestu blizu delovne organizacije, kjer bi bili zaposleni?	48,5
2 — Ali bi se raje dnevno vozili iz okolice na delo, da bi lahko stanovali na podeželju?	30,5
3 — Odvisno od okoliščin; ne vem, nisem o tem razmišljal, brez odgovora	21,0 ¹⁰

N = 1789

Odgovori na ravnokar nakazano vprašanje torej nekoliko bolj izrazito kažejo željo vprašanih, da bi prebivali v večjem mestu, v neposredni bližini delovne organizacije.¹¹ Malo manj kot vsak drugi bi želel stano-

⁹ Eden od razlogov za takšen potek industrializacije pri nas je bil ravno v tem, da se je bilo tako mogoče izogniti velikanskim finančnim obremenitvam, ki bi jih sicer zahtevala gradnja stanovanj v mestnih naseljih.

¹⁰ Na to vprašanje so odgovarjali vsi razen kmetov.

¹¹ Pri tem je treba upoštevati, da na to vprašanje niso odgovarjali kmetje, ki pa so v odgovorih na druga vprašanja prispevali svoj delež »v korist« podeželskih krajev. Obenem je soočenje vprašancev s konkretnim »bremenom« dnevnega potovanja s podeželja na delovno mesto v mest-

vati v večjem mestu, blizu delovne organizacije, v kateri bi bil zaposlen, medtem ko bi se raje dnevno vozil iz okolice le približno vsak tretji od vprašanih v naši raziskavi. Skoraj tretjina vprašancev pa se je torej le pripravljena — v vlogi vozačev — »žrtvovati« za stalno prebivališče v podeželskem okolju.

6. *Preference glede tipa stanovanja*

Da so ljudje večinoma usmerjeni k prebivanju v takšnem stanovanjskem okolju, ki se močno približuje tipu podeželskega naselja, nam potrjujejo tudi odgovori na vprašanje o tem, kako bi vprašanci najraje stanovali, če bi imeli možnost izbiranja. Čeprav bomo o preferencah glede načina stanovanja razpravljali na drugem mestu, se vendarle zdi potrebno, da tu navedemo nekatere izmed ugotovitev.

Med različnimi načini stanovanja, kot so na primer, prebivanje v hiši na samem, v hiši z vrtom v naselju, v vrstni hiši, v stanovanjski zgradbi z večjim ali manjšim številom stanovanj, v blokih, stolpnicah ipd., izbirajo vprašanci predvsem tiste, ki kažejo na razmeroma nizko gostoto naselitve. Pri tem ugotavljamo, da stanuje v prvih dveh tipih (hiša na samem, hiša z vrtom v naselju) že sedaj 57 % vprašancev. Značilno pa je, da bi želelo stanovati na ta način kar 85 % vseh vprašancev. Več kot štiri petine prebivalstva Slovenije torej izrecno želi stanovati v enodružinskih hiši bodisi na samem zunaj naselja ali pa v hiši z vrtom v okviru naselja.

Čeprav pri tem ne gre neposredno za velikost naselja, nam že podatek o željenem načinu bivanja in o izraženih potrebah po prostoru (nizka gostota naselitve, vrtovi ipd.) vendarle kaže na podobne posledice, kot smo jih ugotavljali ob vprašanju glede velikosti naselja. Ob že tako veliki naselitveni razpršenosti Slovenije vendarle še kar 30 % anketirancev izraža željo, da bi iz bolj goste naselitve prešli v redkejšo naselitev, tako da bi stanovali v enodružinski hiši.

7. *Prednosti in slabosti življenja v velikem mestu*

Potem ko smo prikazali, kakšne so preference slovenskega prebivalstva glede prebivanja v posameznih tipih naselij, se, seveda, zastavlja vprašanje, kaj pojasnjuje oziroma na čem temeljijo ugotovljene preference. Kakšni so razlogi, zaradi katerih dajejo ljudje prednost prebivanju v večjem ali manjšem naselju? Zakaj npr. želijo stanovati oziroma kaj jih od tega morebiti odvrača?

Vsako naselje — bodisi veliko ali majhno — ima določene značilnosti, ki olajšujejo vsakdanje življenje človeka, in druge, ki ga otežujejo.

nem naselju verjetno tudi že samo po sebi vplivalo na zmanjšanje deleža tistih, ki so se v odgovorih na vprašanje o želenem kraju bivanja sicer odločali predvsem za bivanje v podeželskih krajih.

Izbrati med takšnim ali drugačnim naseljem ne pomeni enostavno izbrati med »dobrim« in »slabim«.

Tako mestna naselja kot podeželski kraji imajo svoje privlačne in odbijajoče značilnosti. Na tem mestu se bomo omejili na prikaz zaznavo »prednostih« in »slabostih« mest. (Seveda pa tisto, kar prebivalci zaznavajo kot prednosti mesta, na drugi strani največkrat nastopa kot pomanjkljivost oz. slabost podeželja in obratno). S tem naj bi vsaj posredno nakazali tudi razloge, zaradi katerih prebivalci izražajo že obravnavana nagnjenja oz. preference glede načina naselitve.

Oglejmo si sedaj najprej nekatere ugotovitve v prednostih in pomanjkljivosti velikih mest. Pri tem je šlo za vprašanje z »odprtimi odgovori«, ki ni že vnaprej nakazovalo ali omejevalo možnosti odgovorov.

Odgovore vprašancev, ki so navedli različne »prednosti« življenja v velikem mestu, lahko razvrstimo takole:

<i>Prednosti življenja v velikem mestu</i>	v %
1 — več možnosti kulturnega udejstvovanja	27,3
2 — več možnosti za izobrazbo in šolanje	21,7
3 — boljša preskrba, večja izbira, dober nakup, organizacija trgovske mreže	21,5
4 — vse je bliže — uradi, služba, trgovine itd., boljše prometne zveze, komunikacije	20,3
5 — več možnosti za zaposlitev	16,0
6 — več zabave, družabnega življenja, rekreacije	14,1
7 — boljše plače, višji standard, boljši življenjski pogoji, več udobja	7,5
8 — boljša komunalna urejenost, urejenost naselij, ceste, servisi ipd.	4,3
9 — boljše zdravstvene usluge, socialno varstvena služba, varstvo otrok ipd.	4,3
10 — manj fizičnega dela (samo 8 ur), več počitka po delu, lažje delo	3,5
11 — večja samostojnost, nisi vsem na očeh ipd.	0,5
A — ni prednosti	3,3
B — ne vem, kaj drugega, b. o.	13,3

Skupni imenovalac številnih prednosti, ki jih vprašanci navajajo v svojih odgovorih, je predvsem v *večjih možnostih oz. večji izbiri različnih možnosti, lažja dostopnost različnih institucij, boljša oskrbljenost ipd.* Ta splošna prednost pomeni lahko dvoje: da sploh obstaja določena dobrina oz. določena služba ali da je stopnja raznovrstnosti različnih dobrin in uslug, ki so na voljo, v velikem naselju višja. Nekatere potrebe je sploh mogoče zadovoljevati le v velikem mestu, za druge pa veliko mesto nudi več možnosti alternativnih načinov zadovoljevanja. Oboje pomeni, da se osebnost človeka lahko vključuje, angažira in razvija na tistih področjih, za katera ima najizrazitejše dispozicije in sposobnosti.

V načelu torej veliko mesto odpira večje možnosti za popolnejši izkoristek potencialnih energij in zmožnosti svojih prebivalcev.

Vse »prednosti« prebivanja v velikem mestu, ki jih lahko razberemo iz odgovorov anketirancev, posredno ali neposredno zadevajo vprašanje svobode izbire. Največkrat gre le za konkretizacijo te vrednote glede na različna področja družbenega življenja. Ta vrednota je implicitno pričujoča, ko govorimo o *večjih možnostih* kulturnega udejstvovanja, o *večjih možnostih* za izobraževanje oz. šolanje, ko gre za *boljšo oskrbo* trgovine, ko gre za *večje možnosti* zaposlitve, za *več različnih oblik* zabave, družabnega življenja in rekreacije, ko gre za boljše zdravstvene usluge in socialno varstvene službe ipd. Na vseh poglavitnih področjih dejavnosti vidijo ljudje v velikem naselju večje možnosti izbire in zadovoljevanja svojih potreb.

Bogastvo raznih možnosti v mestu, velika izbira dobrin, uslug in idej, lahka dostopnost do najrazličnejših dejavnosti, institucij ipd. — vse to je v zvezi z visoko stopnjo koncentracije ljudi na majhnem prostoru.

Ta koncentracija, ki je na eni strani torej podlaga vseh poglavitnih prednosti velikega mesta, pa na drugi strani povzroča tudi krizo sodobne urbanizacije. Vedno bolj izrazito prihaja do kopičenja ljudi in vseh od človeka ustvarjenih pripomočkov ter do zasičenosti v prostorski mobilnosti (prometna kriza v mestih). Človek se je tako uspešno »osvobajal« naravnega okolja in gradil svoje novo, umetno okolje, da se je konec koncev znašel v kritični fazi odtujenosti v odnosu do narave ter ogrozil svoj lastni fizični oziroma biološki obstoj.

Prav to problematiko pa razkrivajo najštevilnejši odgovori iz naše anketne raziskave, ki smo jih dobili na vprašanje, kakšne so pomanjkljivosti življenja v velikem mestu.

Pomanjkljivost življenja v velikem mestu

v %

1 — slab zrak, prah, smrad, dim, megla, plini	44,7
2 — ni miru, hrup, ropot	39,6
3 — draginja, visoke cene	13,7
4 — prevelik promet, nevarnosti v prometu, več nesreč	12,9
5 — preveč ljudi, prevelika gostota naseljenosti, bloki — kot kasarne, zaprtost med štiri zidove	12,4
6 — več kriminala, mladinskega prestopništva, nemorale, prostitucije, socialnih problemov, pijančevanja	5,1
7 — slaba povezava z naravo, ni zelenic, ni vrtov, manj izletov v naravo	4,6
8 — psihična napetost, nemir, utesnjenost, živčnost, prehter tempo življenja	4,0
9 — osamljenost ljudi, ravnodušnost do drugih ljudi, človek nič ne pomeni	2,0
10 — slabša preskrba z živili, vse kupovati na trgu, ni sveže zelenjave, slaba prehrana	1,7

Med prednostmi velikega mesta so izstopale številne možnosti družbenega življenja, poglavitne pomanjkljivosti pa zadevajo predvsem fizične komponente mestnega življenjskega okolja. Ravno te značilnosti torej bolj kot karkoli drugega odvrtaajo ljudi od tega, da bi se nastanili v velikem mestu oz. jim pomenijo eno od največjih žrtev, ki jo morajo prevzeti, če hočejo uživati številne prednosti mestnega življenja.

V tem smislu si lahko razlagamo nagnjenja slovenskega prebivalstva, ki daje prednost prebivanju v manjših podeželskih krajih.

Temeljna načela socialistične morale (I)

1. Pojem socialistične morale in temeljne moralne norme (»morala nasploh«)

Na vprašanje, kaj je socialistična morala, ne moremo odgovoriti popolnoma določno, preden docela konkretno ne razčlenimo deleža socializma v razvoju morale. Kljub temu pa to vprašanje lahko zastavimo v taki obliki, da nanj lahko vsaj delno odgovorimo. Lahko se namreč vprašamo: ali je socialistična morala neka popolnoma nova morala? To vprašanje lahko še bolj konkretiziramo: ali so morali ljudje še pred prihodom socializma izoblikovati nekatere prvine morale, ki imajo trajno vrednost in ki se morajo zato nujno pojaviti tudi v socializmu?

Na to vprašanje smo skušali odgovoriti že na drugem mestu¹, ko smo ugotovili, da lahko na obstoj trajnih in skupnih prvin morale sklepamo že iz izkušnje, da so ljudje vedno živeli v skupnostih, da pa nobena skupnost ne more obstajati brez nekaterih temeljnih norm, ki jih njeni člani sprejmejo kot obvezna pravila za uravnavanje medsebojnih odnosov. Med te temeljne norme sodi predvsem določena oblika pravičnosti.

Pravičnost je posledica soočanj in spopadov individualnih in skupinskih hotenj in interesov. Vsak posameznik ima dobrine, za katere je življenjsko zainteresiran, da jih ohrani in razvija: ima telo (fizično osebnost), ima ponos in dostojanstvo (duševno osebnost), ima pa tudi osebne materialne dobrine. Posamezniki in skupine pa so hkrati nagnjeni k temu, da zelo pogosto te dobrine drugim izpodbijajo oziroma jih krnijo. Take težnje niso značilne samo za predcivilizacijsko »naravno« stanje, o kakršnem govori Hobbes, marveč se v taki ali drugačni zgodovinski obliki vedno znova pojavljajo — tudi danes; bogastvo oziroma pridobitve civilizacije ne prehajajo iz roda v rod po biološki poti, marveč mora vsaka generacija vedno znova oblikovati osebnosti v družbeni izkušnji in z vzgojo kot zavestno akcijo družbene skupnosti.

¹ »Uvod v etiko«, poglavje o vprašanju veljavnosti moralnih norm.

Ta konflikt hotenj in interesov je moral pripeljati do *vzajemnega priznavanja* omenjenih vrednot vsakemu in za vsakogar — oziroma do načela, ki postavlja *mejo* samovolji, *prepoveduje* zničevanje tujih dobrin ter nalaga priznavanje in spoštovanje teh dobrin. *Neminem ladere* (nikogar ne oškodovati) in *suum cuique tribuere* (vsakemu dati njegovo) — tako so stari Rimljani izoblikovali temeljni obliki načela pravičnosti. Zelo strnjeno lahko pojem pravičnosti in zahtevo po pravičnosti v ravnanju (vedenju) opredelimo s temi sestavinami: a) priznanje neke enakosti ali enakovrednosti subjektov, ki so v medsebojnem odnosu, in s tem tudi njihove enakopravnosti ali enake pravice do dobrin; b) privolitev v to, da se z drugimi ravna samo tako, kot bi mi želeli, da bi drugi ravnali z nami (načelo vzajemnosti ali recipročnosti); c) postavljanje meja svojemu lastnemu ravnanju, kar terja načelo recipročnosti in se izraža zlasti kot prepoved oškodovati tujo posest: Ne ubijaj, ne kradi, ne pričaj po krivem, ne obrekuj itd. — to so tisti »ne«, ki jih je družbeno organizirani in z razumom obdarjeni človek moral postaviti nasproti svoji nagonski naravi in so temelj humanizacije človeka ali spreminjanje človeka iz naravnega bitja v družbeno bitje. Ti »ne« niso preprosto zanikovanje nagonске narave, marveč pogoj za njeno izražanje v družbenem človeškem življenju.²

Toda v pravičnosti ni zajeta vsa moralnost, družbenost in humanost človeka. Ta nam prepoveduje, da bi oškodovali tisto, kar je tuje, oziroma nam nalaga, da to načelo spoštujemo; omejuje individualno in skupinsko *samovoljo*, da bi človeka povzdignila do prosvetljenega in *načelnega hotenja*, do zavesti, da sta meja in mera v tem hotenju hkrati tudi pogoj za uveljavitev človeka. Skratka, temeljni smisel pravičnosti je odvrčanje od zla. Toda moralnost oziroma humanost terjata več: ne samo to, da *ne storimo zla*, ampak da opravljamo *dobra dela* tudi takrat, ko ne moremo pričakovati nagrad, povračil ali reciprocitete. Ob pravičnosti mora torej obstajati tudi *solidarnost*.

Da bi razumeli eksistenco te druge norme, ne bo dovolj, če izhajamo le iz same nujnosti skupnega življenja ali iz socialne potrebe po usklajevanju individualnih in skupinskih hotenj (kot velja to za pravičnost). Vzdrževati obolele stare ljudi ali zdraviti neozdravljive bolnike na primer ni socialna *nujnost*, čeprav imamo tako ravnanje za moralno *dolžnost*. Tovrstnega ravnanja tudi ne moremo vpletati v načelo socialne koristnosti in funkcionalnosti. Prav tako ni nobene nuje ali prisilnega zakona, ki bi zavezoval ljudi iz ekonomsko razvitih dežel, da morajo pošiljati hrano in zdravila za milijone lačnih in bolnih ljudi v Bangladešu ali za

² Dejstvo, da te norme ali regulativi obstajajo in vplivajo na nagonsko življenje, kaže v pogledu narave nagona na dvoje stvari: da človeški nagoni, taki, kot so dani od narave, sami po sebi nimajo regulativov, ki bi jih zadrževali v mejah biološke in socialne smotrnosti; in drugič, obstoj moralnega reguliranja kaže, da so človeški nagoni vendarle plastični, da se jih dá oblikovati, preusmerjati, sublimirati in jih postaviti v okvir kulturno-ustvarjalnih ciljev. Duh vendar ne bi mogel obstajati, če bi mu bil svet nagonov, s katerim je združen, popolnoma tuj in sovražen.

Afričane, ki stradajo zaradi suše (ali pa še vedno zaradi insektov). Pa vendar so posamezniki in posamezne mednarodne organizacije in združenja, ki tako pomoč zbirajo in pošiljajo.

Za pojasnjevanje teh oblik solidarnosti se moramo obrniti k antropološko-psihološki strani človeka, k človeku kot posebnemu naravnemu in emocionalnemu bitju. Vsi poskusi, da bi to bitje zreducirali na eno samo temeljno usmeritev in težnjo ali pa ga pojmovali kot neprotislovno celovitost več teženj in sil, so popolnoma neustrezni, kadar ga primerjamo s tem, kako se to bitje stvarno pojavlja in kako se izraža njegovo ravnanje. Človeško bitje nosi v sebi težnjo po samoohranjevanju in po agresiji, prav tako pa je tudi sposobno sočustvovati in simpatizirati z drugima človekoma, zmožno je trpeti zaradi tujega trpljenja ali pa čutiti in dojeti, da je v vseh nas eno in isto človeško bitje. Ljudje to preprosto izražajo z besedami, da »ima vsako dušo«. Tudi stara indijska modrost izraža to misel, ko pravi človeku, ki stoji pred drugim človekom: »To si ti!« (Ta tvam asi). Shakespearov Shylock budi prav to človekovo moč ali vsaj zmožnost človeškega sočustvovanja, ko vprašuje tedanje antisemite: »Ali nima Žid oči? Ali nima Žid rok, udov, čutil, čutov, nagibov, strasti? Ali ga ne hrani ista jed, ne rani isto orožje? Ni podvržen istim boleznim, se ne zdravi z istimi sredstvi, ali ga ne greje in ne mrazi ista zima in isto poletje kakor kristjana? Če nas bôdete, ali ne krvavimo? Če nas ščegetate, ali se ne smejimo? Če nas zastrupite, ali ne umremo?«

V sočutju in dejanjih dobroteljnosti in solidarnosti je praktično zajeta tudi ideja človeške enakosti. Ko si vzajemno pomagamo, praktično, dejavno »govorimo«: jaz in ti sva človeka in kot taka sva enaka, enakopravna. Marx o tem pravi: »Enakost je zavest človeka o samem sebi v elementu prakse, torej zavest človeka o drugem človeku kot sebi enakemu in o vedenju človeka nasproti človeku kot sebi enakemu. Enakost je . . . izraz za enotnost človeškega bitja, za zavest o sorodnosti in sorodnem ravnanju človeka, za praktično istovetnost človeka s človekom, torej za družbeni in človeški odnos človeka do človeka.«³

Pravičnost, enakost, solidarnost so temeljne norme človeške morale in človečnosti. So izraz človekovega bitja kot človeškega, humanega in so potemtakem glavna vsebina *humanizma*; prav zato nobena njihovih zgodovinskih različic ni resnično humanistična, če se ni dejavno zavzela za te temeljne vrednote in norme.

In če se v teh normah izraža sama humana bit človeka, potem seveda ne moremo pričakovati, da bo socialistična morala oziroma socialistični humanizem neka popolna novost, morala, katere temelji ne bi obstajali že poprej. Nasprotno, socializem prevzema te že poprej postavljene norme humanosti kot svoj temelj in o tem je izrecno govoril tudi utemeljitelj modernega socializma Karl Marx, ko je v mladosti pisal svojemu prijatelju Rugeju naslednje: »Um je eksistiral zmerom, samo da ne zmeraj

³ K. Marx — F. Engels: »Sveta družina«, Zbrana dela, 5. zvezek, Beograd 1968, str. 34.

v umni obliki . . . Pokazalo se bo, da ne gre za velik pomišljaj med preteklostjo in prihodnostjo, ampak za izpolnitev misli preteklosti. Pokazalo se bo slednjič, da človeštvo ne začene novega dela, ampak da zavestno opravlja svoje staro delo.«⁴

In res najdemo te norme tudi v programih posameznih komunističnih partij, ki vodijo graditev socialističnih družb, in so v teh programih opredeljene kot končna usmeritev in smisel samih družbenih odnosov in institucij. Tako je tudi v programu ZK Jugoslavije zapisano: »Nova temeljna družbena vloga tovarn, zadrug, komun, šol, družbenih organizacij kot tudi družine je v razvijanju odnosa iskrenosti, zaupanja, človekoljubja, razumevanja, strpnosti, vzajemnega sodelovanja in pomoči, skratka, odnosa človeške simpatije in tovarištva med ljudmi.«

Vlogo socializma glede vprašanj morale lahko torej opredelimo najprej s tem, da sprejema kot svoj temelj fundamentalne moralne norme, v katerih se izraža humanost človeka. Včasih te norme imenujejo tudi »morala nasploh« ali »splošna morala«. Teh dejstev bi ne bilo treba še posebej poudarjati, če ne bi bilo tudi nekritičnih pojmovanj, da je socialistična morala radikalno nova morala.

Toda če se socializem ne more potegovati za to, da je v njem nastala radikalno nova morala, pa socialistična družba teži k temu, da dá nov prispevek k razvijanju, bogatenju in kvalitetnemu napredku »splošne morale«. Kadar torej govorimo o deležu socializma v morali, mora biti naša pozornost usmerjena prav k temu novemu, posebnemu, s čimer socializem bogati moralno zavest in moralno prakso.

To bogatenje morale v socializmu lahko opazujemo na treh področjih oziroma v treh smereh: a) v smeri *univerzalizacije* temeljnih moralnih norm in humanizma; b) v ustvarjanju družbenih pogojev za uresničevanje humanizma, in c) v smeri konkretizacije in vsebinske določenosti in izboljšanja zgoraj omenjenih splošnih humanističnih norm — zlasti na področju materialno-eksistenčnega položaja človeka.

2. Univerzalizacija načela humanizma; splošne pravice človeka in občana

Svojo človeško bit človek ne uresničuje in ne doživlja kot abstraktni človek nasploh, marveč kot večstransko opredeljen tako z naravnimi kot tudi družbenimi in zgodovinskimi pogoji in okviri. Na primer: obstaja kot določen spol (moški ali ženski), kot član nacije ali naroda, kot pripadnik določenega družbenega razreda ali skupine, kot pripadnik te ali one rase, živi v tej ali oni zgodovinski epohi itd. Zato sta bila *obseg* in *vsebina* temeljnih norm humanosti v daljših časovnih obdobjih opredeljena z vsemi temi posebnostmi naravne in družbene opredeljenosti človeka. (Na primer: v mejah plemenske družbe se je solidarnost raztezala le do meje plemena; v fevdalni družbi je obstajala le »enakost

⁴ K. Marx — F. Engels: Izbrana dela, I, Ljubljana 1969, str. 145, 147.

enakih«, ne pa tudi enakost vseh ljudi — in to celo ne v kazenski zakonodaji, saj so tlačana kaznovali za žalitev plemiča celo tako, da so mu odsekali roko, plemiču, ki je užalil tlačana, pa so naložili le denarno kazen! Preteči so morala stoletja socialnega razvoja, da so bili vsi ljudje razglašeni za enakopravne — čeprav le pred zakonom. Ženska in moški sta bila tudi neenakopravna; neki meščanski zakonik je še v drugi polovici 19. stoletja pustil ženo v pogledu pravic na ravni mladoletnika! Še danes vlada na mnogih točkah zemeljske oble (v Južni Afriki, delno tudi v Ameriki) rasna segregacija in neenakopravni položaj črncev v primerjavi z belci.

Marksizem in socializem, ki prevzemata najbolj plemenito dediščino pretekle humanistične misli in prakse, težita prav k temu, da bi preseгла in opravila vse jezove humanemu, pravičnemu in solidarnemu odnosu med vsemi ljudmi. Seveda se je ta težnja tudi materializirala in je uzakonjena tudi v vseh ustavah jugoslovanske socialistične skupnosti.

V osnutku⁵ najnovejše ustave SFRJ je razglašeno kot temeljno načelo, da so vsi občani enaki v pravicah in dolžnostih ne glede na narodnost, raso, spol, jezik, veroizpoved, izobrazbo in družbeni položaj. Pred zakonom so vsi enaki.

V bistvu enako stališče zavzema ustava tudi v pogledu mednarodnih odnosov, ko se zavzema za mirno koeksistenco med narodi, za »vzpostavitev in razvoj vseh oblik mednarodnega sodelovanja, ki prispevajo k utrjevanju miru, h krepitvi vzajemnega spoštovanja, enakopravnosti in prijateljstva med narodi in državami ter k njihovemu zblíževanju, za kar najširšo in kar najbolj svobodno menjavo materialnih in duhovnih dobrin, za svobodo medsebojnega obveščanja in za razvijanje drugih odnosov, ki prispevajo k uresničevanju skupnih gospodarskih, kulturnih in drugih interesov držav, narodov in ljudi, posebej pa k razvoju demokratičnih in socialističnih odnosov v mednarodnem sodelovanju in sploh k družbenemu napredku, za preseganje blokvske razdelitve sveta, za zavračanje sile ali grožnje s silo v mednarodnih odnosih ter za resnično splošno in popolno razorožitev; za pravico vsakega naroda, da se svobodno odloča in gradi svojo družbeno in politično ureditev po poteh in s sredstvi, ki jih sam izbira« itd. (Uvodni del ustave, Temeljna načela, VII.)

Ustava izhaja torej iz spoznanja pravic, svoboščin in dolžnosti človeka in občana oziroma človeške osebnosti kot take, ne glede na posebne opredeljenosti ljudi in ne glede na razlike med njimi v pogledu navedenih objektivnih značilnosti.

Teh pravic pa je toliko, kolikor ima človek ali človeški individuum temeljnih potreb oziroma temeljnih sfer svojega človeškega bitja.

Sem sodi predvsem *biološka sfera*, življenje kot táko, zato ustava, čeprav izrecno ne proklamira pravice do življenja, razglašá *nedotakljivost*

⁵ Namesto avtorjevih citatov iz *osnutka* ustave SFRJ smo uporabili ustrezna besedila iz slovenskega prevoda že sprejete ustave SFRJ (izd. Center za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana 1974) — op. prev.

človeškega življenja in zato smrtno kazen dopušča samo izjemno, za primere najhujših oblik hudih kaznivih dejanj, za katera je to z zakonom predpisano (čl. 175). V najtesnejši zvezi z načelom nedotakljivosti življenja je tudi pravica vsakega človeka do *zdravstvenega varstva* (čl. 186); za vse ljudi, ki delajo s skupnimi proizvodjalnimi sredstvi, je socialno zavarovanje obvezno (čl. 163), »zakon pa določa, v katerih primerih imajo občani, ki niso zavarovani, pravico do zdravstvenega varstva iz družbenih sredstev«. (čl. 186.)

Najnovejša ustava SFRJ razglša celo pravico človeka »do zdravega življenjskega okolja« (čl. 192 in 193). Razglšanje te pravice je v današnjih razmerah nedvomno upravičeno in potrebno, ker so že zelo ogroženi naravni pogoji življenja, predvsem zaradi onesnaževanja zraka, rečnih voda in rastlinja z industrijskimi odpadki, z nafto in drugimi za življenje škodljivimi kemičnimi snovmi. Zato ustava tudi nalaga družbeni skupnosti, da mora zagotavljati pogoje za uresničevanje te pravice (čl. 192). Že davno pred nami je bil Marx resnično zaskrbljen za naravne pogoje, v katerih bodo živele bodoče generacije; zato je kritiziral kapitalizem v kmetijstvu poleg drugega tudi zaradi tega, ker se prav roparsko vede do naravnih dobrin, ki jih daje sama »mati narava«; v razmerah današnje zelo nagle industrializacije je postala ta zaskrbljenost glede naravnih pogojev življenja sedanjih in prihodnjih generacij tako izrazita, da morajo tako v kapitalističnih kot v socialističnih deželah sprejemati posebne ustavne in še zlasti zakonske ukrepe za varstvo zdravega življenjskega okolja.

Za ohranjanje življenja je nujno tudi delo kot sredstvo za zagotavljanje dobrin za življenje, pa ustava zagotavlja *pravico do dela* (čl. 159) in *svobodo dela* (čl. 160). Vsakdo si svobodno izbira poklic in zaposlitev. Vsakemu občanu sta pod enakimi pogoji dostopni vsako delovno mesto in vsaka funkcija v družbi. Prepovedano je prisilno delo (čl. 160). Delavec ima pravico do omejenega delovnega časa; ta ne sme biti daljši kot 42 ur v tednu (čl. 162). Prav tako je vsakemu zajamčena svoboda *gibanja in nastanitve*; omejevanje te svobode je možno le z zakonom, in sicer, »da bi se zagotovil potek kazenskega postopka, preprečilo širjenje nalezljivih bolezni ali zavaroval javni red ali če to zahtevajo interesi obrambe države« (čl. 183).

Za delo kot tudi za ustvarjalni delež osebnosti v splošnem družbenem znanju in bogatitvi duhovnih vrednot družbe je nujna tudi določena stopnja izobrazbe; zato ustava v 165. členu nalaga *obvezno osemletno osnovno šolanje*. Poleg tega ima vsakdo pravico, »da pod enakimi, z zakonom določenimi pogoji pridobiva znanje in strokovno izobrazbo na vseh stopnjah izobraževanja, v vseh vrstah šol in drugih izobraževalnih zavodih« (čl. 165).

Ob nedotakljivosti in integriteti človekovega življenja ali človeka kot biološkega bitja ustava prav tako razglša in zagotavlja integriteto in

nedotakljivost človekovega moralnega bitja, človekove duhovno-moralne osebnosti, človekove individualnosti in njegove »intime«.

Bistvena vsebina vseh teh oblik izražanja ali potrjevanja človekovega bistva je *svoboda* — v dvojnem in hkrati enotnem smislu njenega pomena. *Svoboda brez prisile in omejitev*, ki niso racionalno sprejete kot nujne in *svoboda kot afirmacija*, potrjevanje sebe, svoje človečnosti in svoje posebne individualne izraznosti v mislih, občutkih in ustvarjanju (ki je kot človeško vedno tako misel kot čustvo). Ni osebnosti kot samosvojega in samostojnega središča dejavnosti, kjer ni svobode. Zato ustava zagotavlja *svobodo kot negacijo prisile* (s prepovedjo prisile) in *svobodo kot aktivno izražanje* osebnosti v vseh oblikah prepričanja in ustvarjanja. Uporaba prisile pri človeku je prepovedana tako pri posameznikih kot tudi v organih družbe oziroma države. Protiustavna in kazniva je vsaka samovolja, s katero se krši ali omejuje človekova pravica, ne glede na to, kdo to stori (čl. 198). Človekova svoboda je nedotakljiva in »nikomur se ne sme odvzeti prostost, razen v primerih in v postopku, ki jih določa zakon . . . Nezakonit odvzem prostosti je kazniv« (čl. 177). V kazenskem postopku se sme obtoženega pripreti in obdržati v priporu samo, kadar je to neogibno za potek kazenskega postopka ali za varnost ljudi (178. člen). Pripor odredi z odločbo sodišče, le izjemoma ga sme pod pogoji, ki jih določa zakon, odrediti z odločbo tudi drug z zakonom pooblaščen organ, vendar največ za tri dni (isti člen). Po odločbi sodišča prve stopnje sme pripor trajati največ tri mesece (čl. 178). Zajamčeno je spoštovanje človekove osebnosti in človekovega dostojanstva v kazenskem in v vsakem drugem postopku . . . kot tudi med izvrševanjem kazni (čl. 179), prav tako je prepovedano in kaznivo kakršnokoli izsiljevanje priznanj in izjav (čl. 176). Vsakdo ima pravico do enakega varstva svojih pravic . . . vsakomur je zajamčena pravica do pritožbe (čl. 180), nihče ne more biti kaznovan za dejanje, za katero ni zakon ali predpis, ki temelji na zakonu, določil, da je kaznivo, in ni zanj predpisal kazni, še preden je bilo storjeno; nihče ne more veljati za krivega kaznivega dejanja, dokler to ni ugotovljeno s pravnomočno sodbo (čl. 181).

V isto zvrst ustavnih določil, ki varujejo človeka oziroma človekovo osebnost pred samovoljo in hkrati afirmirajo njegovo pravico »do intimnega sveta«, sodi tudi ustavna določba o nedotakljivosti stanovanja, tako da ne sme nihče brez odločbe, izdane na podlagi zakona, proti stanovalčevi volji vstopiti v tuje stanovanje ali druge prostore, niti jih preiskati (čl. 184); isto velja tudi za varstvo tajnosti pisem. »Samo zakon lahko predpiše, da se sme na podlagi odločbe pristojnega organa odstopiti od načela, da je tajnost pisem in drugih občil nedotakljiva, če je to neogibno za potek kaznovalnega postopka ali za varnost države« (čl. 185).

Tudi svobodo osebnosti kot možnost njenega izražanja oziroma kot možnost zavzemanja stališč o najrazličnejših vprašanih zagotavlja vrsta členov ustave: čl. 169 zagotavlja svobodo znanstvenega in umetniškega ustvarjanja, čl. 174 svobodo izpovedovanja vere (kot tudi svobodo ne-

verovanja oziroma nereligioznosti, čeprav to ni izrecno zapisano). Čl. 170 govori o svobodi izražanja pripadnosti k svojemu narodu oziroma narodnosti, o svobodnem izražanju nacionalne kulture, čl. 171 o pravici pripadnikov narodnosti, da v skladu z ustavo in zakonom rabijo svoj jezik in svojo pisavo »pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti kot tudi v postopku pred državnimi organi in organizacijami, ki izvršujejo javna pooblastila«. Čl. 170 določa, da se občan *ni dolžan* izjavljati, kateremu narodu oziroma kateri narodnosti pripada; ustava torej obravnava izjavljanje o nacionalni pripadnosti kot posebno pravico, kot stvar, o kateri odloča samo občan. To je ena zelo pomembnih humanističnih pridobitev, ki varuje občana pred morebitnimi nacionalističnimi in šovinističnimi skupinskimi pritiski oziroma »legalizira« kot enakopraven tip državljan, ki je primarno in neposredno usmerjen k splošnim kulturnim vrednotam in splošni jugoslovanski socialistični skupnosti.

Poleg tega, da ustava zagotavlja pravice človeka kot biološko, osebno, personalno bitje (pojmovano kot sposobnost in moč za samoopredelitev in izbiro v idejnih in vrednostno-emocionalnih vprašanjih), je univerzalizirala (se pravi z nikakršnimi posebnimi pogoji omejila — razen morda s tistimi, ki so v sami naravi »materije« oziroma dejavnosti, za katere se človek pooblašča) pravice človeka kot občana, kot političnega bitja, to se pravi kot udeleženca v uravnavanju in usmerjanju javnih zadev in problemov. Drugače povedano, tudi politične pravice sodijo v osebne pravice ali pravice človeka. Tako najnovejša ustava kot poprejšnje zagotavlja svobodo zborovanja in dogovarjanja, svobodo tiska (čl. 167) kot tudi pravico, da je vsakdo obveščen o dogodkih v domovini in po svetu (čl. 168), pravico do dajanja vlog in predlogov telesom in organom družbenopolitičnih skupnosti (čl. 157). Seveda je določena tudi pravica človeka (z dopolnjenimi osemnajstimi leti), da voli in je izvoljen za člana delegacije v temeljni samoupravni organizaciji in skupnosti in za delegata v skupščini družbenopolitične skupnosti (čl. 156). Toda zaradi posebne vloge delavskega razreda kot temeljne sile družbe in osnovnega tvorca materialnih dobrin ima občan, ki je delavec, pravico ne glede na starost voliti in biti voljen za člana oziroma za delegata v organu upravljanja organizacije združenega dela, voliti in biti voljen v delegacijo za skupščine družbenopolitičnih skupnosti in pravico voliti delegate v skupščine teh skupnosti (čl. 156).

Razen v zadnjem primeru gre tu za *klasične politične pravice* človeka in občana, ki so jih že doslej zagotavljale ustave in zakoni v razvitih demokratičnih buržoaznih državah. To, kar je specifično in izjemno za našo ustavo v primerjavi z buržoaznimi in delno tudi s socialističnimi državami, je razglasitev nedotakljivosti in neodtujljivosti pravice delovnega človeka in občana do *samoupravljanja*. V tej pravici so sicer že zajete tudi omenjene politične pravice — toda ta pravica je mnogo širša in vsebinsko bogatejša — zagotavlja institucionalne okvire za razvijanje

novih humanističnih odnosov oziroma moralnih stališč; zato ji bomo posvetili več pozornosti v posebnem poglavju.

V zvezi s prispevkom ustave SFRJ k pravicam človeka, k njegovim dolžnostim in odgovornostim moramo opozoriti še na dve stvari: prvič na to, da je morala biti uvrščena med pravice človeka ali pravice državljana SFRJ tudi tista pravica, ki je temelj za uresničevanje vseh drugih pravic in svoboščin, namreč pravica do obrambe države, našega skupnega doma. Obramba države ni samo pravica, marveč tudi najvišja dolžnost in čast vsakega državljana, tako kot je njegova pravica in dolžnost sodelovati v družbeni samozaščiti (čl. 172 in 173). Drugič, ker so pravice človeka in občana splošne in da bi lahko bile splošne, terjajo od vsakega posameznika *obveznost*, da jih uporablja in uresničuje tako, da ne bo krnil enakih pravic drugega človeka ali ogrozil ali spodkopaval temeljev skupnosti. Ni pravic brez dolžnosti; to sta korelativna pojma oziroma obliki človekove družbenosti. Zato je popolnoma razumljivo, da je ustava poudarila, da se svoboščine in pravice občana uresničujejo »v medsebojni solidarnosti ljudi in z izpolnjevanjem dolžnosti in odgovornosti vsakogar do vseh in vseh do vsakogar« (čl. 153) in da »s to ustavo določenih svoboščin in pravic ne sme nihče uporabljati, da bi spodkopaval temelje z njo določene socialistične samoupravne demokratične ureditve, ogrožal neodvisnost države, kršil s to ustavo zajamčene svoboščine in pravice človeka in občana, ogrožal mir in enakopravno mednarodno sodelovanje, razpihoval nacionalno, rasno in versko sovraštvo ali nestrpnost ali spodbujal h kaznivim dejanjem; teh svoboščin tudi ne sme uporabljati tako, da bi žalil javno moralo« (čl. 203).

3. Družbenoekonomski pogoji za uresničitev humanizma

Kadar razpravljamo o družbenoekonomskih pogojih za uresničitev humanizma, moramo spregovoriti najprej o tistih in takih pogojih, ki to realizacijo zavirajo, preprečujejo in onemogočajo. Po marksističnem nauku je tak pogoj razredna organizacija družbe, zasnovana na zasebni lastnini proizvodnih sredstev.

Toda marksizem ne ocenjuje razredne organizacije in zasebne lastnine kot vedno negativni in samo negativni. Na pomen in vlogo teh pojavov ne gleda aprioristično in idealistično, ne ocenjuje jih z vidika primerjanja oziroma tehtanja z modelom »idealnih« in »popolnih« odnosov. Ne vzpenja se nad zgodovino s samovoljnim lastnim modelom, pač pa se v ocenjevanju dosedanjega zgodovinskega razvoja opira na ta razvoj; zato so tudi ocene pomena in vrednosti posameznih oblik družbenih odnosov *zgodovinskorazvojne*, kakršno je tudi samo družbeno življenje človeka. Zgodovinskorazvojni vidik družbenega življenja pa vsebuje vsaj dve spoznanji: da posameznih etap razvoja ni mogoče preskočiti in se kar nenedoma pojaviti v nekem »idealnem« stanju; to se dogaja le v domišljiji in utopiji (ki je sicer tudi dragocena, saj opozarja človeka na njegove

razvojne možnosti); zato je vsaka faza razvoja ne le nujna, ampak tudi progresivna, če omogoča nadaljnji razvoj (toda vsaka ne more biti progresivna, kajti v zgodovini so na posameznih odsekih tudi nazadovanja); drugič, prav zaradi razvitosti družbenega življenja oziroma človekovega dela in znanja ni nikoli nekakšne dokončne oblike družbene organizacije.

Potemtakem sta tudi pojava zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev ter razredne organizacije družbe ne samo zgodovinsko nujna, pač pa tudi progresivna. Ne odražata stanja nerazvitosti, pač pa večjo razvitost proizvodjalnih sredstev v primerjavi s stanjem v zasebni skupnosti, ki je bila pred razredno organizacijo družbe. Z njima se je povečala produktivnost človeškega dela, ki je poleg drugega omogočila posestniškemu in upravljavskemu razredu, da se je lahko temeljiteje posvetil duhovnokulturnemu snovanju ter ustvaril kulturne dobrine trajne vrednosti in splošnega pomena za svet.

Veliko izročilo grške kulture je s socialnega vidika zasnovano na delu sužnjeve in na fizičnem brezdrlju vladajočega razreda. Prvotna akumulacija kapitala in razvoj velikih kapitalističnih delavnic (manufaktur) v zahodni Evropi sta zasidrana na prisilnem razlaščenju kmetov in prisilnem dovajanju ljudi v kapitalistične manufakture; pa vendar je bila tako ustvarjena koncentracija proizvodjalnih sredstev in povečana produktivnost dela tisto, kar je omogočilo močan ekonomski razvoj. Marx in Engels sta poudarila, da je bil pod vodstvom buržoaznega kapitalističnega razreda ustvarjen tak ekonomski napredek, kakršen ni bil storjen v stoletjih. Zasebna lastnina in razredna družba torej nista absolutno zlo in »padec v greh« — niti ni lastnina rop; to sta nujni in progresivni obliki razvoja človeškega dela in človeške družbe.

Toda če se marksizem ne postavlja nad zgodovino ali ob njo, ko ocenjuje njene tokove in faze, se vendar ne identificira z njo, ker tudi človek in zgodovina nista v harmoniji in identičnosti. Marx je nekoč slikovito, pa vendar v bistvu pravilno povedal, da je dotedanji zgodovinski napredek podoben tistemu poganskemu božanstvu, ki je najraje pilo samo iz lobanje ubitega človeka.⁶ Kajti — če zdaj uporabim svojo primerjavo — temelji grandioznih egipčanskih piramid, ki jih danes vsi občudujemo, ter temelji stadionov in aren starega Rima so prepojeni z znojem in krvjo sto in sto tisočev sužnjeve. Iz vsake pore industrijskega kapitala je tekel znoj proletariata. Ta oblika kapitalizma je sprožila splošni napredek proizvodjalnih sil, vendar v korist posebnega družbenega razreda in njegovih posameznikov. V dosedanji zgodovini se dejansko kaže nasprotje med »rodom« in »individuom«.

Kot ideolog meščanske razredne družbe Hegel v dotedanji zgodovini ni videl delovanja prej omenjenega poganskega božanstva, marveč »objektivnega«, »svetovnega duha«, neko nadčloveško racionalno načelo ali entiteto, ki smotrno deluje ter uravnava posamezne narode, faze in

⁶ K. Marx — F. Engels: Zbrana dela, I, Beograd 1974, str. 332.

dogodke tako, da peljejo k vse višji stopnji duhovnosti in svobode. Če so bile na tej poti snovanja duha v času nujna tudi pustošenja, nas Hegel tolaži s tem, da je iz teh katastrof vstajal duh vedno pomlajen kot Feniks iz pepela — po drugi strani pa je »pravo svetovnega duha« nad vsakim »posebnim pravom«⁷ ter da se zato ni treba vznemirjati, če posamezni konkretni nosilci svetovnega duha na svoji poti pohodijo tudi kak nedolžen cvet.⁸ Svetovna zgodovina se dogaja na mnogo višji ravni, kot pa je raven moralnosti.⁹

Marx je ostal zvest zgodovinski realnosti; ni je olepševal z optimističnimi konstrukcijami nekakšne racionalne ali religiozne entitete (svetovnega duha, boga), ki bi stala za vso to realnostjo in uravnavala vse človeške račune ali jih poravnavala. Ko so se Marx in marksisti uprli takim konstrukcijam, ki so bile izraz človekovega nestrinjanja z grobo realnostjo življenja in upanja vboljšanje, niso imeli namena, da bi človeku iztrgali upanje nasploh in ga pahnili v občutek nesmiselnosti človeškega snovanja in vzpenjanja — pač pa je bil njihov namen, da ga, »razočaranega« v vse absolute zunaj njega in nad njim, vrnejo spet k njegovim lastnim zmožnostim in odgovornostim. Zgodovina ni kaka posebna sila ali »oseba«, ki bi stala za realno neposredno dejavnostjo samih ljudi. Je le povezan tok človeškega snovanja; nove generacije sprejemajo proizvajalne sile od predhodnih generacij ter v spremenjenih razmerah nadaljujejo in izboljšujejo njim predano dejavnost in proizvajalne sile; toda ta napredek je bil doslej praviloma dosežen le na račun zatiranih razredov, zato končni splošni pozitivni učinek ne more zbrisati realitet zla za *posebnosti*.

Ko marksizem ugotavlja zgodovinsko neogibnost in progresivnost razredne družbe oziroma zasebne lastnine proizvajalnih sredstev, postavlja pri oceni take družbe ob historizem tudi humanizem ter poudarja nečloveško, nehumano plat razredne organizacije družbe in zasebne lastnine. Mladi Marx je govoril tudi o »kategoričnem imperativu, da se morajo zrušiti vsi odnosi, v katerih je človek ponižano, breztrto bitje«.

Nehumani in dehumanizirajoči učinek zasebne lastnine proizvajalnih sredstev se kaže najmanj v treh oblikah: prvič, lastniškemu razredu omogoča, da od delavskih razredov jemlje presežno delo, da jih izkorišča. V takih razmerah živi en sloj na račun drugih, oziroma povedano z etičnimi kategorijami: eni ljudje postanejo sredstvo za zadovoljevanje sebičnih materialnih interesov drugih ljudi, s čimer se sprevrča humanistična ureditev vrednot, ki nalaga, da drugega človeka obravnavamo kot vrednost samo po sebi. V takih razmerah se dehumanizira tudi sam lastniški razred, ne le zato, ker ustvarja bogastvo na račun tujega dela, marveč tudi zato, ker postaja temu razredu kopičenje materialnih dobrin prevladujoča potreba.

⁷ G. W. Hegel: »Filozofija zgodovine«, Zagreb, str. 51.

⁸ Ibidem, 47.

⁹ Ibidem, 75.

Drugič, v takih razmerah ni možna resnično splošno človeška solidarnost; izkoriščevalec in izkoriščani kot človeški bitji ne moreta biti solidarni.

Tretjič, razredna struktura in zasebna lastnina sta v nasprotju z *osebnostjo* človeka; v takih razmerah moči in razvoja posameznika ne določajo njegovi človeški, individualni nagibi, marveč sta že vnaprej določena z njegovo razredno pripadnostjo. Med *bitjo* osebnosti in njegovim *družbenim položajem* je velika neskladnost.

Že zato socializem teži k odpravi zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev oziroma k podružbljenju teh sredstev — s tem pa k preobražanju razrednih individuov v resnično osebne individue, v proizvodne individue, ki delajo z družbenimi proizvodjalnimi sredstvi. Z uresničitvijo te težnje je izpolnjen bistveni pogoj za uskladitev biti individua in njegove družbene moči in položaja. Kaj bo individuum postal, kakšen razvoj bo dosegel s svojimi sposobnostmi, to bo v razmerah uresničenega socializma odvisno samo od njega samega, njegove prizadevnosti pri delu in ustvarjalnega prispevka ob skupnih sredstvih za delo in pri skupnih, družbeno določenih pogojih dela. Socializem odpravlja razredno posredništvo med individuumom in družbo in tako progresivno uresničuje družbo kot *skupnost človeških* individuov.

Bistveni družbenoekonomski pogoj za uresničitev humanizma je torej družbena lastnina proizvodjalnih sredstev, ker šele tedaj nastane enakost družbenih pogojev za individualno delo ter afirmacijo posameznega človeka.

Ob družbeni lastnini je potrebno seveda tudi družbeno zagotoviti *pravico* vsakega posameznika *do dela*. Toda stvarno izvajanje te pravice ni lahka in tudi ne kratkotrajna naloga za dežele, ki so šele začele graditi socializem, ki začenjajo z izredno nizko ali relativno nizko stopnjo razvoja proizvodjalnih sil (tehnike, tehnologije). Da bi to pravico lahko dejansko zagotovili vsakemu, je nujna visoka stopnja razvoja teh sil in razvita ekonomika nasploh, ki lahko konkurenčno nastopa na mednarodnem trgu blaga in dela.¹⁰ Naša država je dosegla zdaj stopnjo srednje razvite države. Zato je v osnutku ustave v čl. 159. zagotovljena pravica do dela, toda isti člen tudi pravi, da so »vsi, ki upravljajo družbena sredstva ali z njimi razpolagajo, in družbenopolitične skupnosti dolžni ustvarjati čedalje ugodnejše pogoje za uresničevanje pravice do dela«; ustava torej ne nalaga tem dejavnikom, da takoj in neposredno zagotovijo pogoje za uresničevanje pravice do dela. Sicer pa je to eden najbolj žgočih problemov naše družbe.

Do podružbljenja proizvodjalnih sredstev je prišlo pri nas z akti o nacionalizaciji kapitalističnih podjetij in lastnine takoj po osvoboditvi

¹⁰ Dejstvo je, da del naše delovne sile, ki odhaja v tujino, tega ne dela zato, ker doma ne dobi zaposlitve, marveč zato, ker v tujini lahko več zasluži. Prepoved odhajanja na delo iz države bi bila v nasprotju s pravico do svobodnega gibanja in zaposlovanja, ki je opredeljena v poglavju o pravicah človeka in občana.

kot tudi v nadaljnji socialistični graditvi. Družbeni značaj teh sredstev je opredeljen v 12. členu zadnje ustave. Toda ustava ne razglašča samo družbeni značaj produkcijskih sredstev, marveč za družbeno lastnino opredeljuje tudi »druga sredstva združenega dela, proizvode združenega dela in z združenim delom doseženi dohodek, sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih družbenih potreb, naravna bogastva in dobrine v splošni rabi.« Ne posameznik ne delovni kolektiv ne moreta pridobiti lastninskih pravic do teh sredstev, niti jih ni možno uporabljati kot podlago za prisvajanje tujega presežka dela. Protiprivatniška in protikapitalistična naravnost ustave se izraža tudi v odrekanju pravice delovnim kolektivom oziroma organizacijam združenega dela, ki vlagajo svoja sredstva (»kapital«) v razširjeno reprodukcijo ali obnovo naprav drugih organizacij, da bi si na podlagi teh naložb zagotovile trajno udeležbo v dohodku teh drugih organizacij. Ali kakor pravi tovariš Kardelj, da ne more imeti delovni kolektiv nobene od temeljnih organizacij nikakršne lastninske pravice do trajnega črpanja dohodka iz druge temeljne ali delovne organizacije, v katero je vložil sredstva. Tak kolektiv ima samo pravico do povračila vloženi sredstev kot tudi do dogovorjenega nadomestila v obliki začasne udeležbe v dohodku, ki je pravzaprav druga oblika obresti, vendar gibljivih, odvisnih pravzaprav od tega, ali je uspešnost skupnega vlaganja večja ali manjša.¹¹

4. Humanistične možnosti samoupravljanja

V dosedanji razlagi smo poskušali pokazati, kako je možno delež socializma k humanistični morali predstaviti, prvič, z univerzalizacijo načela pravičnosti, pojmovane kot enakopravnost, in drugič, z uresničevanjem družbene lastnine kot objektivnim socialnoekonomskim pogojem za uskladitev biti osebnosti in njenega družbenega položaja. Pravičnost kot enakopravnost in načelna enakost objektivnih pogojev za afirmacijo ljudi sta temelja socialnega dela socialistične morale ali *socialne etike* v socializmu (poleg solidarnosti, o kateri bomo govorili pozneje). Toda morala obsega tudi *individualno etiko*, sistem odnosov posameznika do drugih ljudi in do družbe; ti odnosi pa so humanistični, če jih prežema tudi čut za razumevanje drugih ljudi, iskrenost, objektivnost v ocenjevanju svojih zahtev in pričakovanj v odnosu do drugih ljudi in družbe (s pravičnostjo kot individualno moralno lastnostjo), vesten odnos do dela in do družbene lastnine itd. Večja ali manjša, močnejša ali slabotnejša razvitost teh lastnosti v posamezniku niso le plod individualne psihologije, marveč tudi posledica objektivnih družbenih razmer.

Naše naslednje vprašanje je: kaj *samoupravljanje kot sistem uravnavanja* vseh odnosov v družbi daje kot realno možnost za spodbujanje razvoja individualnih humanističnih odnosov?

¹¹ E. Kardelj: »Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb«, Beograd 1973, str. 54.

Toda če se sprašujemo o možnostih, ki jih sistem uravnavanja družbenih odnosov daje za oblikovanje individualnih humanističnih odnosov, se moramo vprašati še zlasti: ali ima človek nasploh, še posebej pa delovni človek, možnost, da v tem sistemu izstopa kot samostojna, aktivna osebnost, kot *subjekt* in s tem kot svobodno bitje, ki mora ob tem, da »prakticira« svojo *svobodo*, hkrati razvijati tudi čut moralne *odgovornosti* (ki je skupni imenovalce za vse posebne humanistične odnose). Svobode po vsebini ne moremo opredeliti kot nekakšno abstraktno neodvisnost od družbenih razmer, kajti te razmere niso le meja dejavnosti, pač pa tudi temelj, na katerem se človek sploh lahko uveljavi. Svoboda lahko zato opredelimo kot moč aktivnega vplivanja na te razmere, kot udeležbo v skupni akciji za njihovo organiziranje in oblikovanje po potrebah posameznika in družbe kot celote. To organiziranje življenja se izraža kot določanje nekaterih družbenih regulativov (pravil, norm). Torej se tu vprašanje realne svobode kaže kot vprašanje, ali ima človek v nekem družbenem sistemu in splošnem reguliranju odnosov zagotovljeno možnost in pravico, da sodeluje v sprejemanju regulativov skupnega življenja in da se dejansko za to angažira. Če človek ima to možnost in če jo dejavno uporablja, je zares svoboden. Družbena norma, po kateri se ravna, ni nekaj njemu tujega, nekaj, kar je postavila neka sila nad njim, marveč je stvar samega človeka, ki v skupnosti z drugimi ljudmi oblikuje svoje življenje. Človek torej ni vnaprej določen, marveč se samoopredeljuje, človeka ne upravlja neka tuja in višja sila, ampak človek samoupravlja sebe in skupnost. In če norma postavlja meje, potem to ni meja, ki bi mu bila vsiljena, marveč meja, katero je zavestno sprejel kot nujno, smotrno in upravičeno; zaradi tega se meja spreminja v pogoj za širjenje in razvoj sil in dejavnosti, skupnih in lastnih, osebnih.

Toda preden bomo razgrnili možnosti, ki jih daje samoupravljanje za razvoj humanistične individualne etike, moramo na kratko opozoriti na nekatere *splošne značilnosti* samoupravljanja pri nas, na njegov posebni *družbeni razredni* pomen in značaj kot tudi na *nekatero* posebne težnje, ki niso ugodne za njegov razvoj.

Kot bistveno formulo in hkrati vsebinsko značilnost našega samoupravljanja lahko navedemo to, da težimo k temu, da postane samoupravljanje vsesplošni, univerzalni način vodenja in usmerjanja družbenega življenja. Ta univerzalnost se izraža vsaj v treh vidikih. Prvič, da ima *vsak posameznik*, še posebej pa delovni človek, z ustavo zagotovljeno pravico do aktivne udeležbe v odločanju o zadevah splošnega in osebnega pomena. Drugič, da so *vsa področja* življenja (ekonomsko-proizvodno, prosvetno itd.) usmerjena po načelu dejavne udeležbe neposrednih proizvajalcev in občanov. Celó področje organizacije narodne obrambe, ki je v nekaterih deželah v izključni pristojnosti posebnega vojaškega in državnega aparata, je »znižano« do posameznih občanov, njihovih delovnih organizacij in družbenopolitičnih skupnosti, ki so dobile pravico

in dolžnosti ter postale subjekti tudi v tej sferi.¹² Tretjič, univerzalnost samoupravljanja se kaže tudi v tem, da so vse ravni in instance, kjer se odloča o stvareh skupnega in splošnega pomena kot tudi o odnosu posebnega in občega interesa — začevši z različnimi oblikami organizacij združenega dela, prek skupščin samoupravnih interesnih skupnosti in skupščin družbenopolitičnih skupnosti do zvezne skupščine — zasnovane na samoupravnem načelu, se pravi, na delegacijah neposrednih proizvajalcev in občanov. Cela vrsta členov ustave govori o tej univerzalnosti, v dobrušni meri pa je izrecno zajeta v 155. členu, ki pravi: »Nedotakljiva in neodtujljiva je pravica delovnega človeka in občana do samoupravljanja; z njo se vsakomur zagotavlja, da odloča o svojih osebnih in skupnih interesih v organizacijah združenega dela, krajevnih skupnostih, samoupravnih interesnih skupnostih in drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih ter v družbenopolitičnih skupnostih kot tudi v vseh drugih oblikah svojega samoupravnega združevanja in medsebojnega povezovanja. — Vsakdo je odgovoren za samoupravno odločanje in za izvajanje odločitev.«

Samoupravljanje kot delavsko upravljanje v gospodarstvu se uresničuje »z odločanjem na zborih delavcev, z referendumom in drugimi oblikami osebnega izjavljanja, po delegatih v delavskih svetih, ki jih skupaj z drugimi delavci v organizaciji voli in odpokliče, in z nadzorstvom nad izvrševanjem sklepov in nadzorstvom nad delom organov in služb teh organizacij« (čl. 98).

To so temeljna sredstva, poti in organi, ki uresničujejo delavsko upravljanje v gospodarstvu in gospodarskih organizacijah.

Obseg in področja pravic delavcev do upravljanja v gospodarstvu so, načelno rečeno, neomejeni in zajemajo zlasti: pogoje dela, medsebojne odnose v delu, planiranje proizvodnje, delitev proizvedene vrednosti oziroma delitev dohodka, razširjeno reprodukcijo itd. Delavci v temeljni organizaciji združenega dela razporejajo dohodek za svojo osebno in skupno porabo, za razširjanje materialne osnove združenega dela in za rezerve. Delavci razporejajo za celotno osebno in skupno porabo del dohodka, sorazmeren njihovem prispevku, ki so ga dali k dohodku s svojim delom in vlaganjem družbenih sredstev kot minulega dela (čl. 19). Vsakemu delavcu gre iz dohodka temeljne organizacije združenega dela v skladu z načelom delitve po delu in v skladu z rastjo produktivnosti njegovega in celotnega družbenega dela ter z načelom solidarnosti delavcev v združenem delu osebni dohodek za zadovoljevanje njegovih osebnih, skupnih in splošnih potreb, ustrezen rezultatom njegovega

¹² Tako pravi 1. člen zakona o narodni obrambi: »Narodna obramba je enoten sistem organiziranja in pripravljanja družbenopolitičnih skupnosti, delovnih in drugih organizacij ter občanov za obrambo dežele in za delo v vojnih razmerah, za njihovo udeležbo v oboroženem boju in drugih oblikah odpora, v zaščiti in reševanju prebivalstva in materialnih dobrin pred vojnimi akcijami ter za opravljanje drugih nalog, ki imajo pomen za obrambo dežele.

dela in osebnemu prispevku, ki ga je s svojim živim in minulim delom dal k povečanju dohodka temeljne organizacije (čl. 20).

Zelo je tudi pomembna (in tega ni treba nadrobno dokazovati) pravica delavcev in delovnih organizacij, da vplivajo na upravljanje organizacij, v katerih združujejo svoja sredstva in delo, kot tudi v bankah (34. in 40. čl.).

Če skušamo zdaj kompleksneje določiti *družbeni pomen* samoupravljanja, zlasti delavskega upravljanja v gospodarstvu, lahko rečemo, da šele samoupravljanje omogoča nastajanje *resničnega družbenega značaja lastnine produkcijskih sredstev in stvarno osvobajanje dela*. Kajti dokler o teh sredstvih in o delitvi proizvedene vrednosti ne odločajo tisti, ki delajo, marveč osamosvojena plast birokratov in tehnokratov (ali pa kapitalisti v kapitalističnih deželah), dotlej lahko ta plast (z raznimi metodami in sredstvi) odvzema delavcem presežek dela in s tem delo eksploatira. Sredstva za delo tedaj niso dejansko družbena, delo ima še vedno obeležje nesvobodnega izkoriščenega dela. Samoupravljanje kot delavsko odločanje o načinu uporabe proizvodjalnih sredstev in o delitvi proizvedene vrednosti ni enostaven organizacijski mehanizem, marveč je v bistvu ekonomski in družbeni odnos, ki zagotavlja razredni interes delavskega razreda in hkrati resnično družbeni in resnično *osebni značaj* in funkcijo proizvodjalnih sredstev (saj so v razmerah samoupravljanja ta sredstva in dohodek namenjeni samo za zadovoljevanje splošnih družbenih potreb in potreb delovnega človeka kot posameznika). Samoupravljanje je »politično-pravni izraz družbene lastnine kot novega odnosa ne le proizvajalcev do proizvodjalnih sredstev in sredstev za delo, ampak tudi celotne družbe do delovnega človeka — in nasprotno. Potemtakem družbeno samoupravljanje ni nasprotje poprejšnjih lastninskih pravic, marveč pravni izraz odprave lastninskih pravic v razmerju do podružbljenih proizvodjalnih sredstev in sredstev za delo«. ¹³

Po teh razlagah lahko rečemo, da daje naš samoupravni sistem delovnemu človeku in občanu realno možnost, da aktivno sodeluje na vseh področjih pri določanju pogojev življenja in dela in da se tako uveljavlja kot ustvarjalni subjekt svojega lastnega in družbenega življenja.

Seveda niso vsi sistemi uravnavanja družbenih odnosov naravnani k temu, da favorizirajo človeka kot aktivni družbeni subjekt, kot *avtonomno* osebnost. Bili so, so in še bodo, razni tipi *avtoritarnih sistemov*, v katerih namesto združenega proizvajalca in občana odločajo bodisi »vodje« (kot v fašizmu), bodisi oligarhične skupine, ki jih vzdržuje buržoazni razred kot svoj varovalni ščit (v kapitalistični družbi), bodisi birokrati in tehnokrati v etatističnem socializmu (za ceno »strokovnosti«, »racionalnosti« in »učinkovitosti« vodenja).

Ko to ugotovljamo, seveda nočemo teh sistemov postavljati ob samoupravljanje kot enakovredne, pač pa želimo poudariti, da je idealistično

¹³ Dr. Jovan Đorđević: »Novi ustavni sisteme, Beograd 1964, str. 141.

misлити, da je zmaga samoupravljanja dosežena že s tem, ker je to »najboljši«, »idealni« model za razreševanje odnosov med osebnostjo in družbo, model, ki omogoča, da se subjektivnost vsestransko izrazi. Ne, za samoupravljanje si moramo prizadevati, se zanj boriti, kajti še vedno so zelo močne tudi druge alternative in sile, ki jim je samoupravljanje trn v peti.

Realistično moramo oceniti tudi dejstvo, da lahko avtoritarni sistem, v katerem se vladajoče sile ne le postavljajo nad delovne množice, ampak se od njih tudi odtujejo, dobi v delu teh množic zaradi posebnih okoliščin tudi podporo: recimo, zaradi njihove inertnosti, premajhne iniciativnosti, neznanja ter s tem povezane pripravljenosti, da opravljanje skupnih zadev prepuščajo osamosvojenim, nadrejenim in odtujenim posameznikom in skupinam. Saj je tudi pri nas prav v času prizadevanj za krepitev in poglobljanje samoupravljanja precej takih delovnih ljudi, ki so samoupravljanje obtoževali za nastale težave in terjali ali pa vsaj hrepeneli po »redu« in »močni roki«. Svoboda kot možnost in pravica do udeležbe v javnem življenju postavlja tudi dolžnosti, terja prizadevanje in tudi odrekanje, zato ni čudno, da prihaja tudi do »bega od svobode«, če uporabimo to danes pogosto izrečeno misel E. Fromma.

Odnos odmikanja od javnih zadev hkrati podpira tudi sodobna »potrošniška družba« oziroma sodobna močno razvita industrija potrošnih dobrin in sredstev za zabavo. Med obiljem teh dobrin in sredstev ter med realno, čprav odmerjeno možnostjo delovnega človeka, da pride do teh dobrin, se ta kaj hitro vrže v pridobivanje denarja in pusti javno življenje v nemar. Ta odnos seveda prija interesom kapitalističnih in birokratskih slojev, saj omogoča »socialni mir« ter njihovo družbeno in ekonomsko stabilnost. Ni iz trte zvita misel, da ne stoji za favoriziranje zgoraj omenjene industrije le lakota po lahko pridobljenem profitu kapitalistov, marveč tudi politično reakcionarna parola: »Troši — in molči!« Res je, da štrajki in pogosto izražene zahteve delavcev v kapitalističnih državah po »participaciji« (udeležbi delavcev v upravljanju podjetij) kažejo, da socialno revolucionarna naravnost delavskega razreda tudi v teh deželah ni ugasnila; kljub temu pa je treba opozarjati na »potrošniško psihologijo« kot na enega izmed dejavnikov, ki postavljajo problem družbenih sprememb v okviru razvitih kapitalističnih družb v novo luč.

Ta potrošniška miselnost je tudi v socializmu eden dejavnikov — čeprav ne najbolj pomemben — ki deluje zaviralno na družbeno angažiranje delovnih množic.

Moralistično etiketiranje in žigosanje mnogih potrošniških dobrin in sredstev za zabavo, da so »lažna«, »neavtentična«, ne prispeva mnogo k omejevanju potrošniške psihologije, niti ni docela utemeljeno; končno se mora v pojem *potrebne*ga vključiti tudi pojem tistega, *kar se želi* — čeprav se pojma *potrebne*ga ne da zreducirati na pojem željenega (na tem mestu ne moremo posebej dokazovati niti načenjati problema klasifikacije človeških potreb). Vendar pa imata moralist-humanist in sociolog

brezpogojno pravico opozarjati, da morata po zakonu kavzalnosti in medsebojnega učinkovanja vseh pojavov neangažiranost delovnih množic v uravnavanju družbenega življenja ter prepuščanje te vloge posrednikom nujno vplivati na njihov družbenoekonomski položaj, saj puščata prazen prostor za nenadzorovano delovanje birokratsko-upravljaljskega sloja, ki lahko eksploatira delovne množice. Zato je za dejavno angažiranje delovnih ljudi v samoupravljanju — zlasti v delavskem upravljanju v gospodarstvu — spodbudno prav to, da je samoupravljanje pri nas zasnovano kot oblika in sredstvo za varovanje materialnega, ekonomskega interesa delovnega človeka.

Izhajajoč iz tega dejstva, lahko rečemo, da samoupravljanje ponuja, *omogoča* vrsto pozitivnih razmerij posameznika do dela, do družbene lastnine in medčloveških odnosov. Če namreč delovni človek v samoupravljanju dejansko spozna, da vrednost, ki jo s svojim delom ustvarja, služi njemu in družbi oziroma različnim oblikam družbene potrošnje, katere sta deležna on in njegova družina, je utemeljeno pričakovati, da bo delal bolj marljivo in bolj produktivno in da bo opuščal negativno vedenje, kot so brezbržnost, neutemeljena bolezenska odsotnost z dela itd. Nobene utemeljene domneve ni, da bi vzroke za te negativne odnose iskali samo v individualni psihologiji, marveč jih moramo obravnavati, vsaj dokler so prisotne razne oblike eksploatacije in pa pretirano velike socialne razlike, kot posledice nezaupanja v splošno družbeno in osebno funkcijo delavčevega dela in kot oblike protesta proti njegovemu neugodnemu družbenemu položaju. Ko se človek otresa sumničenj, strahu in nezaupanja, raste v njem zaupanje, iz zaupanja v družbo pa klije volja in želja, da za družbo in s tem tudi zase dobro dela.

Pričakovanje večjega zaslužka je seveda še vedno glavna spodbuda za bolj učinkovito in bolj marljivo delo; ta stimulator se seveda lahko uveljavlja tudi v razmerah meznega dela in izkoriščanja (v kapitalizmu). Toda ta stimulans ni edini in ne smemo se sprijazniti s tem, da bi ostal tudi v socializmu edini spodbujevalec.

V razmerah visoko razvite delitve in diferenciacije dela ima objektivno vsako osebno delo funkcijo obče družbenega, obče človeškega dela, je nujni člen obče družbenega dela in sredstvo za zadovoljevanje potreb mnogih ljudi (v bistvu je v nešteti množici predmetov, ki jih uporabljamo, in v dejavnostih, s katerimi se preživljamo, zelo zelo malo takih, ki bi prihajali od posamičnega človeka). Ali, objektivno gledano, proizvajalec lahko ta splošni pomen svojega dela upošteva in dela bolje in bolj kvalitetno zato, ker se boji, da se njegov proizvod ne bo dobro prodajal na trgu, s čimer bi bil prizadet njegov osebni materialni interes. Svoje delo in drugega človeka lahko torej pojmuje samo kot sredstvo za zadovoljevanje osebne ekonomske potrebe ter ostaja na ravni »ekonomskega človeka«. Vse dotlej, dokler bo obstajalo relativno pomanjkanje dobrin, moramo temu ekonomskemu motivu »priznavati« učinek in težo.

Toda delo je lahko stimulirano tudi s humanimi, človeškimi motivi, s priznanjem in občutkom pomena proizvoda dela za drugega človeka, z veseljem, da bomo s tem proizvodom ali »razdajanjem sebe« vzradostili drugega človeka, z zavestjo, da lahko od drugega človeka dobimo tudi priznanje hvaležnosti in ne samo grajo. Možna je torej tudi *človeška* stimulacija dela, možna pa je tudi *kolektivno-skupinska* stimulacija, ko posameznik dojame pomen individualnega dela za napredek delovnega kolektiva (zlasti če so uspehi doseženi v težavnih razmerah in na začetkih industrijskega razvoja; pisec teh vrstic se npr. s ponosom spominja veselih trenutkov, ko so se kupci iz najbolj razvitih industrijskih dežel sveta zahvaljevali proizvajalcem tranzistorjev iz do nedavna zakotnega mesteca Niša). To človeško stimulacijo je zelo lepo opisal Marx: »Zamislimo si, da proizvajamo *kot ljudje* . . . V tem pomenu: 1. . . bi jaz v procesu dejavnosti užival v *individualnem izražanju življenja*, čutil bi *osebno radost*; 2. tvoje uporabe oziroma potrošnje mojega proizvoda bi bil *neposredno vesel*, ker bi se zavedal dejstva, da sem s svojim delom . . . ustvaril predmet, ki zadovoljuje potrebo drugega človeškega bitja; 3. čutil bi se posrednika med teboj in človeško vrsto, vedoč, da se zavedaš tega, da sem nujno dopolnilo tvojega bitja in nujni del tebe samega; 4. vedel bi, da sem s *svojim* individualnim izražanjem omogočil tvoje življenjsko izražanje, da sem potemtakem s svojo individualno dejavnostjo neposredno *potrdil* in realiziral svojo pravo bit, svoje *človeško* in svoje družbeno bitje.«¹⁴ Ta *človeška* bit proizvajalca se sploh ne more izraziti tam, kjer je človek izkoriščen in odtujen od svojega proizvoda in njegove delitve. Samoupravljanje je pot, da se tako stanje odpravi, ponuja možnost za uveljavljanje novih, pozitivnih odnosov do dela. Glede tega pozitivnega premika lahko enako upravičeno domnevamo tudi pri odnosih do družbene lastnine in družbenih proizvodnih sredstev, ki jih doslej najedajo razne oblike in stopnje zlorab. Te zlorabe ne doživijo tako ostre moralne obsodbe¹⁵ kot zlorabe zasebne lastnine (kar ni naključje — čeprav se podrobnejše analize oziroma zgodovinske razlage tega pojava na tem mestu ne moremo lotiti). V vsakem primeru pa uresničena podružbljena lastnina in njena stvarna personalizacija (se pravi, da služi samo družbi in delovnim ljudem) daje moralno pravico, da se poostri *sodno kaznovanje* prekrškov glede družbene lastnine; taki ukrepi bodo seveda toliko manj potrebni, kolikor bolj bodo delovni ljudje razvili *notranjo kontrolo* in izvajali družbene, *kolektivne in kolegialne sankcije* pri kršilcih.

Samoupravljanje omogoča in terja vrsto drugih pozitivnih odnosov, stanj in vrednot. Na primer, da so občani — neposredni proizvajalci dejansko seznanjeni s tem, kako se porablja njihovo presežno delo, ki ga izločajo za splošne družbene potrebe, in da dejansko uporabljajo pravico

¹⁴ K. Marx.

¹⁵ Po raziskavah prof. R. Lukića je dokajšnje število anketirancev v nekem našem mestu odgovorilo, da se ne bi kesali, če bi si prisvojili družbeno lastnino.

do nadzorstva; s tem se ne zmanjšuje samo možnost zlorab tistih, ki s tem presežkom razpolagajo, marveč tudi možnost pavšalnih obtožb za nepravilnosti, »eksploatacijo« itd. V razmerah stvarno udejanjenega samoupravljanja se morajo tako osebne sodbe o družbenih zadevah in procesih kot tudi javno mnenje postopno *objektivizirati*, priti mora do trdnejših kriterijev. Tudi soočanje različnih interesov in pretenzij (pri delitvi dohodka v podjetjih, pri uporabi raznih skladov) s splošnimi družbenimi možnostmi za njihovo zadovoljevanje kot tudi deležem nosilcev teh interesov v ustvarjanju vrednosti — omogoča, da se objektivizira pojem upravičene zahteve. Pri tem se bo pokazalo, da so nekatere zahteve egoistične, da je sklicevanje na »pravico« socialna demagogija ali lice-merstvo — pri drugih pa, da so dejansko upravičene. Tu torej nastaja možnost, da se kritika drugega spremeni v *realno ocenjevanje sebe in v samokritiko*, v opozarjanje na lastne možnosti in dolžnosti. Zlasti *metode dogovarjanja* med socialističnimi republikami pri razreševanju skupnih problemov odpravljajo vir občutkov (in izgovorov), da kdo koga eksploataira, da je kdo preglasovan in prisiljen — in odpirajo možnost za razmah ozračja, zaupanja, solidarnosti in enotnosti. Ta metoda je včasih tudi težavna, vendar moremo za naše dosedanje in ne tako kratke zgodovinske izkušnje v Jugoslaviji reči, da je ta metoda najbolj zanesljiva in nikoli nezamenljiva podlaga za njeno enotnost in da šele samoupravni socializem lahko zagotovi njeno stvarno kohezijo. Ko torej toliko vztrajamo na samoupravljanju, delamo to iz bistvenih razlogov: zaradi svobode — individualne, socialne, nacionalne in državne.

TONE POLJŠAK

Razporoka po italijansko

(REFERENDUM O RAZPOROKI)

Ali se katoliška cerkev v Italiji lahko odpove politiki

Ko sta italijanska poslanska zbornica in senat ob koncu leta 1970 po dolgih zapletih ter kompromisih med strankami tako imenovanega levega centra le sprejela zakon o razporoki (natančen naslov se v slovenskem prevodu glasi: Zakon z dne 1. decembra 1970 št. 898 — O urejanju primerov razveze zakonske zveze), sta stalno predsedstvo italijanske škofovske konference in predstavnik Vatikana takoj izrazila javno obžalovanje, da je do tega dejanja prišlo. S tem sta prižgala zeleno luč za kampanjo, ki je iz laičnega ter globoko človeškega, moralnega in socialnega vprašanja napravila versko — ideološko in politično zadevo prestižnega pomena. Nastopilo je gibanje za razpis referenduma, ki ga bodo prvič v italijanski parlamentarni zgodovini izvedli v nedeljo, 12. maja letos. Tako bo večina volilnega telesa, in to predvsem tisti, ki jih določbe omenjenega zakona sploh ne zadevajo, razvneta od nazorskih in strankarskih strasti, odločila o nadaljnji usodi nekega zakona, ki posega v zelo ozko področje sicer zastarelega družinskega prava. Italija bo arbitrarno odločala o nečem, kar je v večini civiliziranih držav že desetletja ali kar celo stoletje bolj ali manj ustrezno urejeno.

Ti, ki so sprožili poziv za referendum in se sedaj zavzemajo za njegov izid proti omenjenemu zakonu, poskušajo domačo in tujo javnost prepričati, da ne želijo verske vojne. Vendar obseg in smer njihovih akcij z majhnimi izjemami kažeta, da temu ni tako. Še več, referendum ne bo razdvojil samo stranke tako imenovanega demokratičnega loka, ampak, kot je videti tudi levico in desnico oziroma napredne in nazadnjake v vodilni italijanski politični stranki — krščanski demokraciji ter v vsem katoliškem taboru z njegovimi cerkvenimi in laičnimi strukturami vred.

Rimski dopisnik revije Time Jordan Bonfante je sredi marca letos v svojem orisu agonije italijanske družbe posebej opozoril tudi na to vprašanje in med drugim napisal naslednje:

»In kot da ne bi imeli dovolj težav v državi, je Rumorjeva vlada, še preden je odstopila, napovedala referendum o zakonski zvezi, čeprav so

zakon o razvezi zakona sprejeli že leta 1970. Le v Italiji je mogoče, da ne bo povzročila razkola gospodarska kriza, marveč referendum o razvezi zakonske zveze.

Referendum je bil že od vsega začetka izredno tvegan. Mogoče bo prinesel še eno največjo krizo Italije, mogoče pa bo dokončno pokazal, kam sodi država: ali na sever med moderno razvite industrijske države ali pa v Sredozemlje in v svoje stare čase. Ob tej priložnosti se bo dokončno postavila cerkev proti državi in preteklost proti sedanjosti. Vprašanje je le, kdo bo zmagal. To je trmasta dinamika, ki se vrti v začaranem krogu, iz katerega noče nihče izstopiti, še manj pa se vrteti naprej.«

Dolga pot do zakona o razporoki

Italijansko družinsko pravo je zastarelo in temelji na izrazito lastniških pogledih. Ob tem pa so tudi po zadnji vojni ostale v veljavi odločbe konkordata, ki sta ga februarja leta 1929 sklenila takratni fašistični režim in Vatikan. Po tem sporazumu, ki priznava katoliški cerkvi v Italiji vrsto privilegijev, velja med drugim tudi to, da imajo zakonske zveze, sklenjene po cerkvenih predpisih, državnopravni značaj ter da se tako sklenjeni zakoni ne morejo razvezati, razen v primerih, ki jih pozna kanonsko pravo.

Kanonsko pravo in cerkvena doktrina pa ne poznata razporoke v polnem smislu. Samo v izjemnih primerih in pod določenimi pogoji je možna ugotovitev ničnosti kake zakonske zveze (npr., če je bila ta sklenjena s prevaro, če sploh ni bila nikoli uresničena, če je eden od zakoncev neprišteven in podobno). Takšne primere je vse do leta 1971 obravnavalo samo osrednje vatikansko sodišče, imenovano Sacra Romana Rota. Šele v zadnjem času so za takšne postopke pooblaščen tudi škofijska cerkvena sodišča. Nobena skrivnost ni, da so bili postopki pred Sacra Roto dolgotrajni, zapleteni, predvsem pa zelo dragi.

Pobude, da bi v Italiji uvedli možnost civilne razporoke, so stare skoraj sto let in izvirajo vse od časov zedinjenja Italije in konca Cerkevne države. Zgodovina italijanskega parlamentarizma od časov monarhije do sedanje republike šteje kar enajst osnutkov zakonov o pravnem urejanju civilne razporoke, vendar nobeden izmed njih ni bil dokončno sprejet.

Vse to je povzročalo prav absurdna stanja med zakonci, ki to dejansko že vrsto let niso bili. Vsakemu italijanskemu šolarju je iz obveznega čtiva znana novela G. Marotte, ki govori o milanskem prevarantu; le-ta je ločen, svojih otrok sploh ne pozna ter ne skrbi zanje, vendar so uradno njegovi, da je tako kot hranitelj oproščen plačevanja davkov oziroma dobiva celo socialno podporo.

Že leta 1965, ko so socialisti stopili v koalicijo z vodilno krščansko-demokratsko stranko, so v dolgoročnem programu sodelovanja — razen nekaterih socialnih reform ter reforme šolstva — postavili kot pogoj tudi

spremembo družinske zakonodaje. Zakon o razporoki naj bi bil samo del omenjene pobude.

Po parlamentarnih in občinskih volitvah leta 1968 so italijanski socialisti pri presojanju izvajanja omenjenega program ugotovili kaj pičle rezultate. Zato so sklenili nekatere zahteve postaviti z vso ostrino, med drugim tudi sprejem zakona o razporoki. Neofašistično »socialno gibanje« je bilo seveda takoj proti, krščanskodemokratska stranka in Vatikan pa sta tedaj svoje karte še skrivala, proti možnosti zakonske ureditve razporoke sta navajala le medle načelne pomisleke.

Burja se je dvignila, ko sta leta 1969 poslanska zbornica in senat začela obravnavati zakon o urejanju primerov zakonske zveze, ki sta ga uradno predložila poslanec italijanske socialistične stranke iz Vidma Fortuna in levi liberallec Baslini. Po teh dveh poslancih je omenjeni zakon sedaj tudi znan v javnosti.

Razprava o zakonu se je vlekla skoraj dve leti. Nasprotniki razporoke (med njimi predvsem desnica v krščanskodemokratski stranki in neofašisti) so Fortunovemu predlogu očitali, da razbija najsvetejše, kar v Italiji sploh je, to je družino. V resnici pa omenjeni zakon predvideva možnost razporoke samo pod določenimi pogoji in le v primerih, če zakonca dejansko že več kot pet let ne živita skupaj. Pobudo za razvezo zakona da lahko katerikoli zakonec, sodišče pa se v načelu ne spušča v presojo krivde za prenehanje zakonske zveze. Vendar je sodišče načelno dolžno naložiti razvezanemu možu obveznost, da plačuje preživnino nepreskrbljeni razvezani ženi, obema zakoncema pa mora naložiti tudi nedeljeno dolžnost, da skrbita za nedorasle otroke.

Verjetno bi se polemika o zakonskem predlogu nadaljevala v nedogled, če ne bi konec leta 1970 ostala krščanskodemokratska stranka pri svojem programu gospodarskih reform popolnoma osamljena. Druge stranke v koaliciji levega centra so to izkoristile in zahtevale nekatere socialne ukrepe, socialisti pa še posebej takojšen sprejem tako imenovanega Fortunovega zakona. Čeprav nerada, je krščanska demokracija na to pristala. Obenem pa je vzela iz predalov že dolgo pripravljen predlog zakona o postopku za referendum. Ta oblika ljudskega glasovanja je v italijanski ustavi zapisana že več kot dvajset let, vendar vse do tedaj za njeno izvajanje ni bilo izvršilnega zakona.

Zakon o razporoki je bil torej sprejet skupaj s paketom gospodarskih ukrepov in z zakonom o izvršitvi ljudskega referenduma. Zanj so glasovali komunisti, socialisti, socialni demokrati, liberalci in republikanci, proti pa krščanska demokracija, neofašisti in monarhisti.

Povezava desnice vseh barv

S sprejemom zakona v obeh domovih parlamenta njegova usoda še ni bila končana. Nekateri krogi v Vatikanu so celo pričakovali, da predsednik republike (takrat je bil to socialni demokrat Saragat) zakona sploh

ne bo razglasil. Ko je do razglasitve le prišlo, je dal Sveti sedež uradno izjavo, v kateri je obžaloval dejstvo, da je v Italiji kljub njeni katoliški tradiciji uveljavljen zakon, ki dopušča razvezo. Še posebej pa je opozoril tudi na dolžnost spoštovanja konkordata. S tem naj bi bila javna diplomatska akcija Vatikana končana. Vsi bi verjeli, da je šlo samo za rutinsko demaršo, če ne bi javnost še isti dan zvedela, da se je v Rimu konstituiral »Nacionalni odbor za referendum o razporoki«, v katerega je vstopilo 25 znanih aktivistov desnega krila italijanske katoliške akcije oziroma voditeljev drugih, cerkvi podrejenih javnih ustanov. Ker je za izvedbo referenduma potrebno najprej zbrati pol milijona podpisov, je odbor z zbiranjem takoj začel.

Čez mesec dni so se oglasili tudi italijanski škofje in akcijo katoliških laičnih aktivistov za referendum podprli, tako, da njeno duhovno vodstvo ni bilo več vprašljivo.

V nekaj mesecih so — z blagoslovom s prižnic — zbrali skoraj milijon in pol podpisov. Le redki župniki in škofje ter samo en italijanski kardinal (nadškof iz Torina) se tej akciji niso javno odzvali. Vendar se je zgodilo še nekaj drugega. Svojo podporo referendumu je odpovedalo vodstvo ACLI, to je katoliških delavskih sindikatov, in tako imenovano delavsko gibanje, katerega voditelj je znani levi katolik Livio Labor.

O primernosti razveljavitvenega referenduma pa se je tudi v najširši javnosti razvila zelo ostra polemika. Stranke ustavnega loka so krščansko demokracijo takoj opozorile, da bo referendum sprožil versko vojno in povzročil neprincipielno diferenciacijo vodilnega telesa ob družbeno povsem drugorazrednem vprašanju, ki pa bo imela politično daljnosežne posledice.

Posebno vodstvo KPI je ostro nastopilo proti referendumu, čeprav je imelo tudi kritične pripombe k zakonu Fortuna — Baslini. Zato so voditelji in teoretiki komunistične partije večkrat, na raznih nivojih, predlagali, naj se omenjeni zakon primerno spremeni oziroma dopolni. Na ta način bi postal referendum o prvotnem zakonu brezpredmeten.

K podobni rešitvi se je nekaj časa nagibalo tudi nekaj članov vodstva krščanskodemokratske stranke, očitno predvsem zaradi strahu pred polarizacijo v lastnih vrstah in seveda zaradi odkrite opozicije katoliških sindikatov. Predstavniki te skupine v krščanski demokraciji, sedanji minister za vojsko in nekdanji predsednik vlade Andreotti, je v osrednji jezuitski teoretični reviji »La Civiltà Cattolica« v novembru leta 1971 celo objavil svoj osnutek razporočnega zakona. Ta naj bi razločeval postopek za razvezo med cerkveno in civilno sklenjenim zakonom ter ga samodejno ustavil v primerih, ko bi bila razveza zakona v škodo mladotletnim ali bolnim otrokom. Omenjeni poskus ni našel pravega odmeva pri večini vodstva krščanskodemokratske stranke. Prav tako ni bil sprejet predlog senatorice Carrettoni, v katerem je predlagala, naj bi imel sodnik, ki vodi razporočni postopek, pravico, da le-tega negativno zaključí, če to

zahtevata položaj otrok in teža razlogov zakonca, ki razporoki nasprotuje.

Kljub vsem omenjenim in še drugim poskusom, da se referendum o tem ali naj Fortunov zakon obvelja ali ne, prepreči, je bil le-ta vseeno razpisan. Datum zanj je bil določen v nedeljo, 11. junija 1972. Vendar do referenduma ni prišlo, ker je aprila tistega leta izbruhnila huda vladna kriza in so razpustili oba doma parlamenta ter razpisali predčasne volitve. Po veljavnih predpisih pa se v takšnih okoliščinah referendum ni mogel izpeljati.

Ponovni predlogi proti referendumu

Vse je kazalo, da bo umetno ustvarjena odgoditev referenduma ublažila zavzetost zanj. To še posebej, ker so prvih 60.000 zakonskih razvez, ki so bile najbolj pereče, sodišča že uredila. Število na novo prijavljenih primerov razvez pa je bilo družbeno že povsem nepomembno. Videti je bilo, da bo zavzetost za ohranitev levo sredinske koalicije med strankami preseгла strasti zaradi referenduma.

Decembra lani je sekretar socialistične stranke De Martino v glasilu *Avanti* celo predlagal, da bi se referendumu izognili tako, da bi pri razporoki »upoštevali tudi versko zavest zakoncev«.

Tako imenovana močna osebnost italijanskega političnega življenja senator Fanfani, ki je trenutno politični sekretar krščanske demokracije in kateremu pripisujejo, da ima z ustvarjanjem kritičnih situacij posebne namene, očitno ni bil za sporazum. V listu »*La Discussione*« je socialinom odgovoril, da je krščanska demokracija zvesta katoliški tradiciji, zato ne more podpisati zakonodaje, ki omogoča kakršnokoli obliko razporoke, čeprav lahko njegova stranka upošteva težave drugih političnih partnerjev in pri tem ne želi zaostrovati odnosov z njimi. Vendar krščanska demokracija tudi ne more preprečiti, da se ljudstvo ne bi posluževalo svojih pravic pri upravljanju države prek referenduma.

Kakšno zvezo ima pravna ureditev razporoke z upravljanjem države in ali je Fortunov zakon edini predpis, ki ga je treba preveriti z referendumom, je seveda vprašanje zase!

Da je vztrajanje vodstva krščanske demokracije pri referendumu absurdno ter na temna ozadja v tej zadevi, je v začetku tega leta opozoril sekretar KPI Berlinguer, ko je dejal, da kljub vsemu še ni prepozno za spremembo zakona Baslini-Fortuna v parlamentu, in to »pri belem dnevu«.

Nič ni pomagalo. Konec februarja letos je krščanskodemokratski predsednik italijanske vlade Rumor tik pred padcem svojega kabineta predložil predsedniku republike (tudi krščanskemu demokratu Leoneju) ponoven razpis referenduma. Ta je njegov predlog sprejel in ga razglasil za nedeljo, 12. maja.

Vsi italijanski državljani, ki imajo volilno pravico, bodo tako z »da« ali »ne« odgovorili na vprašanje, ali naj se odpravi zakon št. 898 z dne 1. decembra leta 1970.

Klerikalno časopisje je obnovilo propagando za referendum, čeprav bi se po zakonu smela začeti šele mesec dni pred njim. Poglavitni namen takšne propagande je predvsem zamegliti bistvo vprašanj, ki jih ureja zakon, s trditvami, da gre pri referendumu za neizmerno večje stvari, kot je vprašanje razporeke. Šlo naj bi za nič manj kot za nadaljnji obstoj družine ter po njej celotne družbe in države.

Kaj pravijo o razvezi škofje

Videti je, da so se škofje ustrašili ponovno razvnetih strasti, predvsem pa političnih obeležij, ki jih vztrajanje pri referendumu nosi s seboj, in bi najraje ostali na pol pota. K oklevanju jih je prisililo predvsem odkrito nasprotovanje dela katoličanov in že omenjenih katoliških sindikatov.

Tudi Vatikan je, tako je videti, ocenil, da polarizacija sil v deželi ob ob vprašanju zakonske razveze nima več pretežno verskih nagibov oziroma da bi lahko preveliko angažiranje cerkve ob tem vprašanju škodilo njenemu ugledu tako doma kot v svetu.

Odras takšnih stališč je pismo, ki ga je ob vprašanih zakona in družine sprejela dne 22. februarja letos italijanska škofovska konferenca.

Pismo je sorazmerno kratko in vsebuje samo štiri točke. Prva in druga točka poudarjata dogmatično gledanje cerkve na nerazvezljivost zakonske zveze in enotnost družine. Tretja točka pa je najbolj sporna. V njej dajejo škofje sicer prikrito, vendar dejansko podporo referendumu s trditvijo, »da je dolžnost vsakega kristjana, da tudi kot državljan predlaga in zagovarja svoj vzorec družinske skupnosti« oziroma »da mora odgovorno sodelovati pri gradnji pravilnega civilnega reda in se zavzemati za to, da bodo državni zakoni ustrezali npravnim načelom in splošni blaginji«. V četrti točki pozivajo škofje »k odkritosrčnemu soočenju in primerjanju različnih idej v upanju, da različna načela o družinskih vrednotah ne bodo pretveza za versko vojno«. Za tem opozarjajo, da referendum ne more sam po sebi razrešiti številnih zamotanih družinskih problemov in je zato neogibno, da se »vsi ljudje dobre volje sporazumejo o modri prenovi družinske zakonodaje in o zaščiti družinske blaginje«.

Škofovsko pismo je torej precej zamotano in nedorečeno. Z njim niso zadovoljni skrajneži v katoliškem taboru, po drugi strani pa je med laicističnimi silami sprožilo ostre komentarje, da se cerkev ponovno vmešava v politiko.

Najvišji predstavniki katoliške cerkve v Italiji so se tako s tem dokumentom zavzeli po eni strani za referendum, obenem pa se boje, da bi ta prerasel v versko vojno. V isti sapi govore o nepopolnosti in nezadostnosti socialističnega zakona o razporeki in kritizirajo sile, ki so že dvajset

let na oblasti, torej krščansko demokracijo, da niso nič storile za celotno prenovno družinskega prava. Poznavalci podobnih pisem iz preteklosti pa poudarjajo predvsem to, da škofje v tem trenutku nikogar neposredno ne obtožujejo, še najmanj pa skupine katoličanov, ki so se že izjavile, da je referendum družbeno škodljiv. Za takšno popustljivost naj bi bil kriv celo Vatikan, ki je na škofovski konferenci interveniral in se zavzel za najblažje variante.

Stališča katoliške levice

Odpor proti referendumu med levimi katoličani ni majhen in brez pomena. Že na sestanku osrednjega vodstva ACI, to je italijanske katoliške akcije, sredi marca, se je več članov oglasilo, da je treba katoličanom pri referendumu o razporoki omogočiti, da izbirajo svobodno, kar je seveda v nasprotju s smernicami škofovske konference. Predsednik ACI Mario Agnes tega spora za sedaj še ni uspel izgladiti.

Kmalu za tem dogodkom je zbudila pozornost resolucija »demokratskih katoličanov« (med njimi so ugledne osebnosti, kot Pietro Scoppolo, Paolo Brezzi in Gianpaolo Mencei), ki so se sestali v Rimu in se javno izrekli za to, naj se zakon o razporoki ohrani in naj katoličani na referendumu glasujejo zanj. Kljub temu, da so to svoje stališče podkrepili z nekaterimi dokumenti II. Vatikanskega koncila, jih ni demantiral kak verski list, ampak jih je ostro napadlo osrednje glasilo krščanskodemokratske stranke Il Popolo.

Tudi nadškof Torina kardinal Sellegrino, za katerega se ve, da je demonstrativno odšel z zadnje seje italijanske škofovske konference, ker se ni strinjal s predloženo izjavo o referendumu, je svojim župnikom naročil, da ne smejo dopustiti nobene propagande za referendum v cerkvah. Še več, dejal je, da je treba spoštovati prepričanje tistih kristjanov, ki kljub svoji veri vidijo v razporoki možnost za ureditev nekaterih perečih družbenih vprašanj.

Odpor proti referendumu med nekaterimi katoličani in v delu cerkvene hierarhije je vsekakor zanimiv, čeprav v italijanskih družbenih, političnih in kulturnih razmerah ne more biti odločujoč. Končni izid referenduma bodo verjetno narekovale druge sile. Ne glede na to, kakšen bo ta izid, pa lahko ugotovimo, da se katoliška cerkev v Italiji kljub številnim deklaracijam o tem, da se zavzema samo za verska vprašanja, ni uspela ločiti od politike. Lahko rečemo le to, da vse njene strukture pri tem niso več enotne oziroma da gledajo na pereča družbena vprašanja drugače kot njena uradna hierarhija.

Končno sedaj za razmere na Apeninskem polotoku dejansko sploh ni važno, ali bo glede na referendum možnost zakonsko urejene razporoke ostala ali ne. Pokazalo se bo le, kdo in na kakšen način bo imel v Italiji v prihodnje oblast. Pri tem pa je seveda veliko vprašanje, ali se vsi, ki bodo na referendumu glasovali, tega zavedajo.

Kako uskladiti razvoj?*

Analize izvajanja srednjeročnega družbenega plana Jugoslavije in republike Slovenije za obdobje 1971—1975 so pokazale vrsto podobnosti in ugotovitev v zvezi z določenimi negativnimi težnjami, ki se že dalj časa kažejo v našem razvoju. Že nekaj let pada stopnja rasti, rast produktivnosti dela, življenjski standard, stopnja akumulacije in drugo, za kar obstajajo globlji družbenogospodarski vzroki.

Če izhajamo iz predpostavke, da mora samoupravni družbeni sistem pokazati svoje prednosti kot naprednejši sistem graditve socialistične družbe tudi na gospodarskem področju, in sicer tako, da je zagotovljen čim bolj dinamičen in skladen splošen družbeni razvoj, tedaj je jasno, da se ne moremo sprijazniti z določenimi negativnimi trendi omenjenih bistvenih elementov razvoja. Zato je potrebno ugotoviti, kje so temeljni vzroki za taka gospodarska gibanja.

V tem prispevku bi se omejili samo na vprašanja tako imenovanih strukturnih problemov pri nas. Ta pojem se namreč pogosto uporablja v gradivih in dokumentih ter v javnosti, ob tem pa ni vedno dovolj jasno, kaj ta pojem pomeni oziroma kaj si kdo pod njim predstavlja. Prav gotovo obstajajo — v širšem smislu besede — strukturni problemi na različnih področjih in ne samo v gospodarstvu, kot ponavadi mislimo. Problem strukture predstavlja v svojem bistvu neusklajenosti med posameznimi panogami, skupinami in dejavnostmi, gre pa tudi za strukturna nesorazmerja v odnosih med sfero družbenih dejavnosti in gospodarstvom, med potrebnimi in razpoložljivimi kadri itd. Strukturno gospodarstva bi lahko ocenjevali in analizirali na podlagi Marxove razčlenbe na oddelek I in II — glede na odnose, ki nastajajo med njima in znotraj njih. Tudi taka analiza bi bila za narodno gospodarstvo potrebna in aktualna.

V naših razmišljanjih bomo izhajali predvsem iz omejitvenih dejavnikov razvoja, ki zadevajo gospodarska gibanja v svetu in neogibnost večje osamosvojitve na nekaterih gospodarskih področjih, torej iz tistih dejavnikov, ki v zadnjem času označujejo zaostajanje oziroma zaostrovanje nekaterih strukturnih problemov.

Gotovo so med temeljnimi elementi in kriteriji za ocenjevanje dobre ali slabe strukture posameznih delovnih organizacij, gospodarskih vej, panog in dejavnosti njihova produktivnost, ekonomičnost in rentabilnost. Delovne organizacije in dejavnosti, ki imajo omenjene kvalitetne kazalce, lahko najdejo svoj prostor tako na domačem kot tudi na zunanjem trgu

* Razprava na posvetovanju jugoslovanskih ekonomistov o »aktualnih problemih gospodarskih gibanj in ekonomski politiki Jugoslavije 1973/1974; Opatija 7.-8. XII. 1973.

ter ponavadi nimajo problemov, če tudi so dostikrat odvisne od različnih zunanjih in notranjih dejavnikov, ki se jim morajo nenehno prilagajati.

V tem prispevku se bomo omejili samo na en vidik strukturnih problemov v materialni proizvodnji, ki pa bo prav gotovo zahteval odločnejše družbeno usmerjanje, to je: energetika, promet, kmetijstvo in nekatere surovine. Ta področja postajajo v zadnjem času vse bolj omejitveni dejavnik za dinamični in usklajeni razvoj tudi v razvitejšem svetu. Še več, neučinkovito razreševanje teh vprašanj je eden od temeljnih elementov inflacije, ki ima vedno večjo dinamiko tudi v razvitem svetu. Če dodamo k temu še vse večjo politično in gospodarsko osamosvajanje dežel v razvoju je jasno, da to ni le prehodni pojav. Zato si mora tudi Jugoslavija kot dežela v razvoju in neangažirana socialistična država vse bolj prizadevati za čim manjšo odvisnost od zunanjega sveta, predvsem na navedenih področjih. Pri tem velja poudariti, da bo morala Jugoslavija v prihodnje bolj izkoristiti tudi gospodarske prednosti neangažiranosti.

Navedeni vrstni red štirih kompleksov problemov ni zgolj naključen, temveč je po našem mnenju teža posameznega vprašanja taka, da jih kaže tako razvrstiti.

Zaostajanje na področju energetike pomeni najbolj izrazit omejitveni faktor razvoja za vsa druga področja. Dokaz za to imamo tudi v naši neposredni praksi, saj smo v letošnjem letu to dejstvo močnejše občutili zlasti v Sloveniji in Hrvaški, kar vpliva tudi na znižanje industrijske proizvodnje. Podobne so razmere v Evropi, kjer so začeli zaradi pomanjkanja energije zmanjševati proizvodnjo in s tem tudi število tujih delavcev, kar bo prizadelo zlasti nečlanice EGS-a. Če bi šlo v teh primerih samo za trenutno krizo, bi se lahko pomirili, vendar menimo, da je zadeva dolgoročnejša. Vojna na Bližnjem vzhodu in trenutni problemi v zvezi s preskrbo nafte so to dejstvo samo še potrdili.

Zaostajanje na področju energetike lahko odpravimo le s pametnejšim in pospešenim vlaganjem sredstev v izkoriščanje še razpoložljivih naravnih energetskih virov (voda, premog . . .) ter s hitrejšim uvajanjem novih tehnologij (nuklearna energija, plin . . .) na to področje, kar bo vodilo k stabilnejši preskrbi in zmanjševanju naše odvisnosti od tujine. Pri tem je neogibno, da učinkoviteje izrabljamo naravne in druge pogoje, da se preudarno povezujemo z deželami v razvoju ter da tesneje sodelujemo s sosednimi energetskimi sistemi. Ker smo na številnih področjih že močno izrabili naše naravne zaloge, zlasti vodno energijo in premog, kar velja še posebno za razvitejše republike, bo potrebno razreševati ta vprašanja ne le v okviru republik samih, temveč tudi s tesnejšim povezovanjem in sodelovanjem v okviru Jugoslavije. To narekujejo ne le idejne in politične smeri razvoja jugoslovanske samoupravne družbe, temveč vedno bolj tudi gospodarski razlogi in z njimi tesno povezani skupni interesi. Zato je neogibno čimprej sestaviti enoten program razvoja energetike Jugoslavije, pri čemer je seveda potrebno dati prednost racionalnim virom energije. Za energijo velja ena od temeljnih ugotovitev:

energije primanjkuje tudi drugje po svetu, zato bo to vprašanje še dolgo pomemben element razvoja in bo vedno bolj odsevalo tudi v gospodarskem položaju in možnostih hitrejšega razvoja posameznih držav. To dejstvo tudi pomeni, dolgoročno gledano, da ne bo več mogoče kupovati velikih količin energije v drugih državah, razen tekočih goriv — zaradi našega mednarodnega položaja, kar pa postaja vedno bolj predmet mednarodne politične in gospodarske strategije.

Drugi sklop vprašanj, ki prav tako pomeni omejitveni element za povečevanje gospodarske učinkovitosti je zaostajanje na področju prometne infrastrukture. Le-ta ima še en pomen, in sicer da ne izkorišča prednosti, ki jih nudi geopolitični položaj Jugoslavije ter s tem danih možnosti za ustvarjanje neblagovnega deviznega priliva. Vloga prometa je zlasti pomembna za zniževanje proizvodnih in prodajnih stroškov. Tak položaj nam narekuje, da hitreje moderniziramo in gradimo nove komunikacije ter da ustvarimo sistem kompleksnega transporta tako v smeri sever—jug kot tudi vzhod—zahod, sicer bodo v prihodnosti tekli pomembni prometni tokovi mimo Jugoslavije, kar nas lahko pripelje v gospodarsko stagnacijo ter izolacijo in v zaostrovanje razvojnih problemov. Kar zadeva promet, preveč zanemarjamo tudi morske in rečne poti. Ker so prometni stroški vse pomembnejši del lastne cene pri proizvodnji posameznih artiklov, ni slučajno, da vlagajo v svetu velike napore za zmanjšanje stroškov prevoza, kar daje prednosti posameznim ekonomijam v mednarodni konkurenci. Težje je namreč zmanjševati stroške v proizvodnji kot v prometu. Vse pomembnejši postaja v tej zvezi tudi čas. Prometna infrastruktura je eden izmed temeljnih pogojev uspešnega poslovanja delovnih organizacij na vseh območjih v okviru Jugoslavije, zlasti pa pomemben element mednarodnega prometa in turizma.

Zaostajanje razvoja kmetijstva in pomembnost prehrane, ki postaja vse bolj element strategije in politike v svetovnih razmerah, zahteva, da si neogibno zagotovimo potrebe količine lastne proizvodnje hrane, za kar ima Jugoslavija vse naravne in druge pogoje. Danes svet ne razpolaga več z viški hrane, zlasti pa se je pokazalo, da le-ti niso neomejeni in da ima Jugoslavija v tem pogledu vrsto prednosti, ki jih ni znala doslej dovolj izkoristiti. Zlasti je potrebno, da se primerno organiziramo in odpremo jasno in stabilno perspektivo za to pomembno gospodarsko dejavnost. Zavedati se moramo, da imamo v Jugoslaviji še sorazmerno velik delež kmečkega prebivalstva, in doumeti pomen, ki ga lahko ima taka politika na naš skupni hitrejši razvoj.

V zvezi s tem moramo ustvariti potrebne pogoje, da bomo lahko z višjo produktivnostjo dela v kmetijstvu in z boljšim izkoriščanjem naravnih bogastev zadostili ne samo lastnim potrebam po hrani, temveč ustvarili tudi viške za izvoz, kar bo prispevalo k izboljšanju naše zunanjetrgovinske menjave. Hrano bi lahko danes izvažali praktično v neomejenih količinah. Znan pa je tudi vpliv cen kmetijskih proizvodov na življenjske stroške.

Prav tako je pomembno, da izkoristimo vse druge lastne surovinske možnosti v okviru Slovenije — tudi s sovlaganjem in drugimi oblikami skupnega razvoja in sodelovanja v okviru Jugoslavije, zlasti na ekonomsko utemeljenih področjih in območjih ter nahajališčih. Svetovni porast cen nekaterih surovin vse bolj kaže prednosti, ki jih imajo lahko posamezne ekonomije na tej podlagi ob uspešnem reševanju lastne ali zagotovljene stalne surovinske preskrbe. Zapostavljanje surovinskih in drugih primarnih dejavnosti nas lahko vodi, dolgoročneje gledano, v stagnacijo gospodarske rasti sploh in življenjskega standarda posebej.

Če bi doslednje in bolj poglobljeno analizirali vlogo navedenih elementov v gospodarskem razvoju naše družbe, bi lahko ugotovili, da so prav omenjeni štirje kompleksi med temeljnimi vzroki, za kaj nam ne uspe hitreje doseči večjih rezultatov na področju stabilizacije in zakaj nekateri kvalitetni elementi razvoja nazadujejo. Pri tem je seveda neogibno, da izostrimo odnos do konkretnih rešitev, saj bi nam nepravilni pristopi k navedenim strukturnim problemom lahko le-te celo povečali, namesto da bi jih razrešili. Zavedati se namreč moramo, da je razpoložljiva akumulacija v Jugoslaviji omejena in da ni vseeno, kateri problem začnemo najprej razreševati in s kakšno dinamiko, kot tudi ne, katerega prej in katerega pozneje. Prvi kriterij pri strukturnih problemih je predvsem tisti, ki pomeni urejanje boljše oskrbe domače industrije, ki zagotavlja višjo stopnjo predelave itd., sekundarni pa tisti, s katerim naj bi urejali strukturne probleme drugih, to so vprašanja izvoza.

Na tej podlagi bi morali odločneje opredeliti skupne programe v okviru Jugoslavije, se dogovoriti kdo jih bo financiral in kateri od posameznih posegov bo prvi. Razumljivo je, da teh vprašanj ne bo urejala država na stari način — z zbiranjem in razdelejevanjem sredstev. O teh vprašanjih se morajo dogovoriti proizvajalci sami med seboj v okviru skupin, samoupravnih interesnih skupnosti ter republike z medrepubliškimi dogovori, kar se že dogaja v kmetijstvu, pripravljajo pa se tudi drugi dogovori (energetika, promet . . .).

Ob sklepu lahko ugotovimo, da smo v preteklosti tudi na tem področju zapostavljali načrtovanje. V prihodnje bomo morali hitreje sestavljati naše materialne bilance ter marsikaj načrtovati tudi s fizičnimi kazalci, če se bomo hoteli ogniti nesorazmerjem, ki bi lahko nastala.

Nepraznično o praznikih

*Primum spectare,
deinde cogitari.*

Tu in tam se pripeti, da kaj nenavadnega zaustavi naš korak, da pri-tegne našo pozornost in našo misel. Za hip se torej ustavimo, premle-vamo, primerjamo, iščemo izhodov. Če ni kaj resnično izjemnega, potem počasi pozabimo na vse skupaj. Včasih si tudi rečemo, da je potrebno kaj zapisati, pa ne storimo nič.

Kadar pa se kak pojav ponavlja, kadar nas kar naprej izzivalno sili k razmišljanju, takrat se pač vedno najde nekdo, ki misel prelije na papir. Na ta način so spodbujeni k razmišljanju še drugi in začetne okorno oblikovane misli se lahko obrusijo in natančneje opredelijo.

Na takšni začetniško tipajoči stopnji je tudi pričujoče »vidno« raz-mišljanje o pojavu, ki ga opazujem že vrsto let in o katerem smo v različ-nih ožjih krogih že velikokrat govorili. Enostavno povedano, poskusila bom omisliti majhen košček problematike, ki se nanaša na naša prazno-vanja, na slavlja ob različnih praznikih. Neposredna spodbuda za ta korak pa so zlasti praznovanja ob Novem letu in 8. marcu, ki se počasi spremin-jajo v navade, to pomeni, da postajajo pomemben del družbene omike.

Razmišljanje o družbenih praznikih, katerih namen je vedno bilo utrjevanje povezanosti med ljudmi, bi moralo biti zelo kompleksno, vendar trenutno nimam tega namena. Opozorila bi rada samo na tiste značilnosti, ki najbolj očitno bodejo v oči: na obdarovanja in »igre«, ki so postale že kar »ljudske«.

Ne glede na konkretno vsebino, ki jo ima posamezni praznik, se ve-čina praznikov pri nas praznuje dokaj podobno, lahko bi rekli vedno bolj industrijsko in potrošniško. Vsak globlji smisel Praznika se prekriva z obdarovanjem z materialnimi nadomestki, ki pa so v družbi, kjer ni de-litve po potrebah, različnim kategorijam ljudi različno dostopni. Zato se vzporedno razraščata na eni strani obdarovanje z materialnimi dobrinami, ki po svoji notranji logiki postaja vedno obsežnejše in sega vedno globlje v žep, po drugi strani pa frustracije tistih, ki se ne morejo podati v to tekmovanje.

Če vzamemo za primer samo 8. marec, ki bi naj bil ženski praznik, potem lahko hitro odkrijemo trend v daritvenih predmetih, ki gre od šop-kov prek sesalcev, mešalcev, spalnih srajc, bluz itd. na pralne in pomi-valne stroje, barvne televizorje itd. Z leti bo verjetno ta spisek še daljši, saj si bodo mnogi lahko krpali luknje v medsebojnih odnosih, ki jih sicer emocionalno in razumsko ne zapolnjujejo sproti, z avtomobili, prikolicami za počitnice, z jahtami itd. Skratka, vedno bolj se bomo lahko med-

sebojno povezovali s pomočjo dragih predmetov — in to nekajkrat v letu; na čas nas bodo opozorila množična občila, ki so že doslej pokazala, da so za opravljanje takšnih zadev odlična.

En vidik odmiranja prave vsebine praznikov bi verjetno torej lahko iskali v njihovi materializaciji. Drugi vidik, ki ni nič kaj bolj prijeten (ne za uho ne za oko) in ki je po svoje morda družbeno še bolj razdiralen, pa so »ljudske igre«, načini kolektivnega praznovanja.

Včasih — če me spomin ne vara — smo praznovali v prazničnih dneh. Verjetno tudi še zdaj večina ljudi praznuje v prazničnih dneh. Tega pa ne bi mogli reči za vse delovne občane v naši skupnosti, zlasti za tiste ne, ki jih sociologi lepo označujejo kot privilegirane. V tem okviru se ne bom spuščala v natančno opredeljevanje teh kategorij (to si lahko vsakdo prebere v vsem dostopnih razpravah, intervjujih itd. pri S. Šuvarju), pač pa bom namignila samo na nekaj pojavov, ki so pri nekaterih postali izjemno zaželeni kot oblika »ljudskih iger«.

Pred prazniki je postalo že kar občajno, da prirejajo različne delovne organizacije, zlasti tiste, kjer zaposlenim ne trgajo od mesečnih dohodkov, če zamudijo kakšno urico, kjer se v delovnem času prijetno praznujejo rojstni dnevi itd., »sindikalne« večerje in kosila po različnih gostilnah, ki se ponavadi končujejo na negostilniških mestih. Takšnih večerij je več kot gostiln, ki jih je, žal, omejeno število, tako da je treba začeti s praznovanjem že nekaj dni pred samim praznikom. V predprazničnih dneh se potem na delovnih mestih preganja »mačka« in ubiti občani so preveč utrjeni, da bi razmišljali, kako gredo milijoni delovnih ur v nič. Enostavno izginejo, kajti kot pravi slovenski pregovor: minuta zamujena ne vrne se nobena. Mimogrede še zanimivost, da večine teh zabav ne financirajo neposredno udeleženci iz lastnih žepov.

Bolj ali manj uspešno in bolj ali manj široko se na to »ljudsko igro« navezuje »kult pitja z različnimi stranskimi dejavnostmi« ki je nekaterim tako zelo pri srcu. Morda bi bilo v tej zvezi zanimivo ugotoviti, kako prazniki vplivajo na število prepиров v slovenskih družinah, kakšno je »javno mnenje« otrok, ki jim mnogi dajejo vse (materialne dobrine!) in podobno. Ampak to so zares samo ugibanja, ki jih bo mogoče v prihodnosti kdo preverjal.

Tako lahko postopno prihajamo do ne preveč prijetnih sklepov o sedanjem trenutku in njegovih praznovanjih, ki mnoga žal večkrat razvrednotijo praznike. Ne morem se znebiti misli, čeprav je morda nekoliko priostrena, da so predprazniki legitimni okvir za hedonizem nekaterih slojev, okvir za egoizacijo in animalizacijo.

Če pustim ob strani različna razredno (delavsko!) provokativno obarvana vprašanja, mi vseeno ostane še to: ali ne zahteva to vprašanje vsaj razmisleka, če že ne česa drugega.

MILAN DIVJAK

Vloga in pomen učitelja v sodobni in bodoči šoli*

Naj bodo sodbe o učiteljih take ali drugačne, vsi priznavajo, da je učitelj izredno pomemben dejavnik v šolskem delu in da z njim šola vstane ali pade.¹ Ko govorimo o pomanjkljivosti šole, o njenih reformnih poskusih, o osipu, o brezidejnosti pouka, o pomanjkljivi vzgoji v šoli in podobnem, tedaj naredimo za glavnega krivca učitelja. Prav tako se spomnimo na učitelje, če otroci ne napredujejo v strokovnih šolah, in jim očitamo, da so učence slabo pripravili za nadaljnje šolanje. Ni treba dokazovati, da je v tem mnogo resnice, čeprav na delo v šoli deluje in vpliva še mnogo drugih dejavnikov, ki jih učitelj le težko nadzira in obvladuje. Prav zaradi tega je potrebno, da si nekoliko podrobneje ogledamo, kaj danes mislimo o vlogi in pomenu učitelja za delo v osnovni šoli. Na ta način bi pripravili pot k razumevanju učiteljskega izobraževanja.

Učiteljeva vloga v šoli se močno spreminja z družbenim razvojem. Nedvomno je, da je učitelj v prejšnjem stoletju imel popolnoma drugačno mesto v družbi, kot ga ima danes, in drugačno vlogo v šoli. In verjetno je tudi, da se bo vloga učitelja v šoli v prihodnosti še močno spreminjala. Cela študija bi bila potrebna, če bi hoteli nekoliko osvetliti spremembe, ki so se dogodile v zadnjih desetletjih v vlogi učitelja v šoli in zunaj nje, učiteljeve naloge, odgovornosti in podobno. Toda dovolj je, če poudarimo, da se učiteljeva vloga danes večja, seveda v novi smeri, dobiva novo vsebino, posebno z uvajanjem samoupravljanja. Kot lepo poudarja M. Mirković, se je v procesu teh sprememb bistveno spremenil odnos do šole ter do izobraževanja in vzgoje. Od šole se zahteva in pričakuje čedalje več. Za šolo skrbijo in se zanimajo posamezniki in skupnost. V spremenjenih okoliščinah so se pokazale še neizkoriščene možnosti, da se razširijo funkcije šole in njene zveze z življenjem, s prakso in proizvodnjo,

* Nekoliko spremenjen odlomek iz večjega dela z naslovom: Oblikovanje učiteljev osnovne šole.

¹ Strmčnik Franc: Šola vstane in pade z učiteljem, *Sodobna pedagogika* 1961, št. 7—8, str. 185—187.

da razreši in razvije moči učiteljskega kolektiva. V takšnem ozračju dobi sleherni posameznik priložnost, da pokaže svojo delovno in človeško vrednost². To velja posebej za učitelja, ki naj bi v samoupravni družbi dobil novo vlogo, njegovo delo pa nov pomen, saj naj bi šola razvijala in oblikovala predvsem samoupravljalce. Na to nas opozarja tudi dokument 19. seje CK ZKS, ki posebej poudarja: »Uspešnost in kvaliteta vzgojno-izobraževalnega dela sta odločujoče odvisna od osebnosti kvalitet učitelja. V liku sodobnega učitelja je poleg visoke strokovnosti še posebej pomembna učiteljeva socialistična usmerjenost. Zahteva po takšni kvaliteti pa je v tesni soodvisnosti z družbenomoralnim in materialnim vrednotenjem vzgojno-izobraževalnega dela ter s tem povezanim ugledom in položajem učitelja.«³ Samoupravljanje, kot ga razumemo, daje učitelju možnosti, da postane družbeno bolj ustvarjalen in da to vnaša tudi v šolo. Ker bomo o ustvarjalnosti učitelja več povedali drugod, naj tu opozorimo le na to, da samoupravljanje terja nove kvalitete izobraževanja in vzgajanja in da zato potrebujemo tudi bolj družbeno angažiranega učitelja. Šele napredna demokratična družba omogoča popolno ali vsaj zelo visoko realizacijo šolske reforme, pa tudi napredek učitelja. Učitelj ne sme biti le poslušen podložnik kake skupnosti, temveč njen kritik, oblikovalec, tisti, ki omogoča napredek in razvoj, torej naj bi bil ne objekt družbene politike, temveč njen subjekt. Za tako delo pa morajo biti učitelji stimulirani, pripravljeni, ogreti, kajti sicer se lahko zapirajo v šolo, zanemarijajo pa dogajanja v njenem okolju. To je za njihovo delo zelo škodljivo, ker je odtrgano od življenja, od dogajanja v ožjem in širšem okolju. Samoupravna družba pričakuje in terja od učitelja, da čuti odgovornost do družbenega razvoja v najširšem smislu in seveda tudi za napredek vsakega učenca, ki mu je zaupan. Učitelj bi moral biti tudi etično kritičen do dogajanj v okolju, moral bi skrbeti za dialog ne le z mladino, temveč tudi z družbenimi dejavniki, torej naj bi bil subjektivna sila družbenega napredka in razvoja, torej podobno kot intelektualci nasploh, posebej pa še kot vzgojitelj.

Močno pa se spreminja učiteljeva vloga v sodobni šoli, ker se pač spreminja vloga šole v družbi skladno s celotnim razvojem znanosti, tehnologije, kulture, političnega in družbenega življenja. Nekoč je učitelj v šoli predvsem poučeval, bil je »učitelj« v vsem pomenu besede, nekoliko pa je bil tudi vzgojno angažiran, kolikor je pač otrokom vtepal v glavo moralne predpise in oblike lepega vedenja. Seveda pa so v stari šoli imeli veliko vlogo pri vzgajanju predvsem duhovniki. Vloga sodobnega učitelja pa je v temeljih drugačna in bo v prihodnosti seveda še bolj različna od današnje. Čeprav je težko reči, kakšen bo bodoči razvoj učiteljeve funkcije v šoli, pa vendarle lahko slutimo, kam bo šel razvoj, če sledimo dogajanjem v sodobnem svetu.

² Leko Ivan: Osnove sistema šolstva i obrazovanja, ŠK, Zagreb 1966, str. 299.

³ Stališča in naloge ZKS o idejnopolitičnih vprašanih vzgoje in izobraževanja, XIX. seja CK ZK Slovenije, Ljubljana 1971, str. 22.

1. Najbolj jasno je, da že v *današnji šoli učitelj ni več glavni vir znanja za otroke* in da bo to vse manj v prihodnosti. Nekoč je učitelj otroke učil, pri tem se je trudil, da bi jih naučil čimveč za življenje. To je bil učiteljev glavni cilj. Danes pa otrok že v predšolski dobi pride samostojno do toliko spoznanj, kot jih je prej dobil človek vse življenje. Bistveno je torej, da sodobni in bodoči učitelj ne bo otrok le učil, jim posredoval učno snov, kot pravimo, temveč bo moral, prvič, temeljito izkoristiti znanje, ki ga že prinesejo v šolo, se nanj opirati pri iskanju novih spoznanj, drugič, moral bo sproti vrednotiti, uporabljati, urejevati spoznanja, ki jih bodo učenci dobivali zunaj šole prek sredstev množičnega obveščanja, tretjič, moral bo otroke učiti, kako naj se učijo. Učitelj bo moral poznati tokove informacij, ki bodo krožili v družbeni sferi in ki bodo vplivali na otroke in mladino, ne le tisto v ožjem, temveč v širšem okolju. In informacije, ki bodo vplivale na otroke, bo moral učitelj vključevati v pouk, jih vgrajevati v sistem otrokovih spoznanj. Zaradi tega se bo moral učitelj nenehno in sproti seznanjati z vsem, kar se bo dogajalo v družbi, kajti sicer v šoli sploh ne bo mogel delati.

Nujno bo, da bo učiteljeva obveščenost zelo obsežna in temeljita, njegova spoznanja na eni strani dovolj posplošena, na visoki ravni, na drugi strani pa tudi dovolj konkretna, saj bo moral poučevati otroke. Šlo bo torej za temeljna strokovna spoznanja iz določene stroke, ki so in bodo dokaj stabilna, na drugi strani pa bo moral učitelj nenehno spremljati in dopolnjevati novejša dognanja določene znanosti in stroke (kemije, fizike, biologije itd.). Toda repertoar učiteljeve izobrazbe je mnogo širši, saj se mora seznanjati tudi z dogajanjem v družbi, ki so povezana s temi strokovnimi področji, rezime, aplikacija teh znanosti v tehnologiji, medicini in drugod. To pa še ni vse. Učitelj ima opraviti z razvijajočimi se bitji, ki jih oblikujejo tudi čas, družba, kultura, zato bo pač moral spremljati tudi ta dogajanja, da bi lahko razumel učence. Prav zaradi tega bo morala družba popolnoma drugače organizirati izobraževanje učiteljev, njihovo nepretrgano izobraževanje, oblikovati bo treba posebne sisteme informacij za učitelje, jim dati več možnosti, da bodo podrobneje in vedno seznanjeni z vsem, kar bo treba. Potrebno bo torej specialno za učitelje oblikovati posebno revijo, knjižnico, TV in druge oddaje, biltene in podobno in te vire bodo učitelji morali dobivati brezplačno v količinah, ki jim bodo potrebne. Podobno informativno službo bo treba organizirati tudi za učence. Razvoj tehnike bo omogočil neverjetno učinkovite načine obveščanja učencev in učiteljev.

2. Če že govorimo o tem, kako drugačno vlogo bo imel učitelj pri pouku, pri samem izobraževanju, tedaj je treba še posebej omeniti zahtevo, ki jo danes že močno poudarjajo naši pedagogi in psihologi tj. da bo učiteljeva prva vloga v šoli pri pouku predvsem v tem, *da bo učence učil, kako naj se učijo*, kako naj iščejo, urejajo, uporabljajo, povezujejo informacije. To se pravi, da učitelj otrok ne bo le opozarjal, naj se bolj učijo, temveč jim bo pri vsakem predmetu pokazal, kako

lažje in hitreje ter z večjimi trajnimi učinki pridejo do cilja. Učenci se bodo že prav od začetka učili, kako naj se učijo, spoznavali bodo sami sebe, poleg tega pa tudi druge, njihove lastnosti, potrebe, probleme. In učenci bodo bolj sami od sebe odvisni, nujno bo, da bodo bolj samostojni, požrtvovalni, motivirani, prizadevni. Bistveno pa je tudi, da bodo učenci natančno vedeli, čemu je potrebno, koristno, lepo in prav, da se učijo to ali ono, kajti ne bodo se več učili zato, ker bi jih bil strah pred slabimi ocenami, učitelj jih ne bo mogel prisiliti k učenju, lahko jih bo le vodil k dejavnostim, ki se bodo otrokom in mladim zdele pozitivne, potrebne in nujne. V šoli bo torej prišlo do novega stila pouka, do novih odnosov in seveda do novih učnih in vzgojnih metod in tehnik. V tem pogledu bo tudi glavna učiteljeva funkcija v šoli, učencem bo predvsem mentor pri učenju, svetovalec, vodja, pomočnik, koordinator različnih specialistov, sodelavec staršev in podobno. Poučevanje bo najbrž obsegalo le del učiteljeve dejavnosti.

3. Pričakujemo lahko, da se bo družba čedalje bolj demokratizirala, posebej si zamišljamo, da bo *samoupravljanje* tudi to, da se bodo odnosi v šoli spremenili, da tam ne bodo mogli prevladovati avtoritativni odnosi, torej dominantni stil učiteljevega dela, temveč demokratični in samoupravni stil. Učitelj bo moral bolj upoštevati učenčevo osebnost, individualno razliko, interese in potrebe, različne vplive, ki jih bo čedalje več, protislovno miselne tokove in podobno. Zato bo moral bolje poznati psihologijo otroka in mladostnika, dinamiko osebnostnega razvoja, socialnih odnosov, bolj se bo moral poglobiti v otrokovo duševnost, če bo hotel z njim uspešno delati. Nedvomno lahko pričakujemo, da bodo otroci bolj razviti in zato tudi bolj zahtevni ne le glede pouka, torej učiteljeve informiranosti, temveč tudi, kar se vzgojnega ravnanja tiče. Potrebne bodo torej subtilnejše, finejše, bolj dognane metode vplivanja na otroka, potrebno bo boljše poznavanje človeka, družbe, kulture. Težave bodo predvsem zaradi tega, ker bodo spremembe hitre in jim bo težko slediti. To ne bo toliko veljalo za otroke, bolj za učitelje. Učitelj bo imel avtoriteto le, če bo res dober strokovnjak, poleg tega pa še osebnost, ki bo pozitivno delovala na učence.

4. Že večkrat smo poudarili, da bo *bodoča šola tehnično popolnoma drugačna, kot je sedanja*. Zaradi tega si bo moral učitelj že pred študijem na pedagoški šoli pridobiti neko stopnjo tehnične kulture, pri izobraževanju za učitelja pa bo moral dobiti še specialno izobrazbo, čeprav pričakujemo, da bomo imeli na osnovnih šolah tudi posebne tehnike, ki bodo vodili, oskrbovali in urejali naprave, posebej pa bodo pomagali učiteljem. Toda učitelji bodo vendarle morali poznati to izobraževalno tehnologijo, ker bodo tudi sami delali z njo, živeli bodo v takem okolju in tudi učenci se bodo morali prilagoditi novi tehniki. Učitelji pri tem seveda ne bodo smeli izgubiti temeljne funkcije, tj. izobraževanja in vzgajanja, temveč jo bomo morali poglobiti. Smisel uporabe izobraževalne tehnologije je in bo predvsem v tem, da učitelja in učenca razbremeni rutinskega dela in jima

omogoči večjo ustvarjalnost, predvsem pa oblikovanje osebnosti. Izobraževalna tehnologija in sploh celotni razvoj tehnike bosta torej močno vplivala na učiteljevo vlogo v osnovni šoli, prav tako pa tudi v drugih izobraževalnih ustanovah.

5. Pričakujemo lahko, da bo na *otroka zunaj šole vplivalo čedalje več različnih dejavnosti in dejavnikov*, da bo problem prostega časa čedalje ostrejši in pomembnejši. Že sedanja šola mora, če hoče biti napredna, upoštevati otrokove interese, potrebe in želje ter dejavnosti v prostem času. V prihodnje pa bo vse to še pomembnejše. Učitelji bodo morali v šoli organizirati različne dejavnosti zunaj pouka, tako da se bodo otroci lahko bolj sprostiti in razvijali svoje sposobnosti, da jim bodo oblikovale interese in zadovoljevale številne razvojne potrebe. Učitelji bodo verjetno imeli manjšo učno obveznost, kot jo imajo danes, morali pa se bodo ukvarjati več z otroki v organizacijah, klubih, društvih, krožkih, skupinah. Učitelje bo treba za tako delo posebej pripravljati, premalo bo le metodika prostovoljnih dejavnosti, ki jo danes poslušajo učitelji razrednega pouka, na predmetni stopnji, kjer bi bila še posebno potrebna, pa je nimajo. Zgraditi in izoblikovati bo treba celotno teorijo in prakso tako dejavnosti, ki se bodo čedalje bolj povezovale s poukom in tudi z dejavnostmi zunaj šole. Otrokovo izobraževanje in vzgajanje bo imelo tri glavne temelje, tj. redni pouk, dodatno delo v šoli in, seveda, dejavnosti zunaj šole, ki bodo prav tako organizirane. Kot četrti vir pa bo otrokovo samostojno življenje v družini in družbi. In nujno bo, da bo koordinacija med temi štirimi viri in področji boljša in popolnejša, vsi dejavniki otrokovega razvoja se bodo morali medsebojno dopolnjevati in krečiti. Učitelji, ki bodo za tako delo posebej specializirani, bodo imeli osrednjo vlogo.

6. Kot smo že poudarili, bo prišlo tudi v osnovni šoli do *popolnejše delitve dela*, v šoli se bodo pojavljali različni strokovnjaki, kot npr. psihologi, pedagogi, socialni delavci, zdravniki, psihiatri, inženirji, programerji, politologi in morda še drugi sodelavci. *Učitelj, ki bo osrednja osebnost*, bo moral koordinirati delo v korist otroka, on bo moral imeti popolni pregled nad otrokovim razvojem, on bo v veliki meri uresničeval vzgojne in izobraževalne cilje in s tem omogočal, da bi kljub tolikim strokovnjakom otrok ostal sam s svojimi problemi. Učitelj bo vodil razredni kolektiv, pomagal bo učencem urejati skupne zadeve, opravljal bo razredniško funkcijo in podobne funkcije, posebej pa bo sodeloval s starši. Če je tako, tedaj je jasno, naj bi bil učitelj posebej pripravljen za tako delo, tj. za sodelovanje, vodenje in uravnavanje vseh dejavnosti v korist otroka. Učitelj bo torej organizator vseh sil in služb v šoli za otrokov razvoj. Ne bo mogel ostati le pri poučevanju, pri učenju, temveč bo moral organizirati, planirati skupaj s strokovnjaki, z otrokom in starši otrokovo vzgojo in izobraževanje. Učitelj bo moral znati komunicirati z različnimi strokovnjaki, zato bo potrebno, da bo posebej izobražen za to, tj. iz psihologije, sociologije, pedagogike, tehnike in podobnega. Učiteljeva

vloga se bo torej močno spremenila, predvsem pa ne bo edini, ki bi odgovarjal za otrokov razvoj v šoli, postal bo le nujni in osrednji člen v teamu, ki bo sodeloval pri oblikovanju otrokove izobrazbe in osebnosti.

7. Učitelj bodoče osnovne šole ne bo smel gledati na svoje delo prakticistično, temveč se bo moral usposobiti za to, da bi *znanstveno pojmoval, razlagal, vodil, urejal delo v šoli*, bolj kot nekoč bo moral dosledno uporabljati dosežke različnih znanosti, posebej pa pedagogike in sploh znanosti o človeku. Ne bo se smelo več dogajati, da bi pretekla desetletja, preden se kake znanstvene ugotovitve, dosežki začno splošno uveljavljati v šoli. Uvajanje inovacij, dosežkov znanosti v osnovno šolo in v druge šole bo treba zelo pospešiti. To se lahko zgodi le, če bo učitelj sam znanstveno pripravljen, tj. če bo določene stroke študiral do neke znanstvene širine in globine. Učitelj naj bi znal strokovno presojeti svojo prakso, naj bi znal svojo prakso spreminjati v skladu z razvojem znanosti in družbenega življenja. Nujno bo, da bo učitelj znal posploševati svojo in tujo prakso. Vzgojno prakso pa lahko, kot poudarja V. Schmidt, posplošuje le tisti, ki neposredno usmerja vzgojni proces in ki pozna pedagoško teorijo. Tu bi lahko dodali še to, da učitelju prihodnosti ne bo dovolj, če bo poznal le vzgojno teorijo, pedagoško teorijo, temveč bo moral poznati še druge znanosti o človeku in družbi.⁴ Tu bi spet poudarili pomen razvojne, socialne in pedagoške psihologije, antropologije, etike, sociologije in drugih humanističnih in družbenih ved. V prihodnosti ne bo dovoljeno, da bi improvizirali pri vzgoji otrok, kajti otroci bodo predragoceni za družbo, da bi jih prepustila naključjem, stihiji, improvizirani vzgoji in podobnem. Če bo družba postajala vse bolj razvita, bo rasla človekova vrednost ne le zato, ker bo uspešen producent, temveč zaradi njegove človeške narave same, pač zaradi tega, ker je človek. In končno pričakujemo, da bo bodoči človek veliko bolj cenil, varoval, negoval naravno okolje, naravo, posebej rastline in živali. Veliko bolj bo cenil življenje, ustvarjanje, delo, porajale se bodo nove vrednote. Vsega se bo bodoči človek loteval znanstveno, organizirano, zato vzgoja in izobraževanje ne bosta mogli napredovati brez znanstvenih temeljev, teorije, spoznanj, študija in raziskovanja. Učitelj bo postal raziskovalec svoje prakse, svojega okolja, dejavnikov, ki vplivajo na otrokov razvoj. Nekaj podobnega bo to, kar imamo danes v medicini, kjer že uporabljamo znanstvene metode pri diagnozi, zdravljenju in preprečevanju bolezni. Na podoben način bo moral učitelj nekoč uporabljati bolj eksaktne metode pri posredovanju znanja, pri diagnosticiranju in prognožiranju otrokovega razvoja. Bodoči učitelj bo torej imel ne le strokovno, temveč znanstveno izobrazbo, spoznal bo temelje znanstvene metodologije.

8. Sedanja šola postaja čedalje bolj ustanova, kjer dobivajo spričevala, ki dajejo človeku določene družbene privilegije, določen status, poklic in podobno. Prav gotovo bo šola to vlogo še ohranila, še posebej, ko bo

⁴ Schmidt Vlado: Pota naše pedagoške znanosti, *Sodobna pedagogika*, 1954, št. 9-10, str. 249-260.

prišlo do še bolj množičnega srednjega izobraževanja, ko se bo zavest o potrebnosti in koristnosti izobrazbe še bolj razvila med ljudmi, ko bo pritisk na izobraževalno institucijo vse močnejši. Učiteljeva vloga v takih razmerah je predvsem v tem, da poskuša na vse načine ohraniti določeno raven, da opravlja selekcijo. Šola je v tem primeru filter in kanal vertikalne in horizontalne socialne mobilnosti. Učitelj je v tem primeru bolj uradnik, vzgoja ni bistvena, pomembni so le formalni učni uspehi, ki človeku omogočijo, da dobi spričevalo. Tak instrumentalni stil vzgojnega in izobraževalnega dela zahteva učitelja, ki je pozoren le na učno snov, na izvajanje programa, na učne uspehe. Tu gre predvsem za uspešnost pri učenju, gre za storilnost na področju umskih aktivnosti. Vprašanje je, ali se bo ta vloga učitelja v prihodnosti krepila, povečevala ali pa bo postajala manj pomembna. Če bo družbeno življenje teklo tako, da bo pomembna zgolj uspešnost kot taka, tedaj se bo tekmovalnost med ljudmi povečevala, pritiski na učence bodo čedalje močnejši, tempo učenja bo moral biti čedalje hitrejši, šlo bo predvsem za zunanjo uspešnost, za formalno pripravljenost, manj pa bodo pazili na razvoj celotne osebnosti, človekovih lastnosti značaja, na socialno in čustveno ter moralno zrelost. Učitelj bi v taki šoli imel čisto drugo vlogo kot v šoli, kjer gre za oblikovanje človeka ne glede na njegovo formalno uspešnost in učinkovitost. V šolah, kjer gojijo le umsko uspešnost, se lahko uveljavijo samo določene kategorije otrok, mnogi zaostanejo in postanejo seveda težavni in socialno neprilagojeni. Zaradi tega vsaj v osnovni šoli, ki je splošno izobraževalna, ne bi smeli hoditi po tej poti, temveč bi morali *vsakemu otroku omogočiti*, da se uveljavi pač v skladu z danimi razvojnimi možnostmi. Stil učiteljevega dela je v taki šoli popolnoma drugačen, njegova vloga ni več uradniška, formalna, temveč je *otroku predvsem svetovalec, voditelj, pomočnik, vzgojitelj*, med učiteljem in učencem vladajo ne le formalni, temveč tudi neformalni odnosi, pristne vezi. Učenec učitelja sprejme kot človeka in ne le kot nadrejenega, učitelj pa prav tako vidi v otroku predvsem človeka, ki naj bi se razvijal. Otrok vidi v šoli nekaj več kot ustanove, ki mu daje spričevalo, v njej najde svoj drugi dom, ki mu zadovoljuje vse bistvene otroške potrebe. Razumljivo je, da ima učitelj v taki šoli drugačno vlogo, drugačne naloge in odgovornosti kot sicer. Menimo, da se šola tudi v prihodnosti ne bi smela izroditi v tovarno spričeval, učitelj pa ne v tehnika in uradnika, ki mladim dajeta spričevala.

9. Učiteljeva vloga pa bo drugačna tudi v *družbenem življenju*. V preteklosti je bil učitelj poleg duhovnika edini izobraženec na vasi, zato je imel izjemno vlogo v družbenem življenju kraja. Bil je zato tudi popolnoma izpostavljen, zato pogosto zavrt, onemogočen v svojih težnjah. Tudi v novejšem času govorijo o učiteljevi osamljenosti, o njegovem nezavidljivem položaju v okolju, kjer je prikrajšan za marsikaj, kar je dostopno drugim poklicem. Tudi danes mnogo razpravljajo o tem, kako na učitelja vplivajo njegove poklicne dolžnosti, kako ga omejujejo v njegovem oseb-

nem življenju. Učitelj je še danes tisti, ki ga vsak vidi, nadzira, kritizira, je pogosto družbeno podrejen, ima često nizek družbeni status, ima neredko relativno slab materialni standard, je nezadovoljen s svojim položajem in poklicem. Tak položaj in taka vloga v javnem družbenem življenju učitelju onemogočata zdrav način življenja, mu jemljeta samozavest, mu onemogočata družbeno kritiko in analizo, boj proti negativnim pojavom v okolju, zmanjšujeta mu pa tudi ugled med učenci. Prav zaradi tega je potrebno, da bi učitelj v prihodnosti dobil visoko, tj. akademsko izobrazbo, enakovreden status zdravniku, pravniku, inženirju in drugim akademskim poklicem. Le tako se bo lahko enakovredno vključil v družbo, postal bo lahko aktivni subjekt družbenih prizadevanj za napredek in razvoj. Pa tudi znotraj šole naj bi imel podobno izobrazbo, kot jo ima šolski psiholog, pedagog, sociolog ali kdo drug. V prihodnosti se bo moral status učitelja močno spremeniti, če naj bi postal uspešnejši, samostojnejši, aktivnejši vzgojitelj in tudi družbeni delavec. Minili so časi, ko so lahko učitelju ukazovali vsi, naj so prišli od koder koli, mu nalagali dolžnosti in delo, mu predpisovali vse, kar naj bi počel ne le v šoli, temveč tudi v svojem prostem času. Učitelj mora postati kritična osebnost, samostojno misleč, odgovoren občan in samoupravljaec, vzgojitelj, znanstveno izobražen in kulturni človek, ki bo vedel, kaj naj dela, kako naj rešuje probleme, ki jih prinaša vzgojno delo. Tak učitelj bo aktiven sooblikovalec družbenega življenja tudi zunaj šole in tak učiteljski kolektiv bo močno intelektualno jedro v določenem okolju, pomoč in spodbuda za kulturno in politično življenje, pa tudi opora staršem pri njihovem vzgojnem delu.

10. Omenili smo že, da bo moral učitelj svoje vzgojno-izobraževalno delo opravljati, organizirati in voditi na podlagi znanstvenih izsledkov, da bo moral znati prenašati te izsledke v svojo vsakdanjo prakso in da bo moral to prakso tudi sam kritično ocenjevati in vrednotiti. To se pravi, da bo moral imeti znanstveno izobrazbo. Toda učitelji bodo morali v prihodnosti biti sposobni ne le kontrolirati svojo prakso, temveč bodo morali *sodelovati* tudi pri *oblikovanju teorije, znanosti* same. Danes večinoma govorimo o fakultetno šolanih raziskovalcih, ki naj bi delali v inštitutih, kjer naj bi raziskovali pedagoške pojave, imeli pa bi zunanje sodelavce. Zdi se, da lahko dosežemo trajne in zanesljive uspehe pri raziskavah le, če bomo imeli poleg poklicnih raziskovalcev tudi veliko število dobro izobraženih učiteljev, ki bodo zmožni sodelovati na terenu, ki bodo poznali bistvene elemente znanstvene metodologije. Toda tudi praktična aplikacija znanstvenih izsledkov bo mogoča le, če bodo pri tem sodelovali visoko izobraženi učitelji. Učiteljeva nova vloga bo potemtakem tudi v tem, da bo pomagal oblikovati znanost, da bo pomagal delati znanost, ne jo le prenašati, uporabljati, prilagajati in podobno, čeprav je to tudi danes še premalo razvito in učitelji za tako delo niso usposobljeni. Vsak razred in vsaka šola bo lahko za temeljito izobraženega učitelja laboratorij, delavnica, kjer bo prispeval k razvoju teorije,

kjer bo znanstvene ugotovitve zavestno preverjal in uporabljal. Taka nova vloga ne bo učitelja ovirala pri izobraževalnem ali vzgojnem delu, ravno nasprotno, dala mu bo nov smisel, nov zalet pri delu in seveda tudi drugačne rezultate. K višjim oblikam šolske reforme lahko prispevajo le učitelji, ki jim znanost ni nekaj tujega, ampak je njihovo vsakdanje orodje pri delu.

In tako bi lahko še razpravljali o novi vlogi učitelja v prihodnji razviti osnovni šoli, o spremembah, ki jih bo doživel učiteljski poklic. Posebno bi lahko govorili o novi vlogi učitelja v zvezi z družbenimi spremembami, v zvezi s spremembo kulture, produkcije, znanosti in razvoja tehnologije, v zvezi z razvojem mednarodnih odnosov in podobnim. Se posebej bi lahko razpravljali o novi učiteljevi vlogi pri planiranju, vrednotenju in ocenjevanju vzgojnoizobraževalnih dosežkov, pri uvajanju novih metod, tehnik in oblik pouka, prav tako pa v zvezi z uvajanjem novih vsebin. Toda že iz povedanega lahko sklepamo, kakšen naj bi bil bodoči učitelj, da bi bil kos spremembam in nalogam, ki ga bodo čakale v prihodnosti. Predvsem gre za učiteljevo osebnost, drugo pa — ugotoviti je treba, kako naj bi bil učitelj izobražen, da bi lahko uspešno delal v bodoči osnovni šoli in sodeloval v družbenih procesih kot občan in samoupravljavec.

CIRIL RIBIČIČ

Značilnosti našega volilnega sistema

Za volilne sisteme je na splošno značilno, da odražajo družbeno-ekonomsko in družbenopolitično ureditev, pri tem pa seveda lahko posamezne rešitve glede volilnega postopka v večji ali manjši meri omogočajo uresničiti njene cilje. Namen tega sestavka je, da na kratko spregovori o tistih značilnostih našega novega volilnega sistema, ki so posledica ustavnih sprememb in še zlasti uvedbe delegatskega sistema.

Dolgotrajna prizadevanja za demokratizacijo volilnega sistema so pripeljala do tega, da so se izoblikovala nekatera načela volilnega sistema, ki so zdaj uveljavljena v vseh civiliziranih državah. Ob tem velja poudariti, da uveljavitev klasičnih načel volilnega sistema sama po sebi še ni nikakršno zagotovilo za resnično demokratičnost sistema, v katerem so uveljavljena. Ko je Lenin upozarjal na omejeni pomen teh načel v okviru kapitalistične ureditve, je označil za napačno prepričanje, po katerem lahko splošna volilna pravica »v resnici izrazi voljo večine delovnega ljudstva in zagotovi uveljavljanje njegove volje«. ¹ Klasična načela volilnega sistema, kot so splošna, enaka, neposredna volilna pravica in tajnost glasovanja ², so v veljavi tudi pri volitvah delegacij in delegatov, čeprav bolj kot pomožna načela volilnega sistema, zasnovanega na novih ustavnih rešitvah.

Temeljna značilnost našega novega volilnega sistema je v tem, da temelji skupščinskega sistema niso več bolj ali manj poljubno določene volilne enote, temveč delovni človek, organiziran v vseh najpomembnejših oblikah povezovanja dela, sredstev in interesov. ³ To so po ustavi in volilni zakonodaji ⁴ temeljne samoupravne organizacije in skupnosti (pred-

¹ V. I. Lenin, *Država in revolucija*, CZ, Ljubljana 1949, str. 16.

² Obširneje glej: M. Strobl, »Politični sistem Jugoslavije«, Uradni list SRS, Ljubljana, II. knjiga, str. 145 in nasl.

³ »Zato morajo biti temelj za graditev delegatskega sistema delovne organizacije in druge delovne skupnosti — v katerih se delovni ljudje v veliki večini zavedajo pravih delovnih in družbenih interesov — ne pa nekakšen abstrakten politični državljan, ki nujno postaja objekt manipuliranja tistih sil, ki imajo resnično oblast v družbi.« (E. Kardelj, »Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb«, *Komunist*, Ljubljana 1973, str. 75.)

⁴ Najpomembnejši »volilni« zakoni so: zakon o volitvah delegacij in delegiranju delegatov v skupščine družbenopolitičnih skupnosti, zakon o volitvah in odpoklicu delegatov za zbor republik in pokrajin skupščine SFRJ (Uradni list SR Slovenije, št. 7/1974), zakon o volitvah in odpoklicu delegatov za zvezni zbor skupščine SFRJ (Uradni list SFRJ, št. 10/1974).

vsem temeljne in druge organizacije združenega dela, delovne skupnosti, krajevne skupnosti in samoupravne interesne skupnosti) ter družbenopolitične organizacije. Osnova oblikovanja zborov skupščin družbenopolitičnih skupnosti je določena tako, da izvolijo delovni ljudje svoje delegacije v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih, medtem ko v družbenopolitičnih organizacijah njihova redna voljena telesa opravljajo funkcijo delegacij, samoupravne interesne skupnosti pa se prek svojih delegatsko sestavljenih skupščin vključujejo v skupščinsko odločanje.⁵

Značilno je, da imajo delovni ljudje in občani tako določeno volilno pravico, da volijo več vrst delegacij oziroma delegatov, in sicer glede na kraj, kjer prebivajo, glede na združevanje dela in sredstev in glede na družbenopolitično organiziranje. Pri volitvah delegacij krajevnih skupnosti je pogoj za pridobitev volilne pravice stalno prebivališče na območju krajevne skupnosti in starost nad 18 let; pri volitvah delegacij temeljnih in drugih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti je pogoj delovni status delovnega človeka, delegate družbenopolitičnih organizacij pa delegirajo delavci, drugi delovni ljudje in občani, organizirani v družbenopolitične organizacije.

Ob tako široko določeni volilni pravici pa vsebujeta ustava in volilna zakonodaja določene omejitve za pridobitev pasivne volilne pravice, tj. pravice postati član delegacije oziroma delegat. Tako imajo aktivno volilno pravico pri volitvah članov delegacij, vendar vanje ne morejo biti izvoljeni, nekateri vodilni delavci⁶ v temeljnih organizacijah združenega dela, člani izvršnih svetov skupščin družbenopolitičnih skupnosti in člani volilnih odborov in komisij. Prav tako v naši novi volilni zakonodaji ni izenačena pravica biti član delegacije s pravico postati delegat v zboru skupščine. Člani delegacije namreč lahko postanejo, ne morejo pa biti delegirani v zbor skupščine, tisti delovni ljudje v temeljnih in drugih organizacijah in delovnih skupnostih, ki še niso dopolnili 18 let starosti. Prav tako ne morejo biti delegirani v zbor skupščine člani delegacije, ki so sodniki oziroma drugi funkcionarji, ki jih je izvolila oziroma imenovala ta skupščina. Končno ne more biti delegiran v zbor skupščine član delegacije, ki je o vprašanju, ki je na dnevnem redu zbora, že sodeloval pri odločanju v skupščini tiste samoupravne interesne skupnosti, ki o tem vprašanju odloča enakopravno z zborom. Vodilni delavci lahko samo izjemoma opravljajo funkcijo člana delegacije, in sicer v tistih organizacijah združenega dela in delovnih skupnostih, ki štejejo 30 ali manj delovnih ljudi in v katerih vsi delovni ljudje opravljajo funkcijo delega-

⁵ Enakopravnost s pristojnim zborom skupščine družbenopolitične skupnosti soodločajo o vseh vprašanih s področja, za katero so ustanovljene, skupščine samoupravnih interesnih skupnosti na področju vzgoje in izobraževanja, raziskovalne dejavnosti, kulture, zdravstva in socialnega varstva. Interesne skupnosti na drugih področjih bodo lahko vključene v skupščinsko odločanje samo, če bo z ustavnim zakonom ustrezno dopolnjena ustava SR Slovenije.

⁶ Gre za tiste vodilne delavce, ki po ustavi ne morejo postati člani delavskega sveta oziroma drugega ustreznega organa upravljanja.

cije. Tudi v tem primeru pa vodilnih delavcev ni mogoče delegirati v zbor skupščine. Delegati v družbenopolitičnih zborih lahko postanejo samo člani voljenih teles družbenopolitičnih organizacij, ki v njihovem okviru opravljajo funkcijo delegacij.

Ena izmed značilnosti našega novega volilnega sistema je v tem, da v njem glasovanje, tj. akt izvolitve, izgublja pomen. Glasovanje je na eni strani samo sklep široke dejavnosti v predkandidacijskem in kandidacijskem postopku, na drugi strani pa izgublja pomen tudi zato, ker ne pomeni več dejanja generalnega pooblastila za sprejemanje odločitev v imenu volivcev (reprezentativni mandat), ampak pomeni le izbiro delegatov, na podlagi katere se šele začneja proces stalnega štiriletnega sodelovanja. Pomen glasovanja se spremeni še posebej v sistemu nestalnih delegatov⁷, kjer s samo izvolitvijo članov delegacije še niso določeni tudi delegati v zborih občinske in republiške skupščine. O tem, kdo bo postal delegat v zboru, odločajo od zasedanja do zasedanja ena, več delegacij (konferenca delegacij) oziroma skupina delegatov, ki jo določijo zbori občinskih skupščin.⁸

Delegati v družbenopolitičnih zborih so dokončno izvoljeni z glasovanjem delovnih ljudi in občanov oziroma delegatov v družbenopolitičnih zborih občinskih skupščin. To pa vendarle ne pomeni, da bi bilo glasovanje za ta primer posebnega pomena. Ravno nasprotno, še zlasti za ta primer velja, da je težišče izbire kandidatov v kandidacijskem postopku in ne v postopku izjavljanja o izvolitvi delegatov z neposrednim glasovanjem. Delovni ljudje in občani imajo v okviru posamezne družbenopolitične organizacije, v katero so vključeni, možnost vplivati na izbiro kandidatov za delegate. Kako bo sestavljena končna lista kandidatov, je odvisno od dogovora družbenopolitičnih organizacij. Dodatno zagotovilo, da bodo na listi ustrezni kandidati, pa je tudi v tem, da lahko postanejo kandidati samo tisti, ki so člani voljenih teles posamezne družbenopolitične organizacije. Glasovanje lahko sicer zavrne predloženo listo ali prepreči izvolitev posameznega kandidata, kljub temu pa ima bolj značaj verificiranja liste, ki je rezultat dogovora družbenopolitičnih organizacij in ustreznosti posameznih kandidatov na listi, kot pa značaj izbiranja delegatov.

Pomen predlaganja in določanje kandidatov je izrednega pomena tudi pri volitvah delegacij. Pri tem je bila volitvam delegacij ustrezno prilagojena vloga SZDL kot nosilke kandidacijskega postopka, ki jo je dobila SZDL že z volilnimi zakoni iz leta 1969. Iz ustave jasno izhaja,

⁷ Ustava SR Slovenije določa, da se delegati v zbere združenega dela, zbere krajevnih skupnosti oziroma občin občinskih in republiške skupščine delegirajo »glede na vprašanja, ki se obravnavajo v skupščini družbenopolitične skupnosti«. (162. člen.) To pomeni, da se delegati od zasedanja do zasedanja skupščine praviloma zamenjajo, zato govorimo o nestalnih delegatih. Delegati v družbenopolitičnih zborih občinskih in republiških skupščin kot tudi delegati v obeh zborih skupščine SFRJ so stalni, delegirani so za dobo štirih let.

⁸ Oblikovanje skupin delegatov za delegiranje delegatov v zbor združenega dela skupščine SR Slovenije ureja poseben republiški zakon o določitvi okolišev in števila delegatskih mest po dejavnostih in okoliših (Uradni list SR Slovenije, št. 7/1974).

da SZDL s tem, ko vodi kandidacijski postopek, ne pridobi kot politična organizacija nekakega monopola na predlaganje in določanje kandidatov, pač pa prevzema predvsem politične dolžnosti in pomožne organizacijske funkcije pri ustreznem organiziranju delovnih ljudi in občanov in za njihovo usposobitev za uspešno izbiro najboljših kandidatov.⁹ Pravica predlagati in določati kandidate torej ni omejena na člane organizacij SZDL in sindikata.

Na spremembe volilnega sistema so vplivala tudi nova ustavna določila o sestavi delegacij in zborov skupščin družbenopolitičnih skupnosti. Sestava delegacij mora ustrezati socialni strukturi skupnosti oziroma organizacije, v njej pa morajo biti v organizacijah združenega dela zastopani tudi delovni ljudje iz vseh delov delovnega procesa. Iz sestave delegacij TOZD so izločeni nekateri vodilni delavci, v delegacijah morajo biti ustrezno zastopani pripadniki narodnosti, v skupnostih obrtnikov in kmetov tisti delavci, ki so pri njih zaposleni, v organizacijah združenega dela na področju vzgoje in izobraževanja pa tudi učenci srednjih šol oziroma študentje. Temeljno merilo, ki določa strukturo delegatov v zborih skupščin, je število delovnih ljudi oziroma delovnih ljudi in občanov. Od tega merila je mogoče odstopiti le takrat, kadar ni mogoče zagotoviti ustrezne zastopanosti posameznih področij družbenega dela oziroma območij. Zlasti je pomembno, da tako določena merila zagotavljajo v zborih združenega dela veliko večino delegatov iz organizacij in skupnosti s področja gospodarstva.

Ustavna in zakonska določila o sestavi delegacij in zborov spreminjajo značaj glasovanja. Če je kandidacijska konferenca SZDL oziroma sindikata v ustrezno organiziranem kandidacijskem postopku ugotovila, da lahko ustrezno sestavo delegacije zagotovi le ob zaprti kandidatni listi, bo sprejela na kandidatno listo le toliko kandidatov, kolikor se voli članov delegacije. Slaba stran takšne rešitve je v tem, da delovni ljudje oziroma delovni ljudje in občani nimajo možnosti izbirati med kandidati. Načelo: »več kandidatov, kot se voli članov delegacije«, takšno izbiro omogoča, vendar lahko pride do kršenja določil o sestavi delegacije, zlasti takrat, kadar kandidatna lista obsega še enkrat toliko ali več kandidatov, kot se voli članov delegacije (na letošnjih volitvah je bilo več takih primerov). V takšnem primeru je mogoče v okviru obsežne kandidatne liste sicer zagotoviti ustrezno strukturo, ki pa je lahko bistveno kršena pri sestavi delegacije, zaradi česar bi moralo priti do razveljavitve volitev. Najboljša rešitev je torej kandidatna lista, ki obsega le nekaj več kandidatov, kot se voli članov delegacije; pri tem je slabost zakonske ureditve v tem, da ni določena niti minimalna večina glasov, ki jih mora posamezen kandidat doseči, niti minimalni odstotek delovnih ljudi oziroma delovnih ljudi in občanov, ki se morajo volitev

⁹ Po ustavi SR Slovenije mora SZDL »v sodelovanju z drugimi družbenopolitičnimi organizacijami zagotoviti takšen kandidacijski postopek, ki bo omogočal delovnim ljudem, da pri predlaganju in določanju kandidatov svobodno izrazijo svojo voljo«. (158. člen.)

udeležiti, da so veljavne.¹⁰ Zakonodaja ni uredila postopka izvolitve članov delegacije tako, da bi omogočal uveljavitev načela »več kandidatov za eno delegatsko mesto«, ne da bi bila s tem ogrožena ustrezna sestava delegacije in da bi bila izvolitev izraz večinske podpore posameznemu kandidatu.

Ena zelo pomembnih značilnosti novega volilnega sistema je tudi to, da so delegacije organizacij in skupnosti edina osnova skupščinskega sistema. Nihče ne more postati delegat v zboru skupščine katerekoli družbenopolitične skupnosti, če ni član delegacije oziroma ustreznega voljenega organa družbenopolitične organizacije. In nasprotno, vsakdo, ki je član delegacije, je potencialni delegat v zboru in mnogi med njimi bodo vsaj občasno soodločali v zborih občinske in republiške skupščine. Ob drugih zahtevnih funkcijah delegatov je to še razlog več za to, da je potrebno posebno pozornost posvetiti izbiri članov delegacije in njihovi sestavi.

Pri uresničevanju delegatskih razmerij je velikega pomena zlasti tudi to, na kakšen način je opredeljena odgovornost delegatov. Ustava SR Slovenije določa, da je mogoče odpoklicati posemeznega delegata, delegacijo v celoti ali delegata družbenopolitičnih organizacij, in sicer v načelu »na način in po postopku za izvolitev delegacij in delegiranje delegatov v skupščine« (171. člen). Načelo, po katerem je postopek odpoklica v bistvu identičen postopku izvolitve in ki je bilo v veljavi že doslej, pomeni, da je takšen postopek dokaj zapleten, predvsem pa dolgotrajen. To je bil v preteklosti tudi eden glavnih vzrokov za to, da je do odpoklica prihajalo v izredno redkih primerih. Uveljavitev odgovornosti vključno z odpoklicem bo v prihodnje lahko učinkovitejša in hitrejša glede na to, da so temeljne samoupravne organizacije in skupnosti veliko bolje povezane med seboj, kot pa so bile doslej volilne enote. Še posebej pa je veliko možnosti za učinkovito sankcioniranje neustreznega delovanja delegatov v sistemu nestalnih delegatov. Delegacija, konferenca delegacij oziroma skupina delegatov ne bo delegirala v zbor skupščine tistega delegata, ki bi deloval v nasprotju s smernicami samoupravnih organizacij in skupnosti ali temeljnimi oziroma skupnimi stališči delegacij. To je učinkovita in takojšnja sankcija, pri čemer pa bi moral imeti član delegacije možnost, da v okviru samoupravne organizacije oziroma skupnosti obrazloži in zagovarja svoje stališče. Zato bi bilo prav, da se stališče delegacije, ki se z delom določenega člana delegacije ne strinja in ga zato noče več delegirati na zasedanje zbora, verificira v rednem postopku odpoklica, v katerem delovni ljudje in občani neposredno glasujejo za odpoklic ali proti njemu.

¹⁰ Zakon o volitvah delegacij in delegiranju delegatov v skupščine družbenopolitičnih skupnosti določa, da je v primeru zaprte liste izvoljen le kandidat, ki dobi večino vseh volilnih upravičencev, medtem ko so na odprti listi izvoljeni kandidati, ki so dobili največ glasov (47. člen).

Na tem mestu smo omenili le nekatere nove elemente našega volilnega sistema, ki izvirajo iz ustavnih sprememb, med njimi zlasti tiste, ki so posledica specifičnosti ureditve delegatskega sistema v ustavi SR Slovenije. Že ta bežni prikaz nekaterih značilnosti pokaže na globino sprememb, ki jih doživlja volilni sistem z uvedbo delegatskega sistema. Poglobljena in celovita obravnava bo mogoča šele na podlagi izkušenj prvih volitev delegacij in njihovega dela v prvem mandatnem obdobju.

Ljubljana, marca 1974

MOJCA D. MURKO

Moč in nemoč politike »popuščanja napetosti«

Détente — politika popuščanja napetosti, kar je že malo staromoden naziv za celoto velikih sprememb v mednarodnih odnosih 70-tih let našega stoletja, je nedvomno nastala zaradi resničnih potreb časa. Bila je hkrati posledica demokratizacije medčloveških odnosov in prebujanja narodov v protikolonialnem boju in je izkoristila nemogoča nasprotja iz obdobja hladne vojne, med drugim nesmiselnost oboroževalne tekme na čedalje višji ravni in nesmotrnost razmetavanja duhovnih energij narodov. Kot taka je nedvomno preseгла voljo in plemenitost posameznih državnikov in je objektivna zakonitost v trezni dolgoročni presoji mednarodnih odnosov. Posamezni ljudje so ji določali le barvo, čeprav je tudi njihova zasluga, da so spoznali razmere, v katerih so se zavzeli za spreminjanje mednarodnih odnosov na tako široki črti: od obračuna s preteklostjo in s tipičnimi spori iz obdobja hladne vojne prek spoznanja o nujnosti poglobljenega gospodarskega sodelovanja do iskanja ravnotežja v oboroževanju, ki bi, če ga ne bi skušali sporazumno omejiti, navsezadnje ogrozilo vse.

Kot proizvod trezne presoje o moči dveh blokovskih sistemov, ki sta si kos in sta se sposobna tudi uničiti, je dobila politika »popuščanja napetosti« po naravni poti nove prvine, ki so nato porajale še nove in so se v nekaj letih »veljave« trdno zakoreninile v viziji o prihodnjih meddržavnih in medčloveških odnosih. V tej obliki je politika »popuščanja« preseгла raven sporazumevanja med blokovskima skupinama, ki sta jo prvi začeli uveljavljati, in se pojavila kot razmeroma samostojna kategorija v mednarodni politiki. To je hkrati pomenilo, da so se njene objektivne prvine tako vrasle v celoto mednarodnih odnosov, da se jim pozneje celo velike sile ne bi mogle odpovedati, čeprav bi se morda v njihovem vodstvu znašli ljudje, ki taki politiki ne bi bili naklonjeni.

Na vrsti objektivnih dejstev je slonela taka ugotovitev:

1. na izenačenosti moči in čedalje večji nevarnosti vzajemnega uničenja,

2. na stopnjevanju nevarnosti, ki so jo zbujala zaostrovanja v tako imenovanih lokalnih vojnah in ki so bila neposreden proizvod obdobja hladne vojne,

3. na postopnem osvobajanju čedalje večjega dela »tretjega sveta«, ki s svojo posebno usmeritvijo (k ekonomskemu napredku in nadomeščanju zamujenega) ni sodil pod nobeno »idejno-politično« varuštvo,

4. na spremembah v mednarodnih ekonomskih in posebej denarnih odnosih ter na nastanku novih ekonomskih sil zunaj tradicionalnih blokovskih sistemov.

Ker je bila politika »popuščanja napetosti« ali »novi mednarodni odnosi«, kakor sta jo opredelili dve največji sili, sinteza odgovorov na vrsto nujnih potreb sodobnih držav, se je morala razširiti na vsa ključna žgoča vprašanja mednarodnih odnosov, toda najprej je morala pokazati, da lahko uspešno odpravlja blokovske ostanke. Prvi preskusi zanj so bila tista žarišča napetosti, kjer so se križale koristi velikih; to sta bila Vietnam in Bližnji vzhod, kot najbolj celovita preskušnja moči ali nemoči politike popuščanja pa se je izluščila razorožitev, v kateri se je simbolično strnila tehnika usklajevanja nasprotnih koristi, obdana s posledicami nezaupanja, izsiljevanja, strahu in tudi dvomov o nasprotnikovih namelih.

Opredelitev za »pogajanja« namesto za »soočenje« je bila v resnici na prvi pogled zadeva metode, načina urejanja mednarodnih zadev, toda zaradi svoje novosti in drugačnosti je imela v sebi tudi že del vsebine. Torej ne pogajanja zaradi pogajanj, ampak zato, da bi pogajanja pripeljala države iz slepe ulice, ki jo je ustvarila prevelika moč in poskusi vzajemnega izničenja. Za pogajanja je bilo treba zastaviti dolgoročne cilje, ki so že sami dali okvir drugačne mednarodne politike. Ves čas seveda ni moglo biti dvoma, da je te cilje mogoče doseči le s potrpežljivim usklajevanjem stališč, in ne samo med velikima silama, ampak v širši skupnosti, ki se je tudi odločila izkoristiti trajne prednosti, če bi le-te nastale na temelju načel »novih mednarodnih odnosov«.

Širše posledice usmeritve k »détente«

Politika »popuščanja napetosti« je tako dobila pravo vsebino šele potem, ko je začela preraščati okvire sporazumevanja med blokoma, ko si je privzela nalogo demokratizirati mednarodne odnose in se je v izhodiščih celo sama navezala na tista načela, ki so nastala kot izraz protesta proti blokovskemu soočenju v prejšnjem obdobju; načelo miroljubnega sožitja in dejavnega sodelovanja med državami z različnimi družbenimi ureditvami, na katerih sloni utemeljitev celotne zgradbe politike »popuščanja napetosti«, sodi tudi med vodilna načela neuvrščenosti, čeprav z drugačno razlago in poudarki.

Obdobje uveljavljanja politike »popuščanja« bi bilo mogoče v vrsti pogledov imenovati prelomno za povojne mednarodne odnose. Ne samo zaradi uradnega konca hladne vojne, tudi ne samo zaradi vse močnejših

tokov splošne emancipacije narodov in posameznikov, ampak tudi — deloma kot sinteza vseh omenjenih zasukov — kot napoved možnosti radikalne spremembe odnosov med razvitim in nerazvitim delom sveta, med porabniki in imetniki surovin. Morda je prvič v zgodovini tako imenovani »tretji svet« dobil gmotno podlago za svoje dolgoročne zahteve po spremembah, ki bi končale vase zaprti krog zaostalosti in neenakopravnosti v razvoju. Blokovska miselnost je zastarela tudi zaradi potreb sodobnega človeštva, zaradi nezadržnega prodiranja spoznanj, da je v mednarodni skupnosti držav nujno enakopravno življenje. Premiki so navsezadnje tudi posledica pritiska časa in vse večje duhovne moči človeštva, ki želi koristno uporabljati energije in znanje. Strategija svetovnega razvoja nenadoma ni več utopija za prihodnje tisočletje, potrebe so postale zakon in same po sebi peljejo v enakopravnejšo delitev dela med razvitim zahodnim in »tretjim« svetom. Razdejanje klišejev o vrednosti surovin, kjer je predhodnico dokaj dramatično odigrala nafta, je pretreslo tudi ustaljeno strukturo mednarodnih odnosov in napovedalo daljnosežne politične spremembe.

Bilanca politike v ožjem pomenu razmerja med silama

Spoznanje, da je »popuščanje napetosti« postopek in hkrati celota ciljev, h katerim se je šele treba prebiti, je vnaprej zavračalo hitre in preproste ugotovitve o »uspehu« ali o »neuspehu«-izvajanja take politike. Toda ves čas ga je spremljala ugotovitev, da morajo odločilni dejavniki vzdržati ritem sodelovanja in se na vsakem sestanku dvigniti vsaj za stopnico v reševanju ključnih zadev iz vzajemnih odnosov. Dve veliki sili sta po naravi stvari morali urediti največji del nesporazumov in se prav zato, ker je »popuščanje napetosti« proces, ne pa enkratno dejanje, usmeriti k trajnemu ugotavljanju skupnih koristi.

Dve leti razglašene »politike popuščanja napetosti« sta v glavnem potrdili pričakovane prvine v ugotavljanju skupnih koristi, dali zaupnico ljudem, ki so si za tako politiko prizadevali, zbudili zanimanje za boljše sodelovanje na vseh ravneh (od gospodarskega do kulturnega) in v taki meri sprostili ozračje, da so pogajanja o razorožitvi prvič po vojni dobila resno možnost za uspeh.

Če gre za procese, za dolgoročno spreminjanje nečesa, kar je poprej veljalo v političnih in v ekonomskih odnosih, so razumljiva tudi trenja, tudi nestrpnost v pričakovanju sprememb. Politika popuščanja, ki se je izkazala kot izhod iz blokovske omejenosti, pa je dala tudi stranske proizvode. Spoznanje o nevarnosti vzajemnega uničenja je pripeljalo tudi k ugotavljanju, da so si lahko izhodišča obeh držav, skupaj z metodami za reševanje sporov, podobna. Logika zблиževanja in usmeritev k pogajanjem sta zato pripeljali k temu, da sta se državi znebili poprejšnje »idejne« obremenjenosti in se ponekod sešli na ravni dveh velikih držav, za izvedbo načelnih dogovorov pa sta uporabili stare možnosti vplivanja v

svojih vplivnih krogih. Sami sta se znebili blokovske miselnosti v abstraktnem in visokem pomenu, sami pa sta ohranili metodo »discipliniranja« po starih načelih v okvirih svojih skupin. Podobnost prijemov in metod v izvajanju načelnih dogovorov je takó, poleg pozitivnega (odstranjevanje nevarnosti spopadov), nosila s seboj tudi stranske učinke, med njimi najbolj daljnosežnega — nevarnost dogovora velikih na račun malih, oziroma odločanje v njihovem imenu in tehtanje »majhnih« koristi na tehtnici svetovne politike.

Prva faza v politiki »popuščanja napetosti« je imela zato v sebi neložičnost: če naj bi veliki sili skrbeli za mir in varnost, bi morali poskrbeti za red in zaokrožiti kroge svojega vpliva. Vse to seveda s predpostavko, da morajo »novi mednarodni odnosi« še naprej temeljiti na ravnotežju moči in ne na skupaj opredeljenih večinskih koristih mednarodne skupnosti držav. Tako je mogoče pojasniti dejstvo, da v času politike popuščanja in odpravljanja prvin hladne vojne blokovski pritiski niso enako učinkovito popustili tudi navznoter in da je velikim silam neuvrščeni ali kako drugače neodvisni položaj malih držav v očitno napoto. Če bi taka pot postala zakonitost, bi se v prihodnje celo zmanjšal prostor za gibanje tistih držav, ki formalno ne sodijo v bloke in so si nekoliko svobodnejše življenje izbojevale tudi na račun poprejšnje nejasnosti med blokovskima skupinama, kje naj se neha vpliv ene in začnjen vpliv druge.

Pragmatično izvajanje politike je nevarnosti še povečalo. Najbolj je tak razvoj prišel do izraza v tistih žariščih mednarodne napetosti, ki niso bila »čisto« blokovsko soočenje, ampak so se v preteklosti koristi blokov navezale na že poprej zapletene odnose. Vrhovni cilj — odpraviti nevarnost vojaškega spopada — je vzbujal težnjo po poenostavljanju različnih koristi neposredno prizadetih strani in pristransko sojenje, kaj je bolj pomembno in kaj manj. Bližnji vzhod je s svojo človeško, narodnostno in politično zapletenostjo postal klasični primer v prvem obdobju izvajanja politike »popuščanja napetosti«. Uspel je lahko samo v prvi fazi odpravljanja neposredne vojaške nevarnosti, potem pa poenostavljena tehtanja bolj ali manj pomembnih koristi niso več dala pričakovanih hitrih uspehov.

V dveh velikih skupinah bi bilo mogoče videti dosedanje obdobje delovanja v okviru politike »popuščanja napetosti«:

a) v posledicah ugotavljanja skupnih koristi in skupnega »odpravljanja nevarnosti za svetovni mir« in,

b) v tem, da se pojavljajo praktične ovire v dvostranskem sodelovanju, ki pogosto izhajajo iz objektivnih zakonitosti zaradi dosedanjih ločenih poti, različnih družbenih sistemov, deloma pa tudi zaradi delovanja političnih in idejnih dogem iz prejšnjega obdobja.

K prvemu: prva faza izvajanja »novih mednarodnih odnosov«¹ ni dosledno sledila napovedim, da se z njimi spreminja razmerje med veli-

¹ »... dežele, ne glede na njihove družbene sisteme, bi morale vzajemne odnose graditi na spoštovanju suverenosti in ozemeljske nedotakljivosti, nenapadanja, nevmešavanja, enakosti,

kimi in malimi, da se veliki odpovedujejo tajni diplomaciji in da pritiskov ne bo več. Že samo s tem, da sta veliki sili² postavili dolgoročno vizijo mednarodnih odnosov na pojem ravnotežja moči, sta vnaprej omejili obseg demokratizacije mednarodnih odnosov. Ravnotežje moči je izid nasprotujočih si koristi velikih sil in je že s tem njegovo trajanje omejeno na čas, dokler je moč enakomerno razporejena. Ravnotežje je torej nenehno prilagajanje, tudi poskusi spremeniti dano stanje, spremenljivka, ki jo je težko podrediti učinkovitemu spoštovanju vnaprej dogovorjenih načel. Ravnotežje moči, čeprav v tem času še vedno realnost, je torej preslaboten temelj za uresničenje planetarne vizije boljših odnosov med državami, čeprav je za prvo obdobje pomembno, ker vključuje tudi spoznanje, da je nujno omejiti oboroževanje. Ker je za zdaj ostalo samo pri tehtanju moči, je dokaj razumljivo iz tega nastala ugotovitev, da mir najbolje zavarujeta sili, ki imata tudi največ možnosti, da ga zamajeta. Kot edina trdna značilnost »novih mednarodnih odnosov« se je izločila volja o tem, da se veliki sili ne bosta napadli in da ne bosta dovolili, da bi ju v vojno potegnili drugi. »Večja odgovornost« pri varovanju svetovnega miru je dala »večje pravice«. Pobuda za prenehanje tekmovanja med silama — nevarnost njunega spopada — je postala del politične doktrine »posebnih odgovornosti pri ohranjanju svetovnega miru«, ki počiva na ravnotežju moči. Nevarnost jedrskega spopada je prispevala k opredelitvi pojma »skupne koristi«, kar so nekateri imenovali kondominij, drugi hegemonija,³ tretji pa vmešavanje v notranje zadeve malih.

K drugemu: praktične ovire na poti sporazumevanja pomenijo nekaj korektiv »skupnim koristim« na ravni velikosti in odločilnosti vplivanja v mednarodni politiki. Shematično jih je mogoče nanizati v tele glavne skupine: 1. neizenačenost gospodarskih moči dveh držav, ki omejuje velike želje po obširnem načrtovanju sodelovanja; 2. različnost družbenih sistemov, ki ovira pretok idej, in odpori posameznih političnih dejavnikov v obeh državah, ki niso bili naklonjeni politiki »odpiranja«; 3. velike spremembe v mednarodnih ekonomskih odnosih; 4. napredek na področju

vzajemnih koristi in miroljubnega sožitja« (Šanghajsko sporočilo o pogovorih Nixon-Ču En-laj, februar 1972).

»... v imenu ZDA lahko rečem, da ne želimo nikogaršnjega ozemlja in ne želimo prevlade nad nobenim narodom. Iščemo pravico, da bi živel v miru, in ne samo mi, ampak vsa ljudstva na zemlji.« (Nixonov govor na moskovski televiziji maja 1972.)

² »... Mir zahteva moč. Hkrati je naša moč pomembna samo v razmerju z močjo drugih. Ravnotežje sil je nujno, če ni celo prvi pogoj za uresničenje vizije o novem svetu.« (Iz Nixonove »Politike za sedemdeseta leta«.)

»... Ne ekonomska moč, ne vojaška moč, ne vplivnost ne morejo dati našima državam dodatnih pravic, zato pa jima nalagajo posebne odgovornosti za usodo svetovnega miru in preprečevanje vojne.« (Iz govora Brežnjeva v Washingtonu, junij 1973.)

³ »... Način reševanja spora na Bližnjem vzhodu je oblika hegemonije. Oblikoval se je kondominij. Mednarodna skupnost ne more delovati, sprte strani pa so odvisne od svojih varuhov.« (Francoski zunanji minister Jobert v ekspoziciji skupščini, november 1973.)

»... Danes predvsem največji sili, ZDA in Sovjetska zveza, delujeta kot hegemoni... Zahod še vedno skuša premakniti pozornost sovjetskih revizionistov na Vzhod.« (Ču En-laj na X. kongresu kitajske komunistične partije, oktober 1973.)

oboroževalne tehnike, zlasti jedrske, ki še naprej popravlja politične odločitve; 5. posamezni značilni primeri navzkrižnih koristi.

1. Gospodarsko sodelovanje med obema največjima silama doslej ni dalo pričakovati uspehov. Kljub rastoči trgovinski menjavi s Sovjetsko zvezo, le-ta še vedno zajame samo 2 % vsega ameriškega izvoza in pomeni manj kot 1 % v ameriškem uvozu.⁴ Razmerje, izraženo v številkah, priča, da je Sovjetska zveza v slabšem položaju, saj za zdaj težko najde blago za izvoz oziroma jo še vedno motijo visoke zaščitne carine na ameriškem trgu. Kljub prizadevanjem ji tudi ni uspelo dobiti položaja dežele z največjimi ugodnostmi v trgovinski menjavi, čeprav tudi ta znamenita klavzula ne pomeni nič drugega kot zgolj to, da bodo neko državo enakopravno vrednotili, ne daje pa sama po sebi nobenih posebnih ugodnosti. Pred enim letom načelno dogovorjeni posli, temelječi na skupnem izkoriščanju naravnega plina v Sibiriji, še niso uresničeni, deloma zaradi tehničnih težav, zaradi velike oddaljenosti ležišč plina od krajev, kjer ga predelujejo in odpošiljajo, deloma pa tudi zato, ker so se pojavile politične nevšečnosti. Mednje sodi tudi tako imenovana »energetska kriza«, ki je vplivala na raven sodelovanja med Sovjetsko zvezo in ZDA v dveh smereh: nafto so prvič uporabili kot politično orožje in v ameriški politični javnosti se je pojavila bojazen, da ne bi kdaj v prihodnosti tudi sibirski plin izkoristili za politično orožje, poleg tega pa so se ZDA začele tako resno pripravljati na izkoriščanje drugih virov energije, da so se porodili dvomi o tem, ali naravni plin sploh še potrebujejo in v kakih količinah.

Tesno s tem je povezana tudi pripravljenost ZDA dodeljevati kredite, ki bi konkretizirali načelne odločitve o izboljšanju gospodarskega sodelovanja med državama. Drži pa, da gospodarsko sodelovanje v tem obdobju označuje prehod z obrobnih trgovinskih poslov na načrtno in dolgoročno sodelovanje.⁵

2. Politične afere — od omejevanja izseljevanja Židov iz Sovjetske zveze do izгона Solženicina — so odmevale v odnosih med silama. Vredno je hkrati omeniti, da so vplivni poslovni krogi v ZDA vedno ločevali »politične« prvine od »ekonomskih« in je to veljalo tudi v razpravi o priznanju položaja države z največjimi ugodnostmi.

3. Posledice »energetske krize« so zaostrole razmerje med razvitimi in nerazvitimi državami na splošno, posebej pa so vplivale na ameriško stališče o nujnosti združevanja koristi držav zahodne poloble. Gospodarskim pobudam so se prilepile politične prvine združevanja, ki teče na starih blokovskih osnovah in je s tem v logičnem nasprotju z rahljanjem blokovskih skupin v obdobju »popuščanja napetosti«. Sèm je pri-

⁴ U. S. News and World Report govori o sovjetskem primanjkljaju v trgovinski menjavi z ZDA v višini 1 milijarde dolarjev (18. marec 1974).

⁵ Predsednik sovjetskega državnega odbora za znanost in tehniko Gvišijami je ob obisku v ZDA (marca 1974) govoril o načrtovanju različnih oblik gospodarskega sodelovanja vsaj za obdobje 10 let.

šteti tudi pojave, ki s »popuščanjem napetosti« nimajo neposredne zveze, vendar v posledici tudi vplivajo nanj: zavezništva so v pričakovanju dolgoročnih sprememb v mednarodnih odnosih čedalje bolj zaželeni in dragocena. Nobena država ne more več v celoti obvladovati mednarodnega ekonomskega in denarnega sistema, tudi ZDA ne. Občutek premoči, ki je morda v nekem obdobju pogojeval velikodušno formalno »odstopanje«, je splahnel in z njim tudi ideje o novih atlantskih odnosih, kjer bi evropske zahodne države igrale samostojno vlogo.

4. Najbolj občutljivo področje politike popuščanja, ki s svojo naravo posega v bistvo politike oziroma je prvi pogoj za prehod od »détente« k »novim mednarodnim odnosom«, zaokrožajo pogovori o omejitvi strateškega jedrskega oboroževanja. Zdi se, da ni logično pričakovati, da bi se nadaljevala politika »popuščanja napetosti«, če se sili ne bi bili sposobni sporazumeti o drugem delu omejitev v strateškem jedrskem oboroževanju. Za dve vrsti zapletov gre: najprej za načelni sporazum o kakovosti omejitve, nato pa še za preverjanje pravilnosti ali primernosti številčnih omejitev na prvi stopnji SALT.⁶ Razlagalci prvega sporazuma so ugotovili, da je z njim dobila določeno prednost Sovjetska zveza, kar je bila posledica dejstva, da so imele ZDA prednosti v kakovosti orožja. Druga faza SALT je zastala, ker je po zatrdjevanju vojaških strokovnjakov v vmesnem obdobju Sovjetska zveza dohitela ZDA. Ker se je raven moči izenačila tudi v kakovosti, je postalo dvomljivo številčno razmerje celo iz prvega sporazuma SALT. Druga faza je še bolj nevarna za uspeh politike »popuščanja«, ker morebitni neuspeh ogroža že poprej dosežena soglasja. Hkrati so zastali tudi pogovori o vzajemnem in uravnoveženem zmanjšanju čet v osrednji Evropi, razlike v razlagi pojmov o »klasični« in »strateški jedrski« oborožitvi pa so se povzpele na raven političnega nesporazuma o tem, kako daleč naj seže razorožitev, da bi ostalo razmerje moči nespremenjeno in ga nobena izmed držav ne bi mogla spremeniti v svojo korist. Oba zastoja na vojaških pogajanjih je dopolnilo počasnejše napredovanje na evropski konferenci o varnosti in sodelovanju, ki se je prav tako zaustavila na različnih idejah o tem, kako bi izvedli »svobodno izmenjavo« idej. Čeprav sama konferenca ZDA ne zanima

⁶ Prva faza sovjetsko-ameriških pogajanj o omejitvi strateškega jedrskega oboroževanja se je maja 1972 končala z začasnim sporazumom, ki naj velja 5 let. Sporazum je predvidel zamrznjenost oborožitve na ravni, ki sta jo imeli tedaj (za »ofenzivne« rakete, letala in podmornice, oborožene z vodikovimi bombami), zavezali pa sta se tudi, da ne bosta gradili izstrelišč za »obrambene« rakete okoli glavnih mest.

Druga faza naj bi utrdila izhodišča prve in dovolila skleniti dokončno pogodbo (junija 1973 sta Brežnjev in Nixon sporočila, da bodo sporazum o tem podpisali še pred koncem leta 1974).

Sporazum o zamrznjenosti je temeljil na tehničnem napredku ZDA, ker so tedaj le ZDA imele rakete, znane kot MIRV (rakete, opremljene z grozdom manjših izstrelkov, oboroženih z vodikovimi bombami, vsak izmed teh izstrelkov sam išče svoj cilj in s tem postavlja nasprotnikovo obrambo pred težavno nalogo). ZDA so se s prvim sporazumom zavezale, da bodo obdržale 1054 medcelinskih raket (ICBM) in 656 raket, ki jih izstreljujejo podmornice (SLBM). Sovjetska zveza naj bi imela 1618 prvih in 650 drugih. Pogajalci so se lahko sporazumeli o takem razmerju zato, ker so sodili, da so bile ameriške rakete popolnejše, bombe pa bolj učinkovite.

preveč, se je vendar tudi z njo izrazila praktična vsebina dolgoletnih različnih poti in različnih družbenih sistemov.

5. Za najbolj značilni preskus politike »popuščanja napetosti« so nekateri imenovali krizo na Bližnjem vzhodu, kjer je prišlo do znamenitega soglasja ob izbruhu vojne med Egiptom in Sirijo na eni ter Izraelom na drugi strani. Soglasje, ki je zaustavilo spopad in napotilo prizadete strani v skupno iskanje trajne rešitve za celoto zapleta, je bilo prvo take vrste v zgodovini Združenih narodov in je teoretično zastavljalo vprašanje pomena in obsega »soglasja«. Kljub temu da se je pozneje izkazalo, da je načelno soglasje težko uresničiti v podrobnostih in je vmes nekajkrat prišlo tudi do nesporazumov, pa dogodki ves čas niso zanimali najpomembnejšega: nadaljevanje spopadov v strateško tako zanimivem delu sveta ogroža tudi koristi velikih sil, zato sta pripravljene storiti vse, da bi odstranili možnost, da se vojna razširi. Ameriška diplomatska ofenziva, ki je z dejanji pragmatičnega državnega sekretarja presešla okvire tistega, kar naj bi veljalo za vzajemno koristno in dopustno, je odprla nova praktična vprašanja o moči in mejah soglasnosti obeh največjih sil, vendar prvotne usmeritve tudi ta ni podrla.

Analiza uspehov politike »popuščanja napetosti« med velikima silama in z njima tudi v širši mednarodni skupnosti nedvomno potrjuje ugotovitev, da je postala resničnost v mednarodnih odnosih. Zaradi svojih izhodišč ravnotežja moči — je zdaj nujno omejena na tradicionalne poti dokazovanja moči; tudi na blokovske pritiske, tudi na tajno diplomacijo, tudi na ločevanje »velikih« in »obrobnih« koristi. Tako izhodišče hkrati dokazuje, da so krize in zastoji v izvajanju politike naravni in logični, posebno še, če gre za poskuse spremeniti razmerje moči. Sestanka na vrhu (v Moskvi in San Clementu) so na abstraktni ravni in na izkušnjah minulega obdobja določila pravila, da bi nadaljnje soočenje med silama utegnulo pripeljati do poloma. Zdi se, da je šele soočenje ob vojni na Bližnjem vzhodu pomenilo prvo praktično potrditev načelnega zavedanja nevarnosti (v temeljnih načelih odnosov med ZDA in Sovjetsko zvezo leta 1972 in v sporazumu o preprečenju jedrske vojne leta 1973). Nemoč politike popuščanja napetosti se zato zdi tako naravna, da nobena stran ne sodi, da bi zastoji utegnili ogroziti njeno dolgoročno bistvo. To je mogoče sklepati tudi iz tega, da je obema velikima silama mnogo do tega, da bi z ustreznimi izjavami državnikov in s predvidenim ritmom sestankov na vrhu obdržali zanimanje političnih dejavnikov in druga drugi dali veljavna zagotovila, da ovire ne motijo celote politike.⁷

⁷ »Mnogo smo že storili, toda veliko dela je še ostalo. Pomembno je, da nadaljujemo in se naslonimo na tisto, kar že imamo, tako, da bi izboljšanje odnosov med ZDA in Sovjetsko zvezo postalo trajni dejavnik mednarodnega miru. Bistvo je v tem, da moramo nadaljevati z dosedanjimi usmeritvijo in spoštovati sporazume, ki smo jih že sklenili...«

Obisk predsednika Nixona v Sovjetski zvezi bodo napolnili pomembni uspehi v razvoju miroljubnih odnosov in izboljšanju mednarodnega ozračja. (Sovjetski zunanji minister Gromiko ob obisku državnega sekretarja ZDA Kissingerja v Moskvi, marec 1974.)

»Ameriška vlada si še naprej prizadeva okrepiti odnose s Sovjetsko zvezo... Če bi naši državi skušali izkoristiti prednosti, če bi skušali odnose postaviti na stališče moči, ne bi moglo

Non progredi est regredi

I

Razvoj je potreba, nujnost in zakonitost človeške družbe. Razvoj proizvodjalnih sil terja prilagajanje proizvodnih odnosov, razvijanje le-teh pa odpravlja ovire in spodbuja nadaljnji razvoj proizvodjalnih sil.

Razvoj je geslo in imperativ sodobnega človeštva. Vse tri velike skupine držav, razdeljene po gospodarsko-političnih merilih, se hočejo in morajo razvijati. Ta potreba je najbolj pereča v nerazvitih deželah, ki so daleč zaostale v gospodarskem in družbenem razvoju. Ob velikih potencialnih možnostih za razvoj, naravnem bogastvu in delovni sili se soočajo z revščino svojega prebivalstva, lakoto, zaostalo gospodarsko strukturo, nizko kulturno ravni. Velik, vedno večji prepad jih loči od razvitega sveta, ki se je razvil in še vedno v precejšnji meri bogati na njihov račun. V protikolonialnem boju so si številne azijske, afriške in latinskoameriške države priborile formalno, politično neodvisnost. Da bi jo utrdile in ohranile, morajo doseči tudi gospodarsko neodvisnost, pot do nje pa je hiter, vsestranski gospodarski in družbeni razvoj, ki ga morajo spremljati ustrezne spremembe v mednarodnih gospodarskih in političnih razmerjih.

Tudi za razvite kapitalistične države je nadaljnji gospodarski razvoj imperativ. Politika polne zaposlenosti, socialnega miru, graditev »državne blaginje«, predvsem pa osnovno gibalno kapitalistične družbe — želja po čimvečjem dobičku — zahtevajo vedno več novih delovnih mest, več in boljšo proizvodnjo. Skokovito naraščanje porabe v industrializirani potrošniški družbi terja hitro gospodarsko rast.

Razvite socialistične dežele (vzhodnoevropske) krepijo svojo moč kot posameznice in v okviru socialistične skupnosti. Skušajo dvigniti življenjsko raven prebivalstva, ki je v primerjavi z ustvarjenim družbenim proizvodom in ravni v zahodnih državah zelo nizka. Zato odpirajo vrata motorizaciji in proizvodnji blaga za široko porabo. Niso se odpovedale želji dokazati prednosti socialističnega planskega gospodarstva.

biti miru. Če pa delamo v duhu sodelovanja, če spoznamo, da nihče izmed nas ne more pridobiti trajne strateške prednosti — vojaške ali politične — kjerkoli v svetu, potem moramo oblikovati temelje trajnega miru, od česar bo imelo koristi človeštvo v celoti...« (Iz nastopa Kissingerja ob obisku v Moskvi, marec 1974.)

»Politika popuščenja ni rezultat dogovora med predsednikom, ampak ustreza nacionalnim koristim obeh držav...« (iz tiskovne konference sovjetskega visokega funkcionarja Arbatova za novinarje, ki so spremljali Kissingerja v Moskvi). Omenil je med drugim tudi bombardiranje Hanoja in Hajfonga pred Nixonovim obiskom v Moskvi leta 1972: »Mnogo smo premišljali v tistem trenutku in se navsezadnje odločili, da to bombardiranje ne sme porušiti naše zastavljene politike popuščenja napetosti.«

Opraviti imamo torej s težnjami vseh držav, ne glede na njihovo že doseženo stopnjo gospodarskega razvoja, velikost ali politično ureditev, po hitri gospodarski rasti kot osnovi za učinkovitejše zadovoljevanje potreb prebivalstva in na uresničevanje državnih interesov. Za doseganje velikih razvojnih ciljev je nacionalni okvir preozek; države znotraj omejenih treh skupin — prav tako med le-timi — vedno bolj intenzivno gospodarsko sodelujejo in se povezujejo. Povezanost med kapitalističnimi in socialističnimi državami je veliko večja kot med bolj številno in heterogeno skupino dežel v razvoju. Razen tega pa je značilno, da se začjenja obsežno, dolgoročno gospodarsko sodelovanje med skupinama razvitih držav. Predmet tega sodelovanja so surovine in tehnologija, s postopnim odpiranjem tržišč pa bo to postalo tudi blago za široko porabo. To sodelovanje je zastavljeno na povsem enakopravnih osnovah, na strogem spoštovanju obojestranskih koristi — precej drugače, kot skušajo razvite države sodelovati z deželami v razvoju.

II

Poglavitno vprašanje je: ali lahko vse človeštvo, vse države uresničijo svoje razvojne težnje in cilje. Na tako široko vprašanje je mogoče odgovoriti le splošno in pogojno: da, če so težnje držav medsebojno usklajene in če so cilji držav v skladu z objektivnimi možnostmi.

Dogodki zadnjih mesecev, ki jim pravimo v ožjem smislu naftna kriza, v nekoliko širšem pa energetska kriza, so najnovejša zaostritev dileme o nadaljnjem svetovnem gospodarskem razvoju in o razvoju mednarodne skupnosti sploh. Pri tem gre seveda le za en sam vidik te dileme, za vprašanje surovin in razvoja. Izvoznice nafte so močno povečale delež, ki ga terjajo od držav, ki to surovino črpajo na njihovem ozemlju in jo porabljajo. Preposteje: dvignile so ceno. Po svojih močeh in upoštevajoč položaj na svetovnem trgu jih skušajo posnemati proizvajalke bakra, kositra, železa, kakaa in drugih surovin. Njihov namen je dobiti več denarja za svoje izvozno blago, več deviz za nakup investicijske opreme, za graditev infrastrukture, cest, pristanišč, bolnišnic, šol, kratka, za razvoj. Razviti hočejo še druge sektorje gospodarstva, da ne bi — potem, ko bodo izčrpale naftna nahajališča in rudnike, ostale brez vsega, brez možnosti za življenje in obstoj. Vedo, da razviti svet potrebuje njihove surovine in računajo, da bo prisiljen plačati zanje tudi višjo ceno ter jim tako pomagati pri razvoju. To ni več prošnja za pomoč, ampak akt spreminjanja mednarodnih gospodarskih razmerij.

Podražitve nafte in drugih surovin so takoj in najmočneje občutile države, ki jih največ uvažajo, to pa so nekatere zahodnoevropske države in Japonska. Manj boleče so za ZDA in Sovjetsko zvezo, ki imata sami velikanske zaloge, in tudi za vzhodnoevropske socialistične dežele, ki jih oskrbuje Sovjetska zveza. Ne glede na različne kratkoročne učinke pa so razvite države spoznale, da so se osnove njihovega industrijskega razvoja podražile in se zavedle njihove omejenosti. Razmišljati in ukrepati so

začele predvsem v dveh smereh; skušajo nevtralizirati ali vsaj čimbolj zmanjšati vpliv podražitev nafte in drugih surovin na svoje nacionalno gospodarstvo in si dolgoročno zagotoviti nemoteno preskrbo z energijo in surovinami. V obeh smereh delujejo na nacionalni, regionalni in svetovni ravni. Glavni nevtralizator višjih cen surovin utegnejo biti višje cene industrijskih izdelkov in opreme, morda tudi višja cena zlata, stranski pa varčevanje in smotrnejša poraba surovin. Preskrbo z energijo si bo razviti svet skušal zagotoviti z uporabo več različnih virov in s popolnejšim izkoriščanjem le-teh ter z različnimi sporazumi z deželami izvoznicami nafte in drugih surovin. Pomaga si tudi s povečanim medsebojnim sodelovanjem, npr. z japonsko-ameriškim sodelovanjem pri izkoriščanju sibirskih nahajališč nafte in plina.

Energetske oziroma razvojne težave skušajo nekatere razvite dežele in dežele v razvoju razreševati z dvostranskim sodelovanjem. Francija in Zvezna republika Nemčija sklepata sporazume s Saudovo Arabijo in Libijo oziroma Iranom, Japonska išče partnerje ob Perzijskem zalivu. Prizadevajo si tudi za regionalne povezave npr. zahodno-evropske in arabske države se pripravljajo na pogovore o nafti in razvoju. Še nekoliko širša je ameriška ideja o pogajanjih med proizvajalkami nafte, na katera so se skušale porabnice pripraviti na februarski konferenci v Washingtonu. Pri tej ideji gre za iskanje kompromisa med dvema monopoloma — »Organizacijo držav izvoznic nafte« in največjimi porabnicami nafte. Kompromis, od katerega bi gotovo imela večje koristi močnejša stran, bi zajel koristi približno dvajsetih držav. Bil bi verjetno širši od že znanih blagovnih sporazumov, s katerimi proizvajalci in porabniki določajo količino in ceno za določeno surovino; lahko bi vnesel nekoliko reda v sedanje kaotično stanje na trgu z nafto. Toda v kakšni meri, če sploh, bi upoštevala dva monopola koristi več kot 100 drugih držav, nečlanic monopola? Med njimi je največ takšnih, ki imajo same malo nafte in jo zaradi svoje zaostalosti tudi malo uvažajo.

III

Pobuda neuvrščenih dežel za sklicanje posebnega zasedanja generalne skupščine Združenih narodov, na katerem naj bi proučili problematiko surovin in razvoja, je bila rezultat skrbi, da bi razni dvostranski in regionalni poskusi razreševanja te problematike utegnili zadevo še bolj zaplesti in poslabšati, in prepričanja, da je mogoče to vprašanje celovito in v korist vsega človeštva urejati le ob sodelovanju vseh držav. To pobudo so razen neuvrščenih sprejele tudi druge članice ZN, med njimi nekatere industrijsko razvite države, vendar pa niso sprejele predloga, naj bodo ZN edini forum za obravnavanje teh vprašanj. Niti največje porabnice niti največje proizvajalke nafte se niso odrekle samostojnim akcijam v okviru svoje organizacije oziroma dvostranskim dogovorom z nasprotno stranjo. Predvsem od tega, za kako učinkovito obliko urejanja surovin-

skih in razvojnih vprašanj se bo pokazalo posebno zasedanje generalne skupščine, je odvisno, ali se bodo ožji poskusi nadaljevali, se krepili ali slabili. Urejanje teh problemov na svetovni ravni, ob enakopravnem sodelovanju praktično vseh držav, je s stališča razvoja človeštva in vse mednarodne skupnosti edino sprejemljivo. Le tako je mogoče poiskati rešitve, ki bodo izraz resničnih koristi in teženj vsega svetovnega prebivalstva. Neučinkovitost svetovne organizacije, nespoštovanje mednarodno sprejetih in dogovorjenih obveznosti s strani posameznih držav in vsiljevanje lastnih, ožjih konceptov za svetovne rešitve vzbujajo nekatere dvome o tem, ali je urejanje surovinskih in razvojnih vprašanj v okviru ZN uspešno. Toda ti dvomi nas ne smejo pahniti nazaj v objem bilateralizmu in regionalizmu, biti morajo spodbuda za krepitev svetovne organizacije in odpravljanje ovir, ki onemogočajo njeno uspešnejše delo.

Posebno zasedanje generalne skupščine pomeni šele začetek proučevanja najnovejših surovinskih in razvojnih problemov, šele prvo obliko soočanja s tem problemom na svetovni ravni. S tem, da je zasedanje sklicano, smo se šele načelno odločili za ta način urejanja perečih svetovnih gospodarskih vprašanj. Daleč smo še od enotne opredelitve problema in še dlje od enotne akcije za njegovo razreševanje. Stališča, pozicije in interesi držav ter skupin držav se močno razlikujejo.

Zaradi različnega gospodarskega in političnega položaja imajo tudi dežele v razvoju različne interese. Za Saudovo Arabijo so ustrezne in sprejemljive drugačne konkretne rešitve kot za Gano, Indijo ali Kubo. Kljub temu pa se je deželam v razvoju posrečilo najti skupno platformo, oblikovati enotna splošna stališča, ki so podlaga njihove akcije za spreminjanje mednarodnih gospodarskih razmerij. K temu so veliko prispevale neuvrščene dežele, ki so gospodarsko problematiko povezale z bojem za mir, enakopravno mednarodno sodelovanje, neodvisnost in suverenost držav itd.

Neuvrščene dežele in članice »skupine 77 dežel v razvoju« (skupina šteje 96 članic) so nosile glavno breme priprav za posebno zasedanje generalne skupščine. V času, ko to pišemo, še nismo podrobno seznanjeni z vsebino osnutkov deklaracije o novem sistemu mednarodnih gospodarskih odnosov in akcijskega programa za razreševanje nekaterih najbolj perečih problemov sodelovanja med industrijsko razvitimi državami in deželami v razvoju, govorimo lahko le o njihovih pogloblitnih črtah in intencijah.

Na prvem mestu bi kazalo omeniti pravico držav, da suvereno razpolagajo s svojim naravnim bogastvom, ki so jo močno poudarili voditelji neuvrščenih dežel na četrti konferenci, vnovič pa jo je potrdil koordinacijski odbor neuvrščenih marca v Alžiru. Dežele v razvoju podpirajo akcijo izvoznic nafte, ki hočejo z višjimi cenami nafte doseči prerazporeditev svetovnih dohodkov. Del povečanih dohodkov od izvoza nafte bodo izvoznice namenile za financiranje razvoja nerazvitih dežel; s tem naj bi ublažile hude posledice, ki jih ima podražitev nafte za njihovo gospo-

darstvo. V tem pogledu največ obeta sklad solidarnosti za gospodarski in socialni razvoj neuvrščenih dežel, ki naj bi po nekaterih predvidevanjih razpolagal že konec tega leta z 10 milijardami dolarjev. Politična podpora dežel v razvoju proizvajalkam nafte in pa solidarnost, ki se oblikuje med njimi, sta podlaga za enoten nastop nerazvitega sveta v razpravi o preskrbi z nafto in surovinami.

Seveda ne moremo pričakovati, da bo posebno zasedanje generalne skupščine izdelalo nov sistem mednarodnih gospodarskih odnosov, lahko pa najde izhodišča zanj. Naj omenim le dve področji, ki se zadnja leta počasi in brez pravega haska skušata urejati na novih temeljih: svetovno denarništvo in trgovina. Poglavitna zahteva je, naj bi bil osnovni namen novega monetarnega sistema pospeševanje razvoja nerazvitih. Del posebnih pravic do črpanja (SDR) naj bi zato direktno namenili za razvoj. V svetovni trgovini zahtevajo dežele v razvoju preferencialen tretma, saj pomeni načelo enakih pravil za vse — zaradi njihove zaostalosti — zanje v bistvu diskriminacijo. Prizadevajo si predvsem za to, da bi bilo razmerje med cenami surovin in industrijskih izdelkov pravičnejše, in pa, da bi svojemu blagu olajšali prodor na tržišča razvitih držav.

IV

Temo o surovinah in razvoju je seveda mogoče obravnavati tudi dokaj ozko, vendar pa je skoraj nemogoče spregledati njenih neverjetnih razsežnosti. Zelo težko je npr. govoriti izključno o ceni nafte in drugih surovin. Takoj, ko začnemo govoriti o ceni, namreč zadenemo ob ves kompleks svetovnih trgovinskih vprašanj, v razmerja med cenami surovin in industrijskih izdelkov, v carinsko, davčno in druge politike posameznih držav. Govoriti o ceni — pomeni govoriti tudi o valuti, o moneti, v kateri je cena izražena, se pravi tudi o svetovnem denarnem sistemu, o njegovi reformi. Razpravljati o ceni nafte, pomeni dregniti v enega najbolj zapletenih svetovnih gospodarskih problemov — v inflacijo. Priznavati ali odrekati komu pravico do spreminjanja cen nafte, pomeni načenjati razpravo o državni suverenosti, o pravici držav in narodov, da razpolagajo s svojim naravnim bogastvom, o vlogi večnacionalnih družb . . .

Še kompleksnejše, morda vseobsegajoče vprašanje je razvoj, ne le razvoj nerazvitih dežel, ampak sveta kot celote. Že dolgo je jasno, da razvoj ni le vprašanje denarja. Z njim se razen strogo gospodarskih dejavnikov — trgovinskih, monetarnih, tehnoloških — povezujejo še mnogi drugi: problem naraščanja in prehranjevanja svetovnega prebivalstva, zaščite človekovega naravnega okolja, razpolaganja z naravnimi bogastvi, že znanimi, dosegljivimi, in tistimi, ki jih še ne poznamo ali ne moremo do njih (na morskem dnu) . . .

Z različnimi vidiki svetovnih razvojnih problemov se ubada cela vrsta mednarodnih organizacij, in to zadnja leta posebno intenzivno.

Konferenca ZN za trgovino in razvoj, UNCTAD, išče stične točke med interesi razvitih in nerazvitih dežel, v okviru Splošnega sporazuma o trgovini in carinah, GATT, potekajo pogajanja o novih pravilih igre v svetovni trgovini, pri Mednarodnem monetarnem skladu, IMF, kujejo načrte za reformo svetovnega denarništva, Organizacija za prehrano in kmetijstvo, FAO, je pripravila to jesen v Rimu konferenco o prehrani; smo v letu pospešenega proučevanja problemov svetovnega prebivalstva, ki naj bi doseglo vrh jeseni na konferenci v Bukarešti; bliža se svetovna konferenca o pomorskem pravu itd. Vse to delo množice strokovnjakov in politikov je hoja na dolge proge, do skupnih rešitev se mukoma prebijajo in jih še težje uveljavljajo v praksi. Pogosto napredek na enem področju ni mogoč ali pa postane nepomemben zaradi nepričakovanih premikov na drugem.

Vse bolj očitna postaja potreba po širokem svetovnem dogovoru o smereh in ciljih razvoja, po uskladitvi potreb in teženj svetovnega prebivalstva. Na podlagi splošnega dogovora, ki ga je mogoče doseči samo ob enakopravnem sodelovanju vseh držav v okviru ZN, bi lahko steklo urejanje problemov na posameznih področjih. Mednarodna strategija razvoja, desetletja ZN za razvoj — so prava metoda, prava pot iz rastočih neskladij in zagat. Cilje mednarodne strategije razvoja je treba glede na spremenjene razmere vnovič opredeliti, predvsem pa poiskati bolj učinkovita sredstva za njihovo uresničevanje. To bo naloga zasedanja generalne skupščine ZN v letu 1975, na katerem bodo celovito obravnavali svetovna gospodarska razmerja. Letošnje posebno zasedanje o surovinah in razvoju naj bi zato razumeli kot akcijo v okviru kontinuiranih prizadevanj, kot odgovor na trenutno najbolj pereče probleme in kot pripravo za nadaljnje urejanje svetovnih razvojnih vprašanj.

Če govorimo o mednarodni strategiji razvoja, o usklajevanju razvojnih potreb, teženj in ciljev držav, o razvoju človeštva, se ni mogoče izogniti vprašanju prioritetenih nalog. Nobenega dvoma ni, da razvojne potrebe razvitih kapitalističnih in socialističnih držav niso tako pereče kot potrebe nerazvitih dežel. Zato je neogibno, da usmerimo mednarodna prizadevanja k hitrejšemu in usklajenemu razvoju v njihovo korist. Potrebna jim je vsestranska pomoč, ki pa bo dala rezultate le ob njihovih nacionalnih naporih in ob ustreznih spremembah v sistemu svetovnih gospodarskih odnosov.

Ljubljana, marca 1974

KP Italije in oborožene sile

Komunistična partija Italije je vedno štela italijansko ustavo, ki je začela veljati januarja leta 1948, za odsev širokega gibanja družbeno-politične obnove.¹ Ustava republike Italije, ki menja centralizem, značilen za italijansko državo v vsem njenem obstoju, je nakazala potrebo po približevanju izvrševanja oblasti ljudstvu. Osrednji družbeni problem — ki seveda ni zgolj »ustavno pravne narave« — pa je v tem, da gre pri mnogih ustavnih določbah za *programske* norme, za načela, ki naj bi jih zakonodajalec podrobneje izdelal; uresničevanje teh načel je tedaj prepuščeno volji tistih sil, ki so se uveljavile na oblasti prek formalno demokratičnega mehanizma.² Tako ostajajo številna vprašanja italijanskega političnega sistema še vedno odprta, česar se zaveda tudi komunistična partija Italije, ki je prav zato podčrtala, da je spoštovanje, obramba in *celovito* uresničevanje republikanske ustave pomembna prvina celotnega političnega programa partije.³

Jugoslovanska politična misel pravilno ocenjuje italijansko komunistično partijo kot eno izmed najbolj vitalnih in strnjenih sil italijanskega naroda, ki ima močan vpliv na razvoj italijanske družbe in pomembno mesto v mednarodnem delavskem gibanju.⁴

Zato ni presenetljivo, da se je takšna politična partija odločila tudi za posvetovanje o temi »Demokratična obnova oboroženih sil«, ki je bilo konec februarja 1974 v Rimu.⁵ Tudi s tem je komunistična partija Italije dokazala svojo prisotnost v italijanskem družbenem in političnem življenju. KPI ustvarjalno in z vzpodbudo posega prav na vsa področja italijanske družbe in nobene teme ne smatra za tabu. Očitno ni daleč od resnice ugotovitev, da so tako mednarodne okoliščine (tu mislimo ne nazadnje na padec Allendeja v Čilu in vlogo armade ob tem) kot seveda tudi notranje vrenje v italijanski družbi vzpodbudili razpravo o temi »oborožene sile in ustava«. Italijanska ustava govori v poglavju »Politični odnosi« v členu 52 o tem, da je obramba domovine sveta dolžnost, o obveznosti služenja vojaškega roka in o tem — kar je za naš zapis še

¹ Glej Prvine za programsko deklaracijo KPI, dokument sprejet na VII. kongresu KPI 1956 leta, po knjigi *Il partito comunista italiano e il movimento operaio internazionale*, Editori Riuniti, Roma.

² Primerjaj, G. Kušej, *Material za študij predmeta Primerjalno ustavno pravo (Italija)* str. 164, Ljubljana, Univerza 1960.

³ Glej opombo pod 1.

⁴ Josip Sentija, *Talijanski komunisti, njihove ideje i ciljevi, Pogledi*, Split, št. 7/1971, str. 20.

⁵ a. c. *Forze armate e Costituzione*, revija *Rinascita*, settimanale fondato da Palmiro Togliatti, Roma 9/1974.

posebej pomembno — da je ustroj oboroženih sil v skladu z demokratičnim duhom italijanske ustave.⁶

Italijanska politična misel je doslej posvečala precejšnjo pozornost problemom oboroženi sil. Naj v zvezi s tem omenimo zelo instruktivno, politološko in sociološko naravnano razpravo (ki je tudi faktografsko zelo bogata) dveh avtorjev — Sergio Bova ter Giorgio Rochat — z naslovom »Oborožene sile v Italiji«; ta razprava je v nekoliko skrajšani verziji izšla v pomembnem politološkem zborniku z naslovom »Politični sistem Italije«.⁷ Med drugimi deli, ki obravnavajo italijanske oborožene sile, naj omenimo naslednja dela — G. Rochat: *L'esercito italiano da Vittorio Veneto a Mussolini*, Bari, Laterza 1967; F. D. Benedetti, G. Rochat in drugi: *Il potere militare in Italia*, Bari, Laterza 1971 ter članek v »Critica Marxista«, ki ga je napisal A. Boldrini, *Le forze armate ed i Comandi militari dello stato italiano e dello Nato*, »Critica Marxista« št. 2/1968. Tudi »The Military Balance«, ki jo letno izdaja znani The Institut for Strategic Studies v Londonu, vsebuje pomembne podatke o italijanskih in seveda tudi drugih oboroženih silah.

Kot nas opozarja pisec (podpisan s kraticama A. S.) v reviji *Rinascita*⁸, je posvetovanje KPI o demokratični obnovi italijanskih oboroženih sil naletelo na precejšen odziv med političnimi silami v Italiji. Prvič se je zgodilo, da se je neka politična partija na takšen način soočila z vprašanjem odnosov med vojaškimi strukturami in ustavno določenim demokratičnim redom italijanske države. Zdi se nam, da bi — *mutatis mutandis* — politologom koristilo tudi za razumevanje vloge italijanskih oboroženih sil Millsovo delo *Elita oblasti*⁹, še zlasti deveto poglavje tega dela (Vzpon vojaštva), kjer govori o vedno večji politizaciji visokih vojaških struktur ter o sodelovanju armade pri ekonomskih in političnih odločitvah.

KP Italije, ki doslej na takšen način ni posegla na področje oboroženih sil, se zaveda, da je armada ne samo pomemben, ampak tudi zelo občutljiv del državnega aparata. Zato so analiza in predlogi italijanskih komunistov glede oboroženih sil rezultat skrbne analitične elaboracije brez voluntarističnih primesi in navdahnjeni s potrebo, da bi se dosegla skladnost med ustavnimi deklaracijami in družbeno prakso.

V Italiji se resnično hitro rojevajo različni škandali, ki se kar kopicijo drug vrh drugega.¹⁰ Pri tem niso izvzete niti oborožene sile. Naj v zvezi s tem spomnimo na »vznemirjajočo patološko epizodo« z obveščevalno službo SIFAR in na generala De Lorenza, ki je kasneje, enako kot ad-

⁶ Costituzione della repubblica italiana con prefazione e commento di Umberto Terracini, La sfera, Roma.

⁷ Il sistema politico italiano, Il Mulino, Bologna 1973; v tem zborniku razprava S. Bova e G. Rochat, Le forze armate in Italia, str. 463—486, povzeto po »Inchiesta« I/1971, št. 2, str. 3—21.

⁸ Glej opombo pod 5.

⁹ Glej C. Wright Mills, *Elita oblasti*, DZS 1965, Ljubljana, spremna beseda A. Bibič.

¹⁰ Glej v zvezi s tem J. Bonfante, *Time*, *Agonija v Italiji je večna*, povzeto po *Naši razgledi*, Izbor iz tujih časnikov in revij št. 7/1974.

miral Gino Birindelli, nekdanji komandant pomorskih sil NATO, kandidiral na listi skrajne italijanske desnice. Dobro analizo o tem daje italijanski politolog Giorgio Galli v svoji knjigi *Il difficile governo*¹¹, ki je v Italiji neke vrste politološka uspešnica, saj je delo doživelo že tri izdaje.

Italijanski komunisti ugotavljajo, da je v politično osveščenem delu demokratične javnosti zelo prisotna zavest, da bi prevladovanje težnje po ločitvi oboroženih sil od demokratičnega razvoja italijanske družbe lahko pospešilo hudo politično krizo ter zelo široko odprlo prostor kombinacijam in političnim manevrom najbolj reakcionarnih sil italijanske družbe. KPI sodi, da dozorevajo pogoji za uveljavitev sprememb v oboroženih silah in da demokratična obnova državnih institucij neogibno zajema tudi vojaške strukture in mehanizme. Posvetovanje italijanskih komunistov o oboroženih silah je opozorilo na to, da je italijanska vojaška politika zelo podrejena vojaški politiki ZDA. V vojski se je razrasla birokracija ter občutna hipertrofija visokih vojaških starešin. Po mnenju KPI bi kazalo spremeniti preveč razvejan in neučinkovit aparat obrambnega ministrstva, doseči »demokratično atmosfero v vojašnicah« ter sprejeti takšna (vojaška) pravila in odredbe, ki bi bile v skladu z demokratično ustavo italijanske republike. Če bi utrdili in potrdili demokratični smisel in vrednost obveznega služenja vojaškega (kadrovskega) roka, bi to lahko zagotovilo povezanost med oboroženimi silami in italijanskim ljudstvom. S. Bova in G. Rochat pa sodita¹², da hipertrofija visokih vojaških položajev in razvejanost vojaškega mehanizma sodi v sicer *splošno* težnjo italijanske družbe, da množi birokratske organizme, ki ne rabijo nobenim neposrednim gospodarskim koristim, pa vendarle omogočajo, da deluje sistem, ki ustvarja »konzensus množic«.

Italijanski komunisti so vedno poudarjali, da je treba parlamentu vrniti široke pristojnosti družbenega nadzorstva.¹³ Odnos med zakonodajno in izvršilno oblastjo je treba rešiti s političnimi reformami. Parlamentarni sistem je politična oblika, katere vsebina je zelo različna, in tako je v Italiji parlamentarni sistem lahko dobro orožje ne samo meščanskega razreda, ampak tudi proletariata. Vse to seveda ne pomeni, da se KPI kot partija delavskega razreda pri tem, ko poudarja vlogo parlamenta, odreka drugim oblikam političnega boja. E. Berlinguer je v sklepnih besedi na dvanajstem kongresu KPI pojasnil, da italijanski komunisti pojmujejo prihod delavskega razreda in delavskih množic na oblast kot proces, ki se odvija v spletu socialnih in množičnih bojov v političnih in parlamentarnih bitkah. Gre za gibanje, ki si še *pred* prevzemom oblasti prizadeva za nadzorstvo in prisotnost v vseh sferah meščanske družbe.

¹¹ Giorgio Galli, *Il difficile governo*, un'analisi del sistema partitico Italiano, Il Mulino, Bologna 1972, str. 247.

¹² Glej opombo pod 7, str. 480 cit. dela.

¹³ Glej Ivo Petrinović, *Koncepcija KPI o talijanskem putu u socijalizam*, Matica Hrvatska, Split 1969, str. 106.

Italijanski komunisti so prepričani, da je — tudi kar zadeva oborožene sile — treba prepustiti nadzorstvo parlamentu. Proces demokratične obnove oboroženih sil bi pomenil preseganje tiste teorije in prakse, ki je oborožene sile v Italiji preoblikovala v monopol, izključno »rezerviran« samo za določene sektorje izvršilne oblasti. Ministrstvo za obrambo je »fevd« demokristjanov oziroma socialdemokratov. Pri poudarjanju večje vloge parlamenta v zvezi z italijanskimi oboroženimi silami ne gre le za uresničevanje *ustavnih določil*, temveč za *politično* potrebo in interes italijanske družbe pri popuščanju napetosti, za preseganje blokov, za mir in varnost. Čeprav se na tem mestu ne želimo spuščati v odnos med zakonodajno in izvršilno oblastjo in poudarjati znano ugotovitev, kako v svetu parlamenti izgubljajo moč, narašča pa vloga izvršilnih organov, naj vendarle še opozorimo na zanimivo zapažanje S. Bova in G. Rochata.¹⁴ Avtorja bistro ugotavljata, da imajo partije in parlament težave pri kontroliranju *vseh* birokratskih centrov moči državne in paradržavne administracije in da tedaj »avtonomija«, ki jo uživajo oborožene sile nasproti parlamentu, pravzaprav ni nekaj izjemnega in posebnega.

Položaj italijanskih komunistov, v sedanjem času, ko so spet napovedali popolno opozicijo sedanji vladi, ko je obdobje »konstruktivne opozicije« in približevanja k tistemu, kar označujemo kot »area governativa«, vsaj za sedaj mimo, seveda še zdaleč ni enostaven. Omenjeno posvetovanje o oboroženih silah odpira novo poglavje v družbenih vzpodbudah italijanskih komunistov. MSI se je negativno odzvala na posvetovanje italijanskih komunistov o oboroženih silah in se želi naslanjati na stare strukture in metode. Atlantsko, »natovsko« okostenele politične sile pa jemljejo oborožene sile kot poseben, oddvojen mehanizem in kot vzvod najbolj konzervativnega dela vlade in vojaške hierarhije.

Jugoslovanska (slovenska) politologija je doslej pretežno proučevala vlogo oboroženih sil v nerazvitih državah tretjega sveta. Ne bomo trdili, da za to ni bilo razlogov, saj se je tam marsikaj dogajalo ravno s posegi vojaških struktur. A vendar: geopolitični položaj Jugoslavije, njen notranji samoupravni profil in zunanja politika nevezanosti narekujeta našim politologom, da skrbijo tudi za teoretično politološko analizo in spremljanje oboroženih sil v razvitih državah Evrope in sveta nasploh. Temu namenu bo lahko rabila tudi uvedba politološkega predmeta Monografije sodobnih družb na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

¹⁴ Glej opombo pod 7.

Po sledeh kongresov KP

Po nekako že ustaljeni navadi se ocene stanja v komunističnem gibanju kapitalističnega sveta osredotočajo predvsem na dejavnost tistih partij, ki jim njihova številčna moč in s tem ustrezna politična odmevnost njihove vloge v lastnih deželah in hkrati v okviru mednarodnega komunističnega gibanja zagotavlja vidnejše mesto v krogu komunističnih partij. Nedvomno pa si iz celovitosti delovanja komunističnega gibanja in oblikovanja njegove podobe ni mogoče odmisлити tudi določene vloge vrste manjših partij, ki sicer v notranjem življenju lastnih dežel — zaradi številčne šibkosti in temu ustrezne politične teže — zavzemajo nekakšno »obrobno« mesto v bistvenih dogajanjih teh dežel. To je tembolj razumljivo, saj gre za partije v deželah, kjer spričo obstoječih sistemov meščanskega parlamentarizma prihajata moč in politična veljava posameznih sil do zaznave na temelju števila mest, ki jih posamezna izmed teh sil zaseda v parlamentu.

Nedvomno ne more tako merilo popolnoma veljati za komunistične partije, ki so prav po svojem bistvu in ciljnih povsem drugačnega kova kot meščanske stranke in tudi druge delavske stranke. Prav zato tudi ne more biti večje ali manjše število poslancev edino merilo uspešnosti in veljave teh partij in njihove dejanske politične vloge in vpliva v določeni državi. Vsekakor se ta vloga in vpliv izražata predvsem v dejstvu, koliko je posamezna partija z vso svojo usmeritvijo naravnana k življenjskim vprašanjem in težnjam delovnih množic in koliko zna svojo politično prakso usklajevati z razvojnimi procesi družbe, v kateri deluje. Komunistična partija, ki si je, na primer, utrdila svoj položaj in vlogo v sindikalnem gibanju dežele, kaj lahko z akcijami sindikalnih organizacij dosti bolj občutno vpliva na politična dogajanja kot pa z nekaj poslanci v parlamentu.

Če gledamo iz takega zornega kota, se odkrivajo določene značilnosti v delovanju in usmeritvi vrste partij, ki sicer sodijo v sklop majhnih predstavnic komunističnega gibanja v posameznih deželah kapitalističnega sveta.

V zadnjega pol leta — nekako proti koncu minulega in prvih mesecih letošnjega leta — se je zvrstilo nekaj kongresov takih partij, denimo kongres britanske, belgijske in avstrijske komunistične partije v Evropi, zunaj Evrope na japonske partije, čeprav le-te nikakor ne bi mogli uvrstiti med povsem »obrobne« politične sile današnje Japonske.

Na teh kongresih smo lahko zaznali določene prvine novega političnega utripa, ki je pogojen tako s stanjem v njihovih deželah kot s splošno naravnanoostjo celotnega komunističnega gibanja kapitalističnih držav v

sedanjem času spričo vrste novosti, ki jih zaznamuje razvoj mednarodnih odnosov v Evropi in v svetu. Četudi je kratko časovno zaporedje kongresov britanske, belgijske in avstrijske partije povsem naključno, pa prav ta sočasnost omogoča boljšo zaznavo nekaterih premikov v usmeritvi vseh omenjenih partij. Za vse tri kongrese je hkrati značilno, da teh premikov niso narekovale kakšne globlje spremembe v razmerju sil znotraj delavskega gibanja teh dežel. Za vse tri partije, je namreč značilno, da delujejo v okviru delavskega gibanja, v katerem ima prevladujočo moč in vlogo socialnodemokratska veja političnega organiziranja delavskega razreda.

Kongresi omenjenih partij pa so potekali v obdobju, ko so zaznavni vidnejši premiki v odnosih njihovih dežel do integracijskega procesa v zahodni Evropi, ki mu daje pečat zahodnoevropska gospodarska skupnost. Če je bila vse do nedavnega vsaka izmed teh dežel — kar zadeva skupni trg — v povsem različnem položaju: Velika Britanija zunaj trga, Avstrija pa že na temelju njenega ustanovitvenega akta — državne pogodbe — zunaj vseh obstoječih gospodarskih in drugih združenj držav, pa je prav v sedanjem času že pri koncu proces vključevanja oziroma približevanja k zahodnoevropski gospodarski integraciji. Ta proces pri naša — z izjemo Belgije, ki je že od vsega začetka članica skupnega trga — tudi dejavnosti delavskih političnih sil nove probleme in nove naloge.

Pomembna značilnost kongresov treh evropskih partij je bila tudi v tem, da so potekali v obdobju, ko je celotno delovanje vseh komunističnih partij kapitalistične Evrope prevevala problematika, ki je dala vsebino pomembnemu bruseljskemu zboru komunističnega gibanja kapitalistične Evrope. Bruseljsko konferenco je spodbudila obstoječa gospodarska in politična kriza v zahodni Evropi. Cilj, ki so si ga postavile partije na tej konferenci, je usmeritev skladnega delovanja z nalogo uresničiti demokratično probrazbo obstoječe družbe, kjer je vsa gospodarska in politična oblast v rokah monopolov in večnacionalnih družb. Spričo spoznanja, da sedanji okviri družbenih odnosov ne dajejo možnosti, da bi hudo krizo odpravili, je zato naloga delavskega gibanja in njihovih političnih sil, da s svojimi usklajenimi akcijami dosežejo demokratično oblast pod geslom: »Namesto Evrope monopolov — Evropo delavcev«. Tega pa ni mogoče doseči — je bil sklep Bruslja — brez enotnosti partij pa tudi ne brez široke akcijske enotnosti vseh delavskih in vseh drugih naprednih, demokratičnih sil znotraj vsake dežele in tudi na vseevropski ravni kapitalističnih držav.

Očitno so vsi kongresi — tako britanske kot belgijske, občutno manj pa avstrijske partije — potekali v znamenju iskanja novih poti v delovanju in usmerjanju komunističnih partij.

Vodstvo belgijske partije je vso predkongresno dejavnost usmerilo k prizadevanjem za odpiranje k vsem drugim demokratičnim silam v deželi, k socialistom, levo usmerjenim silam katoliških strank in drugim. Taka

usmeritev, ki jo je kongres z večino podprl, pa je vzbudila odpor tako pri vodstvih posameznih strank kot pri delu lastnega članstva. Politiki sodelovanja z drugimi naprednimi družbenimi sloji se je, na primer, postavila po robu skoraj celotna organizacija v Liègu, ki je videla v taki usmeritvi odpoved razredni samostojnosti partije. Vendar je vodstvo partije že pred kongresom usmerilo člane k iskanju neposrednih stikov in sodelovanja z naprednimi silami v množicah delovnih ljudi. Tako usmeritev, ki naj pripelje do čim večje akcijske enotnosti vseh naprednih sil, je kongres sprejel kot poglavitno usmeritev. Hkrati pa je sektaško krilo iz vodstva organizacije v Liègu izločil s tem, da njegovih predstavnikov kongres ni izvolil v vodilno telo partije.

Vrhu tega je kongres pri analizi obstoječih razmer v deželi obravnaval predvsem tista vprašanja — neustrezen položaj šolstva, nezadostnost vladne politike na področju zdravstva, kmetijstva in podobno, ki prizadenejo najširše plasti delovnih ljudi v deželi.

Kongres britanske partije je odločno podprl težnjo po čim tesnejšem sodelovanju z laburisti. V ospredju vseh kongresnih razprav je bilo vprašanje, kako uresničiti čim večjo akcijsko enotnost z laburisti in kako s tako usmeritvijo okrepiti boj britanskega delavskega razreda proti konservativni vladi in njeni protidelavski politiki. Ne glede na to, da je kongres potekal v času, ko so se že kazala znamenja vladne krize — spričo vse težjega gospodarskega položaja in vse ostrejšega stavkovnega boja — pa je partija postavila sodelovanje z laburisti vsekakor močno čez okvire trenutnih političnih potreb, kajti v tem času je bilo že jasno, da bodo predčasne volitve edini možni izhod iz zagate, v katero je zašla vlada spričo težavnega gospodarskega položaja. Prav gotovo pa je možnost predčasnih volitev narekovala kongresu, da je zadal partiji nalogo doseči kar največjo možno številčno zmago na volitvah. Vendar pa je osrednje geslo, ki ga je postavil kongres — spričo neogibnosti vladne krize — bilo naslednje: delovati, da pride na oblast laburistična stranka, ki bo pod pritiskom množičnega gibanja dolžna izvajati novo politiko. Pot to novo politiko si je kongres med drugim zamislil tudi podržavljenje imetja monopolov. Množično gibanje, ki naj vpliva na usmeritev povolilne laburistične vlade pa bi, po sodbi kongresa, pomenili poleg naprednega krila laburistov zlasti sindikati in pa zadružno gibanje. Tem silam je partija ponudila sodelovanje v skupni akciji, v kateri naj bi delavski razred pritegnil na svojo stran tudi del srednjih slojev in jih tako iztrgal vplivu konservativnih sil. Vodja britanskih komunistov John Gollan pa je menil, da je potrebno pritegniti celotno sindikalno gibanje na stran levih sil, če hočejo le-te v deželi prevladati. Za uveljavitev levih sil ni druge poti kot ta, da se večina sindikalnega članstva oprime leve usmeritve in da vodstvo sindikalnih organizacij prevzamejo napredni ljudje.

Med partijami evropskih kapitalističnih držav je avstrijska morda številčno najbolj šibka sila, saj si v dosedanem političnem boju ni uspela pridobiti niti takega števila volilcev, ki bi ji omogočilo, da bi bila v

parlamentu navzoča vsaj z enim poslancem. Zato je razumljivo, da je kongres razpravljal tudi o bližnjem volilnem boju ob prihodnjih parlamentarnih volitvah. Cilj, ki so si ga zastavili, je sicer skromen, toda vodstvo partije je pripisalo velik pomen nalogi, da si partija na volitvah prihodnje leto izbojuje vsaj enega poslanca v parlamentu. Avstrijska partija na tem kongresu tudi ni razpravljala in sklepala o pomembnejšem odpiranju k drugim naprednejšim političnim silam. Narobe, celo sama je postavljala meje takšnemu poskusu s tem, da je socialistično stranko kot celoto obsodila, da je »neposredni izvršni organ državnomonopolističnega gospodarstva«. Tudi pozivi kongresa za sodelovanje z delovnimi množicami so ostali bolj ali manj deklarativni. Očitno gre v sedanjem trenutku avstrijskim komunistom predvsem za to, da znotraj idejno in organizacijsko uredijo in utrdijo svoje vrste, kar šele naj bi omogočilo širši in tudi odmevnejši poseg v razreševanje notranje avstrijske družbene in politične problematike. Da obstajajo v avstrijski partiji težnje po idejnopolični jasnosti in načelni usmeritvi do vprašanj sodobne avstrijske družbe, pa izpričuje stališče, ki ga je kongres zavzel do vprašanj slovenske manjšine na Koroškem. Le-ta je prav v zadnjem času osrednji cilj napadov oživiljenih desničarskih sil, ki so prisilile k umiku vladajočo socialistično stranko.

Predsednik partije Franz Muhri je, narobe, na kongresu postavil odnos do manjšine kot merilo demokratičnosti vsake politične sile. Komunistična partija se je na kongresu izrekla za popolno podporo upravičnim zahtevam koroških Slovencev, zahtevala je popolno izvajanje vseh določil avstrijske državne pogodbe, kar je tudi pogoj za dobre odnose z Jugoslavijo.

Ena izmed važnih značilnosti, ki jih je moč razbrati iz razprav na kongresih vseh treh partij, pa je bila vidna želja, da se partijsko članstvo pomladi, da sodelujejo z mladino. Kongres britanske partije je celo izdelal posebno resolucijo z naslovom »Mladina v boju za socializem«. Ugotovili so, da obstaja med mladimi ljudmi volja do političnega boja, vendar je partija doslej zbrala v vrstah zveze komunistične mladine manj kot tri tisoč članov. Ugodnejši in vidnejši pa je vpliv partije med študentsko mladino, kjer imajo komunisti dosti privrženecv.

Usmeritev k mladim, pritegnitev delavske in študirajoče mladine v partijske vrste je bila tudi ena izmed pomembnejših nalog, ki si jih je postavil kongres belgijske partije.

Očitno je, da so bili vsi omenjeni kongresi predvsem obrnjeni navznoter, k notranjim vprašanjem samih partij, njihove organiziranosti, enotnosti in politične usmerjenosti, pa hkrati tudi k notranjim problemom njihovih dežel. O mednarodnih odnosih ni bilo na vseh treh kongresih bistvenih novosti ob znanih bolj ali manj shematskih prikazih mednarodnega razvoja. Vsekakor pa so se na kongresih izoblikovale sodbe o nekaterih vprašanjih, ki jih je navrgel sedanji čas in sedanji razvoj zlasti v Evropi, kot je, denimo, konferenca o evropski varnosti in sodelo-

vanju — kar velja še posebej za britansko partijo — odnos do zahodne gospodarske integracije, ko je kongres zavrnil združitev Velike Britanije s skupnim trgov in napovedal akcije za njen izstop. Vsekakor pa bodo politika in stališča partije o tem vprašanju skladna s politiko in stališči laburistične stranke.

Stališča posameznih partij o odnosih v mednarodnem komunističnem gibanju se razlikujejo bolj v odtenkih kot pa v bistvu. Kongres avstrijske partije je razglasil kot najbolj pomembno nalogo tesno bratsko povezanost s sovjetsko partijo; izrekel se je tudi za sklicanje svetovne konference komunističnih partij. Britanski kongres je kritično razpravljal o vprašanih odnosov med partijami. Vendar pa so ugotovili, da ni nikakršnega protislovja med krepitvijo avtonomije posamezne partije in internacionalizmom, ki da je danes potrebnejši kot kdaj poprej. Vsaka rešitev obstoječih neskladij med partijami mora biti taka, da prispeva k krepitvi tolikanj potrebne mednarodne enotnosti komunističnega gibanja.

Kongres japonske partije pa je prav ob tem vprašanju razkril poseben položaj, ki ga ima ta delavska politična sila najbolj razvite azijske države. Le-ta se kaže v tem, da je izpostavljena pritiskom obeh velikih socialističnih sil. Partija je na kongresu ostro obsodila prokitajsko in prosovjetsko skupino, ki svoje delovanje usmerjata k boju proti samostojnemu in neodvisnemu položaju, ki si ga japonska partija prizadeva zagotoviti v komunističnem gibanju. V tej zvezi je posebno značilna obrazložitev takega stališča japonske partije v kongresnem gradivu: Kot so že nekajkrat sklenili prejšnji kongresi, je temeljno stališče partije glede njene mednarodne dejavnosti v tem, da si prizadeva razvijati dobre odnose z vsemi partijami in da krepi skupni boj proti skupnemu sovražniku, toda samo dotlej, dokler se kakšna partija ne začne vmešavati v njene notranje stvari in ne začne napadati partijo in demokratična gibanja Japonske. Tako stališče zagovarjajo tudi v primeru, ko obstajajo razlike v mnenjih o važnih vprašanih mednarodnega komunističnega gibanja.

Kongres je izpričal prizadevanje japonskih komunistov, da v številnih stikih z vodstvi drugih partij in s pogovori dosežejo soglasje o načelu naslonitve na lastne sile in o neodvisnosti vsake partije. Še več, v teh pogovorih so voditelji japonske partije poudarjali, da je nevmešavanje v notranje zadeve drugih partij temeljni pogoj za enotnost mednarodnega komunističnega gibanja. Japonski komunisti so na kongresu v petih točkah opredelili naloge partije tako v okviru njene mednarodne dejavnosti kot znotraj lastne dežele:

1. Prevzeti polno odgovornost za revolucionarno gibanje na Japonskem, ki naj brani deželo pred militarizacijo, doseže, da Azija ne bo več oporišče ameriškega imperializma ter prispeva k družbeni preobrazbi Japonske.

2. Krepiti solidarnost partije z bojem vietnamskega, laoškega in kamboškega ljudstva proti ameriškemu imperializmu.

3. Težiti k sodelovanju z drugimi partijami. Ker za zdaj ni pogojev za enotnost komunističnega gibanja, dajati prednost dvostranskim pogovorom, izmenjavi mnenj in izkušenj. Še posebno je v tej zvezi pomembno sodelovanje s partijami industrijsko razvitih držav, s katerimi japonsko partijo povezuje vrsta podobnih nalog.

4. Da bi dosegli enotnost komunističnega gibanja, je poglobljena mednarodna obveznost vsake partije, da ne dovoli vmešavanja v notranje zadeve drugih partij, kajti mednarodnemu komunističnemu gibanju ni potreben nikakršen vodilni center, niti vodilna partija.

5. Dejavno voditi boj za obrambo marksistično-leninističnih načel pred izmaličenji, kajti sovjetsko-kitajski spor, ki se lahko razvije v vojni spopad, je vzrok upadu socialističnih idej v svetu.

MIODRAG JOVIČIĆ

Sodobni federalizem¹

Knjiga M. Jovičića »Savremeni federalizam« je izšla lani v ediciji Monografije, s katerimi inštitut za primerjalno pravo v Beogradu v okviru svoje široke založniške dejavnosti posreduje zlasti jugoslovanski javnosti, dosežke znanstvenoraziskovalnega dela svojih sodelavcev. Zajeta knjiga je plod večletnega dela pisca, ki si je zadal nalogo, da na primeru 14 federativno urejenih držav ugotovi stanje in smer razvoja federativnih držav, zlasti kar zadeva vprašanje slabitve oziroma krepitve sodobnega federalizma.

Knjiga obsega 317 strani, od tega 294 strani besedila, 14 strani v francoskem jeziku napisanega povzetka, popis neposredno uporabljene literature in kazalo vsebine. V popisu neposredno uporabljene literature je avtor navedel 195 naslovov del, ki jih je odbral iz zelo bogate, večinoma tuje literature, posvečene problemom federalizma. Med njimi so poleg knjig, ki obravnavajo federativno ureditev posameznih držav ali posamezna vprašanja in institucije federalizma, tudi vse dokaj redke in dragocene knjige, ki se ukvarjajo s federalizmom na primerjalno-pravni način. Med deli jugoslovanskih avtorjev so navedena predvsem dela, ki se ukvarjajo s posameznimi teoretičnimi vprašanji federalizma.

Za svojo primerjalnopravno študijo je avtor odbral tele države: Švico, ZR Nemčijo, Avstrijo, ZSSR, Čehoslovaško iz Evrope; ZDA, Kanado, Mehiko, Venezuelo, Argentino in Brazilijo iz obeh Amerik; Indijo in Pakistan (ki po letu

1971 ni več federacija) iz Azije in Avstralijo. Te federacije se med seboj zelo razlikujejo, pa tudi njihov pomen za proučevanje sodobnega federalizma je zelo različen. Po tem kriteriju je največ pozornosti posvetil ZDA kot najstarejši federaciji, pa tudi Švici, ZR Nemčiji in ZSSR, najmanj pa latinskoameriškim federacijam. Taki različni teži je najbrž botrovalo tudi pomanjkanje literature in pa dejstvo, da se zadnje ne odlikujejo po posebni originalnosti.

Avtor načrtno ni vključil v svoje primerjalnopravno proučevanje Jugoslavije. Menimo, da je ta odločitev pravilna, ker je proučevanje jugoslovanskega federalizma zares posebno pomembno in je prav, da mu avtor — tako namreč namerava — posveti posebno knjigo. Po drugi strani pa je jugoslovanska federacija zelo specifična in različna od drugih, to pa zahteva posebno proučevanje in ocenjevanje s primerjano-pravnega stališča.

Uporabljena metoda je primerjalno-pravna; pristop k obravnavanju posameznih vprašanj in institucij je torej predvsem pozitivno pravni, čeprav niso docela izključeni drugi, zlasti sociološki in politološki, kar daje delu posebno vrednost.

Težišče proučevanja je federalizem, kakršen ostaja danes, v drugi polovici 20. stoletja. To pa ne pomeni, da se avtor loteva posameznih vprašanj in institutov statično. Kjerkoli je bilo potrebno, je posamezna vprašanja in institute, zato da bi lahko razumeli sedanje stanje, obravnaval tudi v njihovem razvoju; očitno pa ni imel namena posvetiti se sistematičnemu proučevanju zgodovine federalizma.

Kljub izredno velikim težavam, s katerimi se je avtor srečaval pri svojem delu, ko pa problematika, ki v svoji celoti pomeni federalizem, skoraj nima meja, je po naši oceni delo uspelo (čeprav nekateri njegovi sklepi v teoriji niso sploš-

¹ Dr. Miodrag Jovičić: Savremeni federalizam (Uporedna študija), Savremena administracija, Beograd 1973, str. 317.

no sprejeti), zlasti po zaslugi dialektičnega sklepanja. Ko npr. govori o evoluciji federalizma, opozarja na velike spremembe v raznih smereh, do katerih je prišlo v zgodovini federalizma, dolgi skoraj dve stoletji. Federalizem se nenehno razvija. Njegova temeljna značilnost je velika dinamika. Vse je v razvoju — človeška družba in država, znanost in ideje, pa tudi federalizem. Federalizem je v bistvu proces, ki ga je treba proučevati tako v prostoru kot tudi v času. To pomeni dalje, da ne obstaja splošno sprejet »model« federalizma, nekak idealni, avtentični in »edino pravilni« federalizem. S tem priteguje avtor spoznanju akademika Dordevića, ki ga je razgrnil v svojem »Političnem sistemu« že leta 1967.

Federativne ureditve, kot so zapisane v ustavnih tekstih, pomenijo vsaka za sebe odločitev ustvarjalca, ki objektivno najbolj ustreza določeni družbi v določenem času. Zaradi razlik med normirano ureditvijo in delovanjem v praksi prihaja do manj ali bolj pogostih ustavnih sprememb. Pri tem pa, ugotavlja avtor, teži federalizem k racionalizaciji in izboljševanju. V vseh družbah, ki so izbrale federalizem za obliko svoje državne ureditve, je taka usmeritev očitna, sredstva za doseg tega cilja pa so različna. Ponekod so to formalne spremembe ustave, drugod spremenjena stališča pristojnih sodišč ob tolmačenju ustave, spet drugje samo nova zakonodaja ali celo samo preusmeritev delovanja federalnega mehanizma v praksi.

V tem kontekstu prihaja avtor do sklepa, da je popolnoma razumljivo tudi — če že ne obstaja model za federativno ureditev — da so le-te zelo različne. Federalno načelo je v njih različno dozirano; federalne institucije in mehanizem so različno zasnovani. Po tem, kako je posamezna federativna ureditev prilagojena razmeram, v katerih je nastala, in po njenem delovanju lahko ocenjujemo, ali je bolj ali manj primerna za posamezno državo. Vsekakor pa ne kaže govoriti o federativni ureditvi kot taki, ampak vselej le o konkretni ureditvi v konkretni državi in jo kot takšno tudi ocenjevati. Pa še take ocene imajo omejeno veljavnost ter se v spremenjenih

okolščinah lahko spreminjajo. Logičen je tudi sklep, da v skladu z navedenim federalizem sam po sebi ni »idealna« oblika državne ureditve. Glede na njegove značilnosti sploh ne moremo reči, da je boljši ali slabši od unitarne ureditve, ker je pač oblika državne ureditve, ki pomeni v nekaterih razmerah najbolj racionalno, v drugih pa celo neustrezno rešitev.

Avtor se je pri proučevanju sodobnega federalizma odločil za institucionalni pristop in obravnava primerjalno-pravno posamezne institucije in aspekte federalizma, vendar pa je tudi po tej poti mogoče, da bralec spozna posamezne federativne ureditve v celoti.

Vsebinsko je knjiga razdeljena na uvod, sedemnajst poglavij in sklepe. V posameznih poglavjih obravnava razna vprašanja, institucije in aspekte federalizma, vendar ne daje vsem enake teže in jim ne odmerja niti približno enakega prostora. Najobširnejše je poglavje, kjer obravnava delitev funkcij med federacijo in federalnimi enotami, ker je očitno to najbolj pomembno vprašanje in ker prav po tej razdelitvi najbolj zanesljivo lahko ocenimo značaj federacije, zlasti če jo obravnavamo takšno, kot je danes in v njegovem razvoju v preteklosti in pričakovanem razvoju v prihodnosti.

V I. poglavju razloži avtor nekatere v knjigi uporabljene pojme in nekaj definicij »federalizma« in »federativne ureditve« pri raznih avtorjih; le-te se sicer med seboj dokaj razlikujejo, imajo pa vendar nekaj skupnih imenovalcev, po katerih se federacija razlikuje od drugih oblik državne ureditve; unitarne in konfederacije. Gre za nekatere značilnosti federacije, ki jih vsebuje večina definicij, kar pa vseeno ne pomeni, da se federacije med seboj ne razlikujejo že po normativno-pravni ureditvi, še bolj pa v politični praksi. Pri tem se avtor na kratko zadrži tudi ob pojmu suverenosti, ki je v zvezi z opredeljevanjem federalizma razvnemala in ponekod še razvnema duhove in spodbuja k teoretičnim razpravam.

V poglavjih od II do V obravnava pisec vprašanje o razlogih za nastanek federativnih držav, klasifikacijo federa-

cij, število in velikost federalnih enot ter položaj in organizacijo federalnih enot.

Med razlogi, zaradi katerih so posamezne države ustanovile skupno državo, omenja zunanjo nevarnost in ekonomsko prednost; med razlogi, da so se odločile prav za federativno ureditev, pa: etnične razloge (več narodov ali etničnih skupin v deželi), tradicijo, geografske razloge (zlasti veliko ozemeljsko razprostranjenost), neenakomerno ekonomsko razvitost in druge. Pri nastanku posameznih federacij so igrali vlogo različni razlogi, največkrat pa celo več razlogov hkrati.

Poglavje o klasifikaciji federacij je predvsem teoretične narave. V njem skuša avtor na podlagi različnih kriterijev razvrstiti obstoječe federacije glede na način njihovega nastanka, glede na nacionalno oziroma etnično strukturo, glede na federalno strukturo in možne spremembe zaradi ocepitve posameznih federalnih enot ali pa vključitve novih ter konča s kriterijem glede organiziranosti posebnega federalnega ozemlja zunaj meja federalnih enot.

Kar zadeva število in velikost federalnih enot, ugotavlja avtor na podlagi statističnih podatkov, da se države v tem pogledu med seboj zelo razlikujejo, vendar ni odločujoče niti število niti velikost za ugodne perspektive delovanja in razvoja federacije, čeprav pripisuje tudi temu dejstvu določen vpliv. Niti preveliko niti premajhno število enot ni zaželeno; to velja tudi za velikost enot, ker prevelike razlike lahko povzročijo pravno organizacijske, ekonomske in politične težave. Primerno ravnotežje, zlasti v mnogonacionalni državi, kjer ga je sicer najteže doseči, daje v praksi najboljše rezultate.

V poglavju o položaju in organizaciji federalnih enot določa avtor nekatere elemente, ki opredeljujejo njihov položaj, med temi zlasti pravico do cepitve, spremembe ozemlja, pravice zveznih organov nasproti organom federalnih enot, pravico federalnih enot do samoorganizacije in sprejetja lastne ustave ter vezanost na enoten pravni in politični sistem, oblikovan na ravni federacije, in podobno.

Poglavja od VI do IX posveča pisec organom federacije: zveznemu parlamentu, zvezni eksekutivi, upravnim organom in pravosodju.

Zvezni parlamenti (od ustanovitve kongresa ZDA, ki je bil ustanovljen z ustavo ZDA 1787. leta dalje) imajo dva doma, od tega enega, ki združuje predstavnike federalnih enot. Le-ti se med seboj razlikujejo po sestavi (paritetni oziroma proporcionalni), načinu nastanka in vsebini mandata poslancev. Vsi pa doživljajo isto usodo, namreč da obstoj političnih strank in njihov vpliv na delovanje parlamenta nenehno zabrisujejo razlike med vlogo in položajem obeh domov parlamenta oziroma njihovih posameznih članov.

V istem poglavju podrobno obravnava pristojnosti »gornjega« doma, način njihovega izvrševanja ter odnose, ki nastajajo pri tem med obema domoma — sistematično ločeno za predstaviške in parlamentarne države ter posebej za Švico, ZSSR in Čehoslovaško kot države s skupščinskim sistemom vladavine.

V poglavju o zvezni eksekutivi je najpomembnejša ugotovitev — do te je prišel avtor, ko je primerjal ureditev in delovanje v posameznih državah, — ta, da zaradi splošne tendence po krepitvi vpliva eksekutive na parlament, ki ga ugotavljamo v vseh državah, tudi v federacijah — ne glede na obliko vladavine — nedvomno slabi federativno načelo. Sicer pa obravnava avtor v tem poglavju zlasti vprašanje narave zvezne eksekutive v federativno urejeni državi; tej je namenjena vloga kohezivnega dejavnika v življenju federacije in pomembnega dejavnika v procesu centralizacije državne oblasti.

V poglavju o upravnih organih v federaciji so razgrnjeni razlogi za rešitev in proti rešitvi, po kateri naj bi skladno z dvema zakonodajnim ravnema obstajala tudi dva sistema upravne organizacije. Obe rešitvi sta namreč uporabljeni v federativnih državah, ki jih avtor obravnava v svoji knjigi. Nekaj prostora pa je namenil tudi vprašanju, ki je aktualno pri vseh organih federacije, namreč vprašanju sestave osebja, zlasti pa možnosti primerne proporcionalne razdelitve

funkcij med pripadnike različnih federalnih enot.

V poglavju o pravosodnih organih v federativni državi nas avtor spozna z organizacijo v posameznih državah, tako v državah, v katerih obstajata paralelno dva sistema sodišč: zvezna sodišča in sodišča federalnih enot na vseh ravneh, kot v drugih (te so v manjšini), kjer deluje zvezno sodišče samo na ravni federacije. Od pristojnosti vrhovnega sodišča federacije v obeh sistemih je v veliki meri odvisna tudi stopnja federalnega načela in s tem stopnja slabitve oziroma krepitve federalizma. Na to pa ima precejšen vpliv tudi način volitev sodnikov in morebitno sodelovanje »zgornjega« doma kot predstavnika federalnih enot pri njihovi izvolitvi.

Najobsežnejše poglavje, kot smo že omenili, je poglavje, ki obravnava delitev funkcij med federacijo in federalnimi enotami. Ta razdelitev, ki je v vsaki državi drugačna tako glede na ustavno-pravno ureditev kot tudi na praktično delovanje, je za vsako državo opisana dokaj podrobno — vendar pa v nekih sorazmerno postavljenih okvirih, ki še omogočajo primerjati razsežnosti te razdelitve. Peleg čiste zvezne zakonodaje in čiste zakonodaje federalnih enot obstaja vse bolj obsežna kategorija »mešane zakonodaje«, ki je konkurirajoča ali dopolnjujoča. To stanje in razvoj, ki sta sicer popolnoma razumljiva, pa onemogočata, da bi natančno ocenili stanje federalizma v posamezni državi oziroma bolje rečeno, terjata poleg poznavanja normativne ureditve tudi uresničevanje zakonodajne funkcije v praksi.

V istem poglavju obravnava avtor razdelitev funkcij v vseh državah samo na nekaterih področjih, zlasti tistih, ki spadajo deloma ali v celoti v »klasični katalog funkcij federacije«. Nata način mu je uspelo pokazati nekatere analogije oziroma razlike glede rešitve posameznih vprašanj v posameznih federacijah. Trend centralizacije funkcij pri federaciji avtor na tem mestu samo omenja, bolj kompleksno pa ga obravnava v enem naslednjih poglavij.

V naslednjem, XI. poglavju govori o financiranju federacije, torej o materialnem temelju federacije in federalnih

enot za opravljanje njihovih funkcij. V bistvu gre tudi tu za delitev funkcij med federacijo in federalnimi enotami, vendar na posebnem, zelo občutljivem področju. Način, kako je rešeno vprašanje financiranja v posameznih federacijah, ima namreč lahko mnogo ekonomskih in političnih posledic.

Ko avtor opisuje sistem financiranja v posameznih federacijah v njegovem razvoju, ugotavlja, da so si federacije na tak ali drugačen način postopoma prisvojile vse večji del dohodka, s katerim sploh razpolaga država. Federalne enote ostajajo bolj in bolj praznih rok, brez ustreznega prelivanja sredstev, ki je v domeni federacije, pa vobče ne bi mogle več opravljati svojih funkcij zlasti na področju socialnih služb, prosvete in podobno. Opisani proces in stanje utemeljujejo s potrebo, da mora federacija, kot »država blaginje«, pa tudi zaradi neprestano grozeče vojne nevarnosti, razpolagati z zadostnimi sredstvi, da bi mogla izvrševati svoje funkcije in pomagati federalnim enotam pri opravljanju tistih njihovih funkcij, za katere je zainteresirana vsa skupnost, pa tudi razdeljevati sredstva med revne in bogate federalne enote. Centralizacija finančnih sredstev je po navedenih stališčih imperativ današnjega časa. Seveda pa ni mogoče zanikati, da prav ta razvoj povzroča določeno krizo v samem federalizmu. Pomoč federalnim enotam, bodisi nenamenska, zlasti pa namensko določena, vse bolj in bolj povzroča njihovo odvisnost od pomoči federacije, hkrati pa se vse bolj oži obseg samostojnih pristojnosti federalnih enot. Postopoma, vendar trajno, napreduje proces stvarnega približevanja federalnih enot položaju enot lokalne samouprave v unitarni državi.

Prav o tem problemu, vendar z drugih aspektov, razpravlja avtor v naslednjih poglavjih, kjer ugotavlja v zvezi z evolucijo federalizma tudi to, da se krepijo položaj in funkcije federacije.

XIV. poglavje je namenjeno vprašanju demokracije v federativni državi, kjer je poleg zlatega pravila vsake demokracije, namreč vladavine večine ljudi, treba upoštevati in upoštevati tudi voljo držav članic, kakor se izraža bodisi prek po-

sebnega doma v parlamentu, bodisi neposredno. Večja demokracija ima spet to posledico, da slabi federalno načelo; v istem centralizirajočem smislu učinkuje tudi delovanje političnih strank tako v večpartijskih, še bolj pa v enopartijskih sistemih. Tudi to vprašanje je uvrstil avtor v poglavje o demokraciji v federativni državi, ker se v meščanski pravni teoriji strankarski sistem pojmuje in obravnava kot integralni del sistema politične demokracije.

Nekaj prostora posveča avtor tudi vprašanju uporabe jezikov v tistih federativnih državah, ki so po svoji sestavi mnogonacionalne in v katerih govorijo različne jezike.

Za sodobni federalizem sta zelo pomembni vprašanja, ki jih avtor obravnava v predzadnjem in zadnjem poglavju: o kontroli ustavnosti in zakonitosti v federativni državi ter o ustavni reviziji.

Poglavje o ustavnosti in zakonitosti začena avtor z ugotovitvijo, da sta v federativni državi z zvezno ustavo, ki je sam vrh piramide splošnih aktov, postavljeni dve ravni pravne ureditve: zvezna raven in raven federalnih enot, ki pa morata biti med seboj usklajeni. Ob upoštevanju splošno priznanega načela, da »Bundesrecht bricht Landesrecht«, je v večini federativno urejenih držav predvidena možnost sodne kontrole ustavnosti zakonov in z ustavo določene razdelitve funkcij med federacijo in federalnimi enotami. Avtor je posvetil posebno pozornost razmerju med ustavo federalne enote in zveznim zakonom ter prišel do sklepa, da je povsod sprejeto splošno pravilo, da mora biti ustava federalne enote v skladu tako z zvezno ustavo kot tudi z zveznim zakonom, ker samo tak sistem zagotavlja nujno enotni sistem ustavnosti in zakonitosti v državi. To pravilo pa je seveda težko združljivo s federalnim načelom, ker resno ogroža samostojnost in neodvisnost federalnih enot.

Zatem obravnava avtor dokaj podrobno vprašanje iniciative za kontrolo ustavnosti in vprašanje sestave ter načina izvolitve oziroma imenovanja članov ustavnega sodišča ali drugih najvišjih sodišč, ki jim je zaupano varstvo ustavnosti in zakonitosti. Zaradi vloge tega »varuha

ustavnosti«, ki ima v praksi bolj ali manj tudi politično vlogo in prevzema svojevrstno zakonodajno pristojnost, njegovo delovanje v veliki meri pospešuje proces krepitve centralne oblasti.

Za spremembo ustave federacije poznamo več načinov: formalno spremembo ustave s spremembami in dopolnitvami (amandmaji), tolmačenje ustave, ki jo opravi v postopku ugotavljanja ustavnosti pristojno ustavno oziroma drugo najvišje sodišče, in izjemen način spreminjanja ustave z zakonom.

Ko avtor obravnava prvi način, ki je tudi najbolj pogosto uveljavljen in uporabljen, ugotavlja analogije in razlike v ustavnorevizijskem postopku, ki je v vseh federativnih državah dovolj zamotan, da lahko varuje po pravilu togo ustavo in vlogo, ki jo imajo v tem postopku federalne enote. Podobno kot že prej ugotavlja tudi na tem mestu, da referendum in druge oblike neposredne demokracije slabijo federativno načelo, če ni dovolj zagotovljena soudeležba federalnih enot v tem, zanje tako pomembnem postopku.

V sklepnih besedi, pa tudi skozi vso knjigo, se vleča kot rdeča nit spoznanje, da se federalizem glede na število držav, ki so ga uveljavile, sicer krepi, da pa hkrati slabi po svoji vsebini. S tem priteguje avtor ugotovitvi, ki jo je svoj čas že postavil v monografiji o »Širjenju federalizma in njegovi vsebinski slabitvi« prof. Stefanović, vendar jo hkrati dopolnjuje z ugotovitvijo, da se je ta proces širjenja bolj ali manj ustavil in da se je število držav, ki so urejene kot federacije, dokaj stabiliziralo. Glede dejstva, da federalizem po vsebini slabi, pa ugotavlja avtor, da to pravilo ne velja čisto za mnogonacionalne države, kjer tega procesa ni oziroma lahko opazimo (ne samo pri nas) trend razvoja v nasprotni smeri.

Zanimiva je tudi avtorjeva ugotovitev, da se je hkrati s slabitvijo federalizma, »češ da ne ustreza več sodobnim razmeram«, in z naletom močnega vala centralizma, integracije in unifikacije, ko je bilo treba reševati, kar se je rešiti dalo, pojavila nova formula federalizma, kooperativni federalizem.

Kooperativni federalizem v bistvu pomeni bodisi sodelovanje obeh ravni oblasti, bodisi medsebojno sodelovanje federalnih enot brez posredovanja federacije. Temeljna značilnost tega je torej sodelovanje, ki zabrisuje meje, začrtane z delitvijo funkcij med federacijo in državami članicami — oziroma jih povsem izbríše, tako da se razblinja ali v temeljih spreminja sam pojem federalizma.

Kljub temu da današnji federalizem ni enak, kot je bil pred štiridesetimi ali petdesetimi leti oziroma celo v prejšnjem stoletju in da se bo spreminjal tudi še naprej, izraža avtor prepričanje, da federalizma v doglednem času še ne bomo mogli postaviti v muzej. Federa-

lizem je namreč tradicionalno zakoreninjen v mnogih državah, prišel je ljudem v meso in kri in ga kot posebno vrednost varujejo in gojijo.

S svojo knjigo o sodobnem federalizmu je avtor opravil veliko delo in pomembno obogatil našo primerjalnopravno literaturo. Noben teoretik, ki bo pri nas proučeval posamezna vprašanja in institucije v zvezi s federalizmom, ne bo mogel mimo tega dela. Najbrž bo vsak lahko koristno uporabil izsledke splošne teorije federalizma in posamezne teoretične dosežke, do katerih je prišel avtor, ter bogato gradivo, ki ga je zbral in sistematično uredil.

MAJDA STROBL

MARKSIZAM SVETU

Nova revija:
»Marksizam u svetue«

Založniški center »Komunist« (Beograd) je v zadnjih letih mnogo prispeval k temu, da je jugoslovanske bralce približe seznanjal z nekaterimi pomembnimi tokovi v sodobnem marksizmu. Naj samo spomnimo na zbirko *Marksizem in sodobnost* in na obsežne antologije, posvečene marksistični konceptiji umetnosti, sodobnemu kapitalizmu in samoupravljanju (gl. TiP, št. 1 do 2 in številko 3/1974).

Z letošnjim letom pa je začel izdajati mesečno revijo »Marksizam u svetue«, s katero želi uredništvo omogočiti zainteresiranemu jugoslovanskemu bralcu, da se bo lahko tekoče seznanjal z marksistično mislijo v sodobnem svetu. Menimo, da lahko to pobudo samo pozdravimo, saj je ravno na tem področju zijal velik prepad med deklaracijami o pomenu marksizma in med založniškimi in publicističnimi programi, ki so bili često dokaj mačehovski prav do marksistične literature. To se je zlasti pokazalo v zadnjih letih, ko je pod vplivom družbeno negativnih teženj (predvsem liberalističnega laissez faire odnosa do marksistične teoretične kulture) izdajanje marksistično usmerjenih virov dokaj usahnilo.

»Marksizam u svetue« bo — ob drugih založniških iniciativah — lahko bistveno prispeval k zapolnitvi praznine, ki jo je bilo čutiti glede pretoka svetovne marksistične misli v jezike jugoslovanskih narodov. Prevajanje tujih virov s področja marksistične in napredno usmerjene misli sicer ne more nadomestiti izvorne ustvarjalnosti, lahko pa je pomembna spodbuda k njej. Namesto informacij »iz druge roke« se bo naš bralec lahko tako v večji meri seznanjal z izvorno tujo marksistično mislijo, kar je tudi pogoj, da se poveča zanimanje za marksizem zlasti med mladimi generacijami. Poleg tega bo revija se-

znajala jugoslovanskega bralca s konfrontacijami v sodobnem marksizmu in med marksističnimi in nemarksističnimi idejnimi tokovi. Tako bo lahko prispevala k temu, da bodo tudi naša »domača« soočenja dobila širši, svetovni kontekst, s tem pa tudi intelektualno večjo prepričljivost.

Da se redakcija »Marksizam u svetue« ne namerava zadrževati samo na abstraktnějšíh temah, ki bi zanimale predvsem ožji krog strokovnjakov, dokazuje že prvi dve številki revije, ki vsebujeta negativnih tekstov splošnejše teoretične narave tudi dve izrazito aktualno-politično (toda ne pragmatistično) pomembni temi. V prvi številki je tako poudarjena tema *Revolucija in kontrarevolucija v Čilu*, v drugi pa *Italijanska levica in delavska strategija*. Kot kažeta prvi dve številki, bo pomembno mesto v reviji imel tudi informativni del, posebno recenzije in anotirane bibliografije (v prvi številki najdemo tako anotirano bibliografijo o razvoju socialističnih dežel). Rubrike: marksizem o sebi, portreti, delavska praksa, aktualna zgodovina, ki jim bodo verjetno sledile še druge, nakazujejo razvejanost uredniške politike.

Da bi naše bralce seznanili s konceptom nove revije, objavljamo uredniški uvodnik, objavljen v prvi številki »Marksizam u svetue«.

a. b.

OB USTANOVITVI REVJE

Že dolgo čutimo potrebo po reviji, ki bi objavljala prevode del iz marksističnih in drugih progresivnih periodičnih publikacij, ki so v svetu dokaj številne.

Revija, ki jo ustanovljamo, bo skušala potešiti to potrebo. Njena naloga je v tem, da bo obveščala o rezultatih raziskovanj, o idejah in usmerjenosti sodobnih marksističnih in drugih progresivnih piscev v svetu, ki se skušajo prebiti do teoretičnih odgovorov na vprašanja, ki so bistvena za uspešen revolucionarni boj proletariata proti odnosom in ideologijam meščanske družbe — bodisi v nacionalnih bodisi v mednarodnih okvirih.

Različni zgodovinski, ekonomski, politični in kulturni vzroki v vsaki od konkretnih družbenih situacij nujno povzročajo tudi različne usmeritve znotraj sodobnega marksizma. Zato je razumljivo, da bo redakcija objavljala v reviji tudi take tekste, v katerih obdelava posameznih vidikov ali celo sámolotevanje problema ne bo vedno v skladu z njeno idejno in teoretično naravnostjo. Prvič zato, ker nam to omogoča spoznavanje gibanj in idej, ki se v idejnem in političnem boju uvrščajo na stran komunističnih opredelitev; drugič zato, ker s tem širimo bazo za kritični dialog s takimi pojmovanji v našem okolju in ožimo prostor za manipuliranje; in tretjič, ker s tem širimo prostor za idejno-kritični dialog s stališča naših temeljnih opredelitev za samoupravne družbeno-ekonomske odnose in nacionalno enakopravnost. Prepričani smo tudi, da bo izdajanje naše revije pripomoglo k temu, da se temeljiteje seznanimo s pogledi na razvoj našega sistema družbeno-ekonomskih in političnih odnosov oziroma celotnega našega razvoja, kakor se oblikuje v progresivnih gibanjih in okoljih v svetu; temu bo posvetila revija posebno pozornost.

Da bi kar najširše odprli vrata problemom, ki jih obravnavajo prevedeni in ponatisnjeni prispevki, bo redakcija objavljala tudi stališča in mnenja jugoslovanskih avtorjev marksistov in seveda tudi svoje kritične beležke. Enkrat ali dvakrat letno bo izdajala posebne številke, v katerih bo iz idejne in teoretične zasnove zveze komunistov s temeljito kritično analizo razčlenjevala probleme in teme, o katerih v svetu razpravljajo in so vsaj delno objavljene tudi v revijah.

Ko pošiljamo bralcem prvo številko, pričakujemo njihovo pomoč, sodelovanje in kritiko.

naše teme

št. 1, Zagreb 1974.

VELJKO CVJETIČANIN o mestu države v dokumentih za X. kongres ZKJ in v osnutku ustave

...Rad bi govoril izključno o problemih države pri nas in to s posebnim ozirom na njeno koncipiranje v platformi (za X. kongres ZKJ) in v

osnutku ustave. Do 1950. leta nismo bili v celoti na ravni Marxove in marksistične teorije o državi v socializmu — in tudi nismo mogli biti, kajti naša država ni takoj odmirala in tudi ni mogla tako odmirati. V določenem obdobju je prihajalo tudi do krepitve vloge in funkcije države. Toda že več kot 20 let je naša politična filozofija odmiranje države. Zastavlja se vprašanje, kaj se je v tem obdobju resnično dogajalo z državo oziroma kakšne so ocene in perspektive tega v platformi in osnutku ustave.

Kaj se je dogajalo z državo? Glede njenega odmiranja smo dosegli začetne praktične rezultate. Ne bom jih nadrobneje razčlenjeval; le zaradi primerjave bi omenil, da je v ustavi iz leta 1946 država temeljni graditelj socializma, »alfa in omega« celotnega družbenega razvoja. V ustavnem zakonu iz leta 1953, še zlasti pa v ustavi iz leta 1963, je vloga države drugače opredeljena; formulirana je kot instrument samoupravljanja. Tudi v pogledu strukture države je prišlo do sprememb. Do leta 1953 je bila naša država klasična politična država, ali če parafraziram Lenina, »buržoazna država brez buržoazije«. 1953. leta smo napravili prvi odločni prelom, vanjo vnašamo prvine Pariške komune in sovjetov. S tem se je začela spreminjati struktura klasične politične države. Spreminjamo tudi funkcijo države. Dve dotedanji klasični funkciji — notranjepolitično in zunanjepolitično — dopolnjujemo še z gospodarsko-organizatorsko in kulturno izobraževalno. Ti dve novi funkciji sta se uveljavljali po vzorcu AORA (administrativno-operativnega vodenja) vse do leta 1952—1953. Tedaj smo te funkcije transformirali. Glede na naše dokumente lahko govorimo o treh funkcijah države: o zaščitni funkciji, glede katere ne more biti nobenega dvoma. Ta zaščitna funkcija je povsem upravičeno močnejše obdelana v platformi in v osnutku ustave. Naslednja je koordinacijsko-regulativna funkcija, ki pa se ne izraža kot neposredno, administrativno operativno vodenje. In končno je še kontrolna funkcija.

Pri izvajanju teh funkcij so nastali nekateri problemi. V dvajsetletnem razvoju, zlasti pa v preteklem desetletju od 1960 do 1970/71 smo se otepali z dvojnimi protislovjem: prvič, v idejnih zasnovah smo napredovali mnogo hitreje kot so nam dejansko dopuščale naše empirične, realne, socialne predpostavke. Zapadali smo v iluzijo, da s tem, ko idejno spreminjamo v normativno-prav-

no obliko, da je vse to že dejansko uresničeno; druga oblika protislovja je v tem, da smo prav zaradi takih iluzij storili dejansko manj za revolucionarno spreminjanje socialnih struktur, kot pa bi dejansko lahko storili. Tu je prišla na dan neučinkovitost sistema. Če se izrazim po Lukacsevo, nismo izkoristili celotnega konkretnega zgodovinskega maksimuma možnosti.

Drugi problem je naše izkustvo z državo. V omenjenem desetletnem obdobju smo bili priče paradoksalni težnji glede odmiranja funkcij države; nekatere funkcije države so odmirale hitreje kot pa je to dovoljevala naša socialna realnost, nekatere druge funkcije države pa so se krepile, čeprav za to ni bilo nobenega utemeljenega razloga...

EKONOMIST

Posebna številka, Zagreb 1974.

Iz razprave ALEKSANDRA GRLIČKOVA na posvetovanju v Opatiji o aktualnih problemih gospodarskih gibanj in ekonomski politiki Jugoslavije 1973/1974.

... Nekaj o sistemu našega gospodarjenja. Sistem gospodarjenja je bil pod pritiskom etastičnih in tehnobirokratskih spon, ne le subjektivnih, marveč tudi tistih, ki so bili institucionalizirani v sistemu preteklega desetletja, zlasti v sistemu razširjene reprodukcije, v realnih materialnih odnosih. To očitno protislovje je razkrajalo samoupravno tkivo, ki je komaj nastajalo. Ni naš problem v tem, da je sistem mešan, da je hibriden; tak bo vse dotlej, dokler bo obstajala blagovna proizvodnja, proizvodnja vrednosti. Problem je v tem, ker v svojem avtonomnem delovanju, v okviru lastnih zakonitosti in blagovne proizvodnje, utemeljene na družbeni lastnini, samoupravnih produkcijskih odnosov tudi pod vplivom kolektivne zavesti o usmerjanju in planiranju ni reproducirala integralni samoupravni družbeno-ekonomski odnos. Nasprotno, reproducirala je etastično-tehnobirokratske odnose. Samoupravljanje se je ustavilo pri vratih podjetij. Na podlagi nove ustave je pred nami naloga, kako razrešiti to protislovje in začeti novo ero graditve integralnega sistema samoupravnih druž-

beno-ekonomskih odnosov in tržno-planskega gospodarskega sistema; sistema, ki bo usklajen s potrebami te zgodovinske faze razvoja, z jasno začrtano optimalno mejo med trgom in planom, z mejo, ki se bo v prihodnje pomikala pod pritiskom notranjih, endogenih socialnih, ekonomskih, političnih razmer in pod vplivom eksogenih političnih, ekonomskih in socialnih razmer v svetu.

Izkušnje dveh in pol let so nam pokazale, da bomo morali biti hkrati prisotni v tem, kar je danes in v tistem kar bo jutri. Tisto kar bo jutri, se ne da nikoli doseči, če tega ni že v tem, kar je danes. Ta slika je kritična, zarisuje pa jo politična ocena, da smo bili v preteklih letih prisiljeni našo politiko pretežno podrežati vplivom dnevnih kratkoročnih učinkov v materialnem razvoju, v razvoju družbeno-ekonomskega sistema. V našem razvoju smo imeli in bomo imeli tudi v prihodnje težave. Doslej smo uspešno obvladali dosedanje težave; v relativno kratkem obdobju dvajsetih let smo postali iz nekdaj zaostale industrijsko razvita država. Zato morajo biti naša zavestna in organizirana prizadevanja naravnana na vsakodnevno približevanje kazalca zgodovine oddaljenim strateškim ciljem. To pa terja visoko stopnjo organiziranosti, načrtovanja ciljev in nalog posameznih etap. Iz izkušenj iz vsakodnevnega življenja moramo iskati spodbude za razvoj samoupravnega socializma ter tako krepiti samoupravne sile pred vdori vseh drugih sil, ki samoupravljanju niso naklonjene. Bistvena naloga socialističnih samoupravnih sil in njihova strategija mora biti v povezovanju vsakodnevnega delovanja s strategijo razvoja, s končnimi cilji. Gre za organiziranje in načrtovanje ciljev vsake etape, za vsakodnevno približevanje končnim ciljem. Če te povezave ni in če vsakdanje in končne cilje obravnavamo kot dva ločena in medesebojna neodvisna cilja, bomo zašli v drugorazredni reformizem, v politični ali ekonomski prakticizem ali v oboje hkrati. Revolucije se pripravljajo z vsakodnevno akcijo in vsakodnevnimi pozitivnimi rezultati v izgradnji samoupravnega demokratičnega socializma. To je hkrati tudi obramba pred abstraktnim radikalizmom levega in ultralevega revolucionarstva.

Dosedanji razvoj nam je pokazal, da nujnost samoupravnega socializma ne moremo pojmovati kot nekaj, kar je samo po sebi razumljivo. Ta nujnost bo utemeljena in sprejeta samo tedaj, če

bo samoupravni socializem uspešno odgovaljal na strateška, taktična in vsakodnevna vprašanja razvoja, na vse odprte dileme. Njegova utemeljenost ne more sloneti le na negaciji starega kapitalizma in etatiističnega državno-kapitalističnega sistema kot tudi ne v negaciji vsega obstoječega, zlasti pa ne, če je to izraženo le v besedah. Njegova utemeljenost bo vse bolj odvisna od lastne teorije in prakse razvoja, lastne strukture produkcijskih, pravnih in moralnih odnosov. Nadaljnje iskanje tega novega modela civilizacije je temeljna strategija naše politike in politike Zveze komunistov v naslednjem zgodovinskem obdobju. Ustava, platforma, resolucije prihodnjega X. kongresa ZKJ so iskanje novega že v sedanji etapi družbenega razvoja. Vsebina novega modela civilizacije ne more biti popolna, povsem razvidna v realnem življenju, v že zdaj doglednem časovnem obdobju. Zgodnje samoupravljanje mora kot družbeni okvir zagotoviti reprodukcijo in naravnost k razvitejšemu samoupravljanju. To, da objektivni razlogi ne dovoljujejo zadostne razvidnosti novega modela civilizacije, še ni razlog za to, da ne bi bila temeljna vprašanja revolucionarne strategije in taktike v graditvi socializma vedno in vsakodnevno naravnana k tej novi civilizaciji. V tej luči so tudi dosedanji uspehi ne glede na kritike in težave, ne glede na različne ocene, rezultat takih prizadevanj. Zato dajejo tudi problemi našega razvoja, ki sem jih skušal razgrniti, mnogo upanja, da bomo v naslednjih sedmih letih tega desetletja odpravili težave in dosegli uspešen razvoj...

gledišta

št. 1, Beograd 1974

iz razprave VUČINE VASOVIĆA o delegatskem sistemu

...Kot prvo od institucionaliziranih predpostavk za pravilno delovanje delegatskega sistema je treba poudariti kar najbolj dosledno utrjevanje skupščinskega sistema kot temeljnega načela organizacije oblasti in odločanja. Tam, kjer skupščine nimajo statusa najvišjega organa oblasti in mesta za finalizacijo dialogov in spopadov različnih interesov, je težko verjeti, da bo dokaj zapleteni delegatski sistem in mehanizem delegacije

lahko pravilno deloval in izpolnil svoj temeljni smoter. Zdi se, da osnutki ustav nekaterih republik ne upoštevajo vedno dovolj teh predpostavk, ko dajejo izredno široka pooblastila in moč nekaterim izvenskupščinskim organizacijam. Tu mislim predvsem na novoustanovljene institucije predsedstev republik.

Drugič, težko je verjeti, da bodo delegacije in skupščine brez ustreznih demokratskih katalizacijskih družbenopolitičnih mehanizmov že same po sebi sposobne in pripravljene, da se otresejo svojih ozkih pogledov in lokalnih interesov ter postanejo prostor ne le za artikuliranje svojih interesov, marveč tudi za oblikovanje optimalnih rešitev in za razreševanje aktivnih družbenih protislovij. Kar se tiče tega vprašanja, so se osnutki ustav komaj dotaknili ali ga pa le delno urejajo. Sicer pa je nemogoče, da bi pričakovali kaj drugega. To vprašanje bodo morali obravnavati drugi dokumenti. Tu naj omenimo predvsem način komuniciranja delegacij in družbenopolitičnih organizacij kot tudi vprašanje povezovanja delegacij z mehanizmi zunaj skupščine.

Tretja bolj ali manj institucionalna predpostavka za pravilno delovanje delegatskega sistema je v relativno razvitem samoupravljanju v bazičnih organizacijah življenja in dela oziroma v razvitejših oblikah neposredne demokracije. Kjer tega ni, je nevarnost, da se bo delegatski sistem spremenil v sistem delegiranja ljudi ne od spodaj, marveč od zgoraj in s strani. Zdi se, da bi lahko osnutki zvezne ustave in republiških ustav sprejele v besedila bogatejše mehanizme in oblike neposredne demokracije.

Ena od predpostavk je tudi v jasnem določanju področij uporabe ter v konkretni razčlenitvi vseh detailov in vzvodov delgatskega sistema. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, da se delegatski sistem sprevrže v svoje nasprotje. Osnutki ustav, zvezne in republiških, relativno jasno določajo izpeljavo delegatskega sistema v naslednjih področjih: v sferi dela, zlasti v sestavljenih organizacijah, v sferi skupščinskega sistema (v ožjem pomenu) in na področju interesnih skupnosti. Odprto ostaja vprašanje obsega izvajanja delegatskega načela oziroma sistema na drugih področjih družbenopolitičnega organiziranja, zlasti v družbenopolitičnih organizacijah. Drugače povedano, odprto je vprašanje, ali je potrebno oziroma zaželeno uporabiti delegatski sistem v teh organizacijah po

analogiji že izpeljanih ustavnih rešitev in ali so možne tudi nekatere modifikacije, v katerih pa bi se vendarle ohranile temeljne vrednote delegatskega sistema. Zdi se nam, da je težko izvedljiv delegatski sistem tudi v drugih sferah političnega organiziranja po vzoru in v vseh podrobnostih, kakor jih predvidevajo ustavne rešitve za že omenjena področja.

Na koncu naj opozorim še na neko vprašanje: pod kakšnimi pogoji lahko

delegatski sistem najbolj opravi svojo potencialno funkcijo združevanja dela in upravljanja? Drugače povedano, kakšen učinek lahko dá stalna cirkulacija in menjava kadrov oziroma spajanja funkcije dela in funkcije upravljanja — za vsako od teh funkcij posebej — zlasti v določenih razmerah. Ne bo to pripeljalo do laizacije politike na eni strani ter do politizacije dela na drugi strani — in kakšne posledice bo imelo to za izvajanje teh funkcij?...

NOVA »MEGA«

Zaradi različnih razlogov, predvsem zato, ker so bili arhivi z najbolj pomembnimi izvornimi teksti iz Marksove in Engelsove dediščine posejani vsepovsod, še vedno velja paradokсно dejstvo, da nimamo resnično popolnih del Karla in Friedricha Engelsa.

Sicer se je že po oktobrski revoluciji začelo sistematično raziskovalno in izdajateljsko delo tekstov Marxa in Engelsa: med letoma 1920 in 1930 so izšli nekateri najpomembnejši rokopisi; omenimo naj *Nemško ideologijo*. V tem obdobju je nastala tudi prva ruska izdaja »Del« in leta 1927 MEGA (Marx-Engels Gesamtausgabe), ki je poskušala kritično in izčrpno predstaviti Marxovo in Engelsovo delo. Predvidenih je bilo 40 del, izšlo pa je samo prvih sedem, ki zajemajo Marxovo in Engelsovo delo do leta 1849, in potem še štirje deli Marxove in Engelsove korespondence, ki je bila polna posegov in izkrivljanj, ki jih je vanjo vnesel E. Bernstein v svoji izdaji leta 1913.

S tem pa je bila »velika MEGA« pretrgana kot sistematična, organska izdaja; v Sovjetski zvezi so potem sicer izhajali posamični deli, prirejani v skladu s kritično-filološkimi nameni. Bilo je še več drugih posamičnih izdaj, toda prvotna velika založniška pobuda ni bila nikoli obnovljena. V ruščini so vzporedno izhajala najpomembnejša politična, ekonomska, zgodovinska in filozofska dela Marxa in Engelsa in njuna pisma; izdaja, ki se je začela leta 1927 in končala leta 1946, je bila pozneje še razširjena.

Na podlagi ruskih tekstov so potem nastajale bolj ali manj obširne izdaje pri raznih narodih — med njimi je najpomembnejša nemška izdaja v štiridesetih delih.

Ta zgodovinski ekskurz je v tem trenutku potreben zato, ker se podvig izdaje resnično popolnih del Marxa in Engelsa pravkar objavlja in upati je, da tokrat brez motenj. Nastaja »nova« MEGA. V pomembni uvodni študiji, ki je izšla nedavno v Nemški demokratični republiki v redakciji inštituta za marksizem-leninizem v Berlinu in hkrati prav takšnega inštituta v Moskvi, so začrtane perspektive in obseg izdaje, ki jo napovedujejo v kratkem. »Ta izdaja«, je rečeno v predstavitveni študiji, »obravnavava konceptualne temelje znanstvenega projekta, ki je velikanskega pomena za mednarodno delavsko in komunistično gibanje, za vse demokratične sile in za vso znanost: popolna izdaja Marxa in Engelsa«.

Glede na vse, kar je povedano v omenjenem uvodu, gre resnično za *popolno* delo — predvidenih je okrog sto knjig, teksti obeh klasikov bodo objavljeni v izvornih jezikih, torej tako, kot so bili napisani ali objavljeni, opremljeni pa bodo z vsemi morebitnimi poznejšimi spremembami in popravki ter z nujno kritično znanstveno aparaturo. Večino dela sta opravila prej omenjena inštituta ob pomembnem sodelovanju raziskovalnih ustanov v mnogih državah. Sicer pa je to veliko založniško dejanje v rokah berlinske založbe Dietz Verlag. Zbrana dela Marxa in Engelsa naj bi ne bila le kvantitativno popolna, največji »komplet«, ampak tudi kvalitativno in filološko najboljše; uredniki pravilno ugotavljajo, da je v takem »popolnem« delu potrebno objaviti delo Marxa in Engelsa v prvotni obliki. Šele tako je mogoče objektivno rekonstruirati celovitost njune misli v vsem razvoju, po drugi strani pa taka izdaja tudi pomeni *zanesljivo* oporo vsem, ki bodo hoteli natisniti ali ponatisniti dediščino Marxa in Engelsa ali le del te dediščine. Primer: V sedanji »poskusni izdaji« je objavljen Engelsov »Predgovor« iz leta 1895 k »Razrednim

bojem v Franciji»; »Predgovoru« sledi zgodovinska predstavitev, opombe, seznam različic, kar obsega celih petdeset strani! Vsakršen dvom je torej odveč, vsakršen falzifikat pa nemogoč. Glede na tezo o domnevnem »revizionizmu« poznega Engelsa v tem delu je že samo ta edini primer dokaz o koristnosti filološko korektna rekonstrukcije Marxovega in Engelsovega dela.

»Nova MEGA« bo razdeljena na štiri velika področja: 1. dela, članki, osnutki (razen »Kapitala«), 2. »Kapital« (in vsi teksti v zvezi z njim), 3. korespondenca (tudi pisma dopisovalcev) in 4. izvlečki, opombe k branju, razne pripombe itd. V nekaterih primerih bodo objavljeni tudi teksti avtorjev, ki so najneposredneje v zvezi z delom Marxa in Engelsa; celotna izdaja pa bo bogato opremljena z bibliografskimi podatki, kazali in obsežnimi pojasnili.

Pričakovati je torej veličastno delo; nedvomno bo to eden najzanesljivejših kritično znanstvenih temeljev na področju sodobne politične misli in bo imelo neposreden vpliv na vsakega posameznika in na vse mednarodno delavsko gibanje.

(Prikaz po: Gian Mario Bravo, revija »Critica marxista« št. 6/73 — prevedla in priredila N. B.)

PRISPEVEK K STRATEGIJI HUMANIZIRANJA DELAVSKEGA ŽIVLJENJA

Razmišljanja in razprave o tako aktualnih in vedno akutnih problemih, kot so problemi pogojev dela, delovnih razmerij, delavske življenjske ravni in delavskega okolja, potekajo z zmerom večjo intenzivnostjo v vseh razvitih deželah sveta. Označuje jih različen pristop k problemom ter, seveda, različni načini razreševanja omenjenih vprašanj. Ob pregledu tovrstne literature srečamo sila različne rešitve, ki jih lahko na eni strani uvrstimo med radikalne, na drugi strani pa med tiste, katerih funkcija je bolj ali manj apologetska. Pričujoči sestavek iz revije »Die Neue Gesellschaft«

ostaja v svojem načrtovanju v okviru priznanih možnosti, ki jih nudi družbenopolitični sistem ZRN. Upamo pa, da bodo informacije, ki jih posreduje tale zapis, nekoliko bolj osvetlile dejansko vsebino teženj po soodločanju in soupravljanju v ZRN.

V industrijskih državah so delovni odnosi in delovni pogoji predmet pogostih kritičnih pretresov in razpravljanj v družbi. Priče smo spremembi razmišljanj iz šestdesetih let, ko so predvsem poudarjali in poglobljali misel, da gospodarski razvoj kar sam od sebe in iz sebe zagotavlja več življenjskih možnosti in več socialne varnosti in tako tudi skoraj avtomatično spreminja kvantiteto dobrin v bolj kvalitetno življenje. Vendar takšna razmišljanja niso upoštevala mnogih dejstev. Za razmišljanje o humanizaciji delavskega življenja je velikega pomena predvsem dejstvo, da je v industrijskih deželah postal predmet družbenopolitičnih razpravljanj in javne razprave ne le razvoj sam, temveč tudi njegova realizacija: delovna razmerja, delovni pogoji in možnosti za napredek delavskega življenja. Opozarjamo, da problem ni specifično nemški, temveč splošni problem industrijskih družb. Konec 1972. leta je delovna skupnost takratnega ameriškega ministrstva za zdravje, izobraževanje in javno blaginjo objavila svoj prispevek na temo »Delo v Ameriki«. Raziskava je pokazala daljnosežne posledice, ki izhajajo iz konfliktov ter nasprotij v delovnem okolju in življenju. Ameriški znanstveniki so podrobno osvetlili dejstvo, da se konflikti in nasprotja odražajo v boleznih, v splošnem počutju, v menjavi delovnih mest, v razpravljanju o delu in angažmaju pri delu. Končno vplivajo tudi na psihično in fizično zadovoljstvo z delom in poleg naštetih področij tudi na stabilnost družine. Iz izkušenj drugih industrijskih dežel, kot sta Italija in Francija, poznamo iste motivacije, ki stoje za konflikti pri Renaultu in za socialnimi problemi pri Fiatu.

Iz do sedaj povedanega je razumljivo, da morajo velike socialne reforme našega časa imeti svoje izhodišče v humaniziranju delovnega okolja. To je tudi dejanska (realna) osnova strateškega načrtovanja družbenega napredka, ki ga

razumemo kot povečanje možnosti za samorazumevanje in soodločanje, kot zahtevo po večji socialni pravičnosti in enakosti »štartnih osnov«. Pri obravnavanju naše teme gre za več kot za »zaščito dela« v tradicionalnem smislu. Pregledati moramo tudi vsebino dela in predvsem možnosti delavcev (mezdnih), da vplivajo na oblikovanje poteka dela in na delovne pogoje. Politika socialnega načrtovanja, ki se predvsem ukvarja s problemi tega področja, torej ne sme zaostajati za družbenimi procesi in se ne sme posvečati predvsem blažilnim akcijam, ampak mora začeti razreševati opisani problem. Socialna politika torej ne sme ostati le pri graditvi socialne varnosti, temveč se mora posvetiti svojemu specifičnemu področju: delovnim odnosom.

Politična volja za humaniziranje sveta dela izhaja iz spoznanja, da je delo — to velja posebno za delo delavcev, katerih eksistenca je ozko odvisna od zaposlitve — osrednja točka, morda celo najpomembnejša točka v življenju delavca in njegove družine. To lahko podkrepimo z naslednjimi trditvami:

— to, kar kdorkoli pomeni v družbi, izhaja predvsem iz njegovega položaja v svetu dela;

— prav tako kot okolje tudi vsak posameznik izvaja svojo vlogo v družbi iz delovnega položaja;

— delo edino omogoča dohodke gospodarske sfere in sploh vsako existenco v družbi;

— delo vpliva na razmerje posameznika do drugih in na naravo teh stikov;

— izkušnje iz delovnega okolja utemeljujejo načine obnašanja na drugih družbenih področjih, tudi v zasebnem in družinskem življenju.

Nikakor ne pretiravamo, če zagovarjamo ugotovitve, da resničnost niti v splošnem ne odseva družbenega in individualnega pomena dela, kljub velikim uspehom delavskega gibanja v boju za delavske pravice. Bistveni problemi industrijskega dela so še danes nezadovoljivo razrešeni ali pa se samo pojavljajo v novih oblikah:

1. Obstaja jasno vidno nasprotje med zasebno življenjsko ravniyo in ravniyo

pogojev dela. Stopnja socialnih investicij v industrijsko delo ni zadovoljiva.

2. Še vedno so opazne manjkajoče ali pomanjkljive možnosti soodločanja (omejevanja področja na delovno mesto).

3. Veliko število nesreč pri delu (povečanje različnih psihičnih tenzij: šoki, monotonost, izolacija).

4. Neprimerna predpriprava na zahteve modernega delovnega okolja v procesu poklicnega oblikovanja.

5. Relativno ocenjevanje učinka dela, kot se izraža v sestavi mezde in plače, je v razpravah še vedno premalo poudarjeno.

V prizadevanjih, da bi razvili strategijo humaniziranja delavskega življenja, se lahko znajdemo v križem ognju različnih ideoloških razmišljanj. Zato naj označimo pglavitna izhodišča, ki jih moramo upoštevati:

1. Omejiti se moramo na strategijo realističnih reform, kajti potrebna je taka politika, ki bo delavca usposobila in mu omogočila več soodločanja o njegovih delovnih in življenjskih pogojih. Temeljni vzrok za takšno usmeritev so nasprotja in nepripravljenost delodajalcev, da v tej smeri kaj storijo.

2. Vsaka takšna strategija bo naletela pri delavcih na odpor, če bi jih karkoli hotela slepiti o njihovem dejanskem položaju — z različnimi organizacijskimi in upravljavskimi zvižajami ter psihičnimi triki (manipulacija z reklamami in različne teorije neomejenega napredovanja).

3. Posebno nevarna, čeprav navidezno prepričljiva, je tako imenovana »teorija prostega časa« (teorija o kompenziranju nesvobode v delovnem procesu v dejavnostih v prostem času).

Pri načrtovanju realističnih reform nikakor ne smemo pozabiti, da jih ne more uresničiti le država s predpisi in odločbami. Na poti humanizacije delavskega življenja je bolj potreben angažirani sodelavec kot iniciativni sooblikovalec. Ogniti se moramo tudi nevarnosti, da bi formulirali *splošna* pričakovanja, ki pozneje sploh ne bodo ali pa bodo le pomanjkljivo uresničena.

V kontekstu splošne strategije bomo očrtali štiri področja in jih opredelili

kot najpomembnejša za humaniziranje delavskega življenja v prihodnosti.

1. Politika zaposlovanja;
2. Večanje vpliva delavcev v obratih in v podjetju;
3. Določitev vloge države in načrtanje temeljnih okvirov procesa humaniziranja;
4. Pomoč znanosti in države z raziskovanjem in razvojem.

Izhodišče za obravnavo problemov s prvega področja mora biti polna zaposlenost kot pglavitna (vodilna) ideja družbene politike. Vendar se politika zaposlovanja ne začne pri konfliktnih vprašanjih, ampak že pri osnovnih vprašanjih in pri poklicnem izobraževanju. Ne smemo biti dejavni in prizadevni šele ob brezposelnosti, temveč mora biti že sam namen politike zaposlovanja zavarovanje pred brezposelnostjo in manjvrednimi zaposlitvami. Čeprav se je v zadnjih letih udeležilo raznih oblik izobraževanja in predpriprave za delo več delavcev kot kdaj prej, bo potrebno veliko več naporov za izobraževanje priučenih in neizučenih delavk, torej družbene skupine s posebnimi zahtevami po socialni enakopravnosti.

Da bi osvetlili in poiskali izhodišče na drugem področju strategije, moramo poudariti, da je treba odpraviti nezadovoljstvo z vsebino in pogoji dela tam, kjer obstajajo njegovi prvotni vzroki, v obratih in v podjetjih. Če razumemo socialne učinke dela, nam je jasno, da se pravica in zahteva o soodločanju osredotočata predvsem na delovno okolje. Soodločanje je najpomembnejša predpostavka humanizacije delavskega življenja. Za humanizacijo delavskega življenja je odločilna tesna povezanost načela in institucij soodločanja ter oblikovanja delovnih odnosov in delovnih mest.

V okviru tretjega področja, ki opredeljuje vlogo države, bomo omenili nekatere pomembnejše razloge, ki so za strategijo najpomembnejši:

1. Delovno okolje mora biti bolj varno; potrebno bo zmanjšati število nesreč na delovnem mestu.
2. Pomembno etapo pri oblikovanju družbenega položaja delovnega okolja predstavlja povečanje socialnih investicij

v obratih in izboljšanje kvalitete delovnih mest.

3. Izdelava programa za zaščito mladih delavcev (5-dnevni delovni teden, izboljšani pogoji dopustov, zdravstvena zaščita).

4. Izobraževalna politika se bo morala bolj kot doslej povezati in ukvarjati s strokovnim izobraževanjem.

5. Za humaniziranje delavskega življenja bo potrebno vključiti v delovno življenje tudi nekatere posebne skupine v družbi, npr. ovirane državljane, invalide . . .).

6. Za tuje delavce bo državna uprava pripravila akcijski program, ki bo sinhroniziral zaposlovanje tujih delavcev s sposobnostjo družbe, da jih sprejme.

7. Odpraviti bo potrebno probleme, ki nastanejo pri starostnem zavarovanju ob menjavi delovnega mesta.

Četrto področje uresničevanja osnovne strategije predstavlja pomoč, ki jo nudi znanost in država z raziskovanjem in razvojem. S stališča sredstev, ki so v to vložena, ob dejstvu, da bodo na današnjih raziskavah slonele jutrišnje odločitve, in s stališča prioritete določenih področij raziskovanja je to povsem politično vprašanje. Poglavitne naloge takšnega raziskovanja so:

- razvoj raziskovalne metodologije,
- sodelovanje delavcev v raziskovanju,
- boljše prenašanje raziskovalnih rezultatov v prakso . . .

Potem ko smo prikazali pglavitna področja za delovanje na tem pomembnem izseku družbenega življenja, naj pripomnimo, da to ni le tema politikov in strokovnjakov. Za uspeh načrtanih nalog bo odločilno predvsem sodelovanje delavcev v tem procesu in njihov pogum pri razpravljanju o nakazanih vprašanjih.

(Helmut Rohde: Zur Strategie der Humanisierung des Arbeit Lebens, Die Neue Gesellschaft 3/1974, povzel Joco Klopčič).

MARX O POTROŠNJI KOT SOCIOLOŠKI KATEGORIJI

Problemi potrošnje, ki so bili tradicionalna domena proučevanja ekonomskih ved, v zadnjih letih vse bolj prite-

gujejo tudi pozornost filozofov in sociologov (tako L. I. Žilin, N. T. Frolova, »Potrošnja in oblikovanje osebnosti«, Moskva 1969, J. F. Balukin, »Posameznik in množična potrošnja v kapitalistični družbi«, zbornik »Sociologija in ideologija«, Moskva 1969).

Teoriji potrošnje je posvečal veliko pozornost že Marx. Podčrtal je dvojno naravo te kategorije, ekonomske in sociološke oziroma socialnopsihološke (v »Grundrisse«, 1854—1855). Potrošnja je po Marxu nerazdeljivo povezana s proizvodnjo, tako da govori o istovetnosti proizvodnje in potrošnje.

Ta identičnost, istovetnost, se kaže na tri načine. Najprej kot neposredna identičnost; vsak proces proizvodnje je hkrati potrošnja proizvodjalnih sredstev in surovin; proces proizvodnje troši, uporablja človekovo delovno silo in sposobnosti, a jih hkrati tudi obnavlja, oblikuje in razvija. Bolj zapletena je posredna identičnost, medsebojna odvisnost potrošnje in proizvodnje: brez proizvodnje ni potrošnje, brez zadnje ni proizvodnje. Proizvodnja daje potrošnji predmet v njegovi »vnanji obliki«, medtem ko potrošnja ustvarja predmete proizvodnje v »subjektivni obliki« — potrošnja obnavlja potrebe in prek njih spodbuja proizvodnjo. Po drugi strani proizvodnja ne proizvaja le predmet potrošnje, temveč tudi način potrošnje in samo »usposobljenost« in težnjo k potrošnji. »Proizvodnja ne ustvarja le predmet za subjekt temveč tudi subjekt za predmet« (Marx). Tretji vidik identičnosti je identičnost preko preobrazbe: »vsaka izmed njiju s tem, da poteka, ustvarja ono drugo, sebe kot ono drugo« (Marx). Šele potrošnja sklene akt proizvodnje, šele ona daje produktu značaj produkta, predmeta za subjekt, obnavlja proizvodnjo in s tem oblikuje proizvodjalca kot proizvodjalca. Hkrati pa »produkcija producira potrošnjo, ko ustvarja določeni način potrošnje, in potlej s tem, da ustvarja mik potrošnje, zmožnost potrošnje sámo kot potrebo« (Marx).

Proizvodnjo in potrošnjo je Marx podrobno proučeval torej z vidika njune »identičnosti«, enotnosti, pri čemer ima

odločilno vlogo proizvodnja, ki je »dejansko izhodišče in zatorej tudi prevladujoči moment« (Marx).

Posredujoča vez med proizvodnjo in potrošnjo znotraj opredeljene enotnosti so »potrebe«.

Z novimi proizvodi poraja proizvodnja nove potrebe. Potrošnja te potrebe obnavlja, reproducira. V procesu gibanja od proizvodnje k potrošnji in nazaj prihaja do svojevrstnega preoblikovanja potreb, v katerem se zakrije identičnost proizvodnje in potrošnje, pojavijo se razlike in nasprotja. Prihaja do relativne osamosvojitve potrošnje od proizvodnje.

Buržoazni sociologi gledajo na potrošnjo kot posebno sfero, ki ni zvezana s proizvodnjo. Sfera potrošnje, ki naj bi bila odločilna pri opredeljevanju človekovega statusa, po njihovem izravnava socialne razlike in postavlja npr. delavca v načelno enak potrošniški položaj kot kapitalista, ne glede na nujno različen položaj v proizvodnji.

O nekaterih objektivnih osnovah take iluzije je pisal že Marx: »Za posameznega kapitalista je ves delavski razred — razen njegovih delavcev — potrošnik in subjekt menjave »ni delavec temveč človek, ki troši denar... v sferi potrošnje je delavec enak kapitalistu vsaj na videz. Toda ta videz je dejansko delavčeva iluzija, deloma pa tudi iluzija druge strani (kapitalista)«. (Marx).

Kot sociološka kategorija ima potrošnja po Marxu dve strani: objektivno osnovo, to je sama sredstva potrošnje, in subjektivno, sposobnost za potrošnjo. Medtem ko je prva povezana z razvojem proizvodjalnih sil, je druga odvisna od sistema družbenih odnosov, ki opredeljujejo delitev, menjavo, potrošnjo in odnos med temi momenti, ter od socialno-psiholoških dejavnikov (kulturne ravni, navad, načina življenja razredov itd.).

Potrošnja je eden temeljnih kriterijev vsestranskega razvoja družbe in zrelosti družbenih odnosov. Nепretrgana in stalna rast potrošnje je eden temeljnih pogojev družbenega razvoja: »ne odpoved potrošnje, temveč njen razvoj... tako sposobnosti za potrošnjo kot sredstev« — v tem je Marx videl cilj in smisel družbenega razvoja.

Pri tem pa Marx poudarja produktivni, ustvarjalni značaj potrošnje. Potrošnja je 1) moment oblikovanja in reproduciranja osebnosti preko sistema njenih potreb, 2) moment oblikovanja in reproduciranja načina življenja in 3) moment oblikovanja in reproduciranja družbenih odnosov. Bogata individualnost je, kot pripominja Marx, »enako vsestranska v svoji proizvodnji in v svoji potrošnji«. »Potrošnja teh produktov... reproducira posameznike v njihovi družbeni biti kakor tudi njihovo družbeno bit — družbo samo, ki je v enaki meri subjekt in hkrati rezultat tega velikega procesa« (Marx).

Marx uvaja tudi izraz »potrošniška sila« ali »spodobnost za potrošnjo«, ki so ga naši ekonomisti in filozofi neupravičeno pozabljali. Potrošniška sila in potrošniška dejavnost sta dvojnika in antipoda delovni sili in proizvodnji dejavnosti ter kažeta njihovo medsebojno zvezo in odvisnost. Potrošnja ni nikdar pasivna, obstaja lahko le kot potrošniška dejavnost, ki vedno — seveda v različni stopnji — zahteva človekov fizični in umski napor in zato tudi razvoj njegovih fizičnih in umskih ustvarjalnih sil. V zvezi s tem je Marx razlikoval predmetno-materialno, duhovno potrošnjo in »potrošnjo višjega reda« (povezano s potrebami samoizražanja osebnosti, samo-realizacije ustvarjalnih sposobnosti), ki neposredno prehaja v ustvarjalno dejavnost. To so hkrati trije pglavilni strukturni elementi sistema potrošnje, povezani s sferami človekove življenjske dejavnosti in tipi potreb.

Sistematično sociološko proučevanje potrošnje mora upoštevati:

1. njeno vključenost v sistem družbenih dejavnosti in odnosov,
2. konkretno-zgodovinsko naravo potrošnje,
3. njeno temeljno funkcijo.

Potrošnja je tisti družbeni kanal, prek katerega poteka dialektično medsebojno

učinkovanje in zveza med osebnostjo in družbo oziroma družbenim okoljem. V raznih družbenoekonomskih formacijah je imela potrošnja različno osnovno funkcijo: v grobih obrisih lahko rečemo, da je na prvih stopnjah družbenega razvoja predvsem omogočala človekovo zgolj biološko preživetje, z razvojem proizvodnje je potrošnja (v razrednih družbah) oblikovala in reproducirala človeka kot delovno silo, sredstvo proizvodnje (»govoreče orodje«), socializem pa ga začelja oblikovati in reproducirati kot vsestransko osebnost.

Paziti je treba, da se ne izenačujeta kategoriji potrošnja in potrebe (kljub njuni povezanosti); ne le, da pogosto potrošnja ne »dosega«, ne zadovoljuje vseh že obstoječih potreb; dogaja se tudi, da potrošnja presega dejansko razvite potrebe oziroma dejansko sposobnost za potrošnjo (na primer, »strukturna« potrošnja zaradi »prestiža« in ne zaradi potreb po predmetu).

Stopnja razvoja posameznikov in družbenih skupin, z njihovim sistemom potreb, vrednostnih orientacij in življenjskih idealov prispeva k temu, da se v razmerah razvitega socializma možnosti, ki jih ustvarja družba za vsestransko potrošnjo, spreminjajo v stvarnost.

Prikazana stališča in hipoteze (poleg nekaterih, ki jih iz članka nismo povzeli — M. K.) so bile vključene v osnovo empiričnega sociološkega proučevanja kulturne potrošnje uralskih delavcev. Raziskali smo mesto kulturne potrošnje v celotnem sistemu potrošnje, strukturo kulturne potrošnje, obstoječe standarde in mehanizem njihovega oblikovanja. Poznavanje osebnosti kulturne potrošnje različnih skupin omogoča upravljati ta proces, kar bo nedvomno prispevalo k vzgoji skladne, vsestransko razvite osebnosti.

(Po reviji »Filosofske nauki« Moskva 1974/1 str. 31—39, povzel M. K.)

ALEKSANDER KUTOŠ, Ustanovitev in razvoj ZKJ. Založba Obzorja Maribor 1974. 192 str.

Knjiga je prva iz zbirke Marksistična knjižnica, ki jo izdaja politična šola pri CK ZKS v Ljubljani. V poljudni obliki obravnava pogloblitve faze, skozi katere je delovala ZKJ (KPJ). Po krajšem predgovoru Franca Šetinca obdela avtor snov tako, da govori o ustanovitvi KPJ, o delovanju KPJ v razdobju ilegale in v času diktature med obema vojnama, prikaže obnavljanje partije s hkratnim poletom revoucionarnega gibanja, utrjevanje partije, njen boj za demokracijo in neodvisnost Jugoslavije ter njeno vlogo v osvobodilni vojni in revoluciji. Vlogo ZKJ po končani vojni opisuje v poglavjih, ki jih posveča vlogi partije v boju za socializem in neodvisnost; v boju za enakopravne odnose v mednarodnem delavskem gibanju in njemu prizadevanju za izgradnjo socialističnih odnosov. V zadnjem poglavju, ki mu sledi seznam literature, govori avtor o nekaterih izhodiščih priprav za 10. kongres ZKJ in 7. kongres ZKS.

Društvene promjene u selu. Izdavači: Centar za sociologiju sela, Instituta za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo, Radnički univerzitet »Đuro Salaj« — Beograd, Beograd 1974, 208 str.

Delo prikazuje rezultate raziskave, ki so jo vodili Edhem Dilić, Svetozar Livada in Vlado Puljiz (z večjim številom sodelavcev). Razdeljeno je na dva dela. V prvem delu, ki obravnava temeljne družbeno-ekonomske spremembe na vasi in v kmetijstvu, govori o položaju in vlogi poljedelstva v jugoslovanskem gospodarstvu; o spremembah v agrarni strukturi individualnega sektorja; o raz-

voju družbenega sektorja in podružbljanju kmečkega gospodarstva; o vzrokih, obsegu in posledicah deagrarizacije; o nekaterih posledicah družbeno-ekonomskih sprememb na vasi; o izobrazbenem nivoju in nekaterih prvih standarda kmečkega prebivalstva in o družbenopolitičnem položaju kmetov. V sklepnem delu prvega dela, v katerem avtor obravnava družbeno-ekonomske spremembe na vasi in možnosti za podružbljanje kmetijstva, sledi dodatek o politiki cen, davčni politiki in kreditni politiki in njihovem pomenu za socialistično preobrazbo vasi. Drugi del knjige, ki je posvečen *socialni reprodukciji individualnih gospodarstev in stališčem glede podružbljanja kmetijstva*, vsebuje prvo analizo empirične raziskave. Poleg navedbe programa empirične raziskave interpretira rezultate raziskave tako, da prikaže sociodemografske značilnosti anketiranih gospodarstev; tendence v strukturi anketiranih gospodarstev; opremljenost gospodarstev z delovnimi sredstvi in standard gospodinjestev, razširjenost in zvrsti kooperacije v anketiranih gospodarstvih; nekatere proizvodne značilnosti anketiranih gospodarstev in perspektive socialne reprodukcije anketiranih gospodarstev; stališča in mnenja o zemljiški posesti, kmečkem poklicu in podružbljanju poljedelstva, poklicna nagnenja kmečke mladine in generacijska stališča do podružbljanja kmetijstva. V sklepu zgoščeno govori o socialni reprodukciji individualnih gospodarstev in možnostih podružbljanja kmetijstva. Predgovor je napisal Radomir D. Lukić.

ANTE PAŽANIN: Filozofija i politika. Fakultet političnih nauka Sveučilišta u Zagrebu. Izdavački servis LIBER, Zagreb 1973. 298 str.

Delo je razdeljeno na devet poglavij. V prvem obravnava avtor razmerje med

filozofijo in politiko, naslednja pa so posvečena po vrsti: ontologiji in filozofiji politike pri Platonu; filozofiji politike pri Aristotelu in njeni srednjeveški degradaciji; razmerju med teorijo in prakso pri Kantu; človeškemu delovanju v vedi o znanosti pri Fichteju. Tem poglavjem sledi obravnava Marxovega internacionalnega pojma, filozofije politike pri Georgu Lukacsu in Blochove socialno-politične in pravne misli. V zadnjem poglavju govori avtor o razmerju med intelektualci in politiko, v dveh dodatkih pa o Aristotelu, aristotelizmu in o rehabilitaciji praktične filozofije.

JOKICA HADŽI VASILEVA: Afrika i socializam — Socialistična opredeljenja u Tropskoj Africi. Institut za međunarodni radnički pokret. Beograd 1973, 372 str.

Knjigo je avtorica razdelila v devet poglavij. Po uvodnih in metodoloških pripombah obravnava v prvem poglavju genezo ideje socializma na tem območju, ki mu sledijo poglavja o izhodiščih in značilnostih idej o socializmu v Tropski Afriki, poskus klasifikacije idej o socializmu, o tradicijah in idejah socializma. V zadnjih treh poglavjih govori avtorica o socialnih virih in nosilcih socialističnih opredelitev, o družbeno-ekonomskih dejavnikih socialistične orientacije in o družbeno-političnih vidikih in političnih silah. V okviru teh poslednjih treh poglavij obravnava avtorica poleg drugega razrede in razredni boj v pojmovanju afriških voditeljev, vlogo posameznih družbenih slojev v sodobnih družbenih preobrazbah, koncepcijo in prakso družbeno-ekonomskih odnosov, splošno pojmovanje demokracije in države, problem mobilizacije množic in koncepcijo »enotne stranke«. V sklepih, ki jim sledi bibliografija o obravnavanem problemu, povzema avtorica bistvene rezultate svoje raziskave.

STOJAN GLIGORIĆ: Arapski svet i socializam. Institut za međunarodni radnički pokret. Beograd 1973, 300 str.

Delo je avtor razdelil v tri dele. Po predgovoru in uvodnih razmišljanjih

obrnava v prvem delu genezo progresivnih idej in gibanj, ki so v arabskih deželah na oblasti in končno klasificira socialistične ideje. V drugem delu razpravlja o naravi uradnih koncepcij o socializmu, govori o socialističnih tendencah in islamu in obravnava izhodiščne točke in družbene temelje socialistične orientacije. V tretjem delu govori avtor o političnih in ekonomskih koncepcijah arabskega socializma. V okviru političnih koncepcij razčlenjuje vpliv arabsko-muslimanskih tradicij na sodobne politične oblike družbene organizacije, vlogo države v družbenih preobrazbah, vlogo partije v političnem sistemu in pojmovanja o poteh in oblikah socialistične preobrazbe. Ko razpravlja o ekonomskih pojmovanjih arabskega socializma, govori posebej o pogledih na lastništvo proizvajalnih sredstev, na agrarno politiko in na uvajanje proizvajalcev v proces upravljanja gospodarstva. V sklepnem delu, ki mu sledi bibliografija o »arabskem socializmu«, povzema avtor temeljna dognanja svojega dela.

Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu. I. knjiga. Izdavački centar »Komunist« — Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ, Beograd 1973. Izbor tekstova: Adolf Dragičević, Rade Kalanj, Vjekoslav Mikecin. Predgovor i Uvodna studija: Adolf Dragičević, 381 str.

Prva knjiga z navedenim naslovom je drugi zvezek v zbirki »Intologija. Razdeljena je na dva dela. Prvi z naslovom »Kapitalistična družbena reprodukcija v razmerah znanstveno-tehnološke revolucije« vsebuje, med drugim, tekste o sodobni znanstveno-tehnični revoluciji (M. Mesarić), o prevladi velikih korporacij (Adolf A. Berle), o organizacijski strukturi monopolov (E. Hmeljnackaja), govori pa tudi o koncentraciji proizvodnje in kapitala (V. Milenković), koncentraciji ekonomske moči (Robert Lattès), o nekaterih pogledih na tehnološko družbo (H. Marcuse), znanstveno-tehničnem napredku kot faktorju družbenih sprememb v kapitalizmu (E. Kardelj), o velikem večnacionalnem podjetju (Jacques

Houssiaug), neoimperializmu in ekonomski integraciji (Armando Córdova) in dr. V drugem delu pa zaobsega tekste o lastniških in podjetniških odnosih v državno-kapitalistični družbeni formaciji. Med drugimi teksti so uredniki sem uvrstili tekste o perspektivah ekonomskega razvoja kapitalizma (E. S. Varga), o podpori politične oblasti monopolom (Estes Kefauver), o koncu laissez faire (J. M. Keynes), o procesu razpadanja kapitalistične družbe (J. Schumpeter), »managerski družbi« (J. Burnham), novi industrijski državi (J. K. Galbraith), o monopolnem kapitalu (Paul Baran in Paul M. Sweezy), novem delavskem razredu (Serge Mallet) in o spremembah v sodobnem kapitalizmu (A. Melejkovski, V. Šundejev, R. Entov).

Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu. II. knjiga. Izdavački centar »Komunist« — Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ. Beograd 1973. Izbor tekstov: Adolf Dragičević,

Rade Kalanj, Vjekoslav Mikecin. Predgovor i Uvodna studija: Adolf Dragičević, 290 str.

Kot tretji zvezek v zbirki »Antologija« obravnava pričujoča knjiga tekste, ki se nanašajo na »socialne in družbene premike v aktualnih družbenih konfliktih in spremembah«. V njej najdemo, mimo drugih, tekste o najpomembnejših družbenih spremembah v kapitalizmu (E. V. Varga), o spremembah strukture delavskega razreda v ZDA (A. Melnikov), o »družbi leta 2000« (Henri Janne), o množicah, spontanosti in partiji (J.-P. Sartre), o delavski strategiji v neokapitalizmu (A. Gorz), o izgledih evropske levice (Lelio Basso), o vplivu terciarnega sektorja na omilitev družbenih konfliktov (P. Bairoch), vprašanju meja blaginje (J. Fournastié). Knjigo sklene uvodna študija A. Dragičevića o sodobnem kapitalizmu, ki ji sledi diskusija o tej študiji, v kateri sodelujejo ugledni jugoslovanski poznavalci tega problema. Temu obsežnemu gradivu je dodana izbrana bibliografija del o sodobnem kapitalizmu.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Inštituta za sociologijo in filozofijo v Ljubljani

A. ČLANKI IN KNJIGE IZ SFRJ

I. MARKSIZEM

- DEBENJAK Božidar: Marksistična filozofska misel in samoupravljanje. V: Idejnost in šola, 1973, str. 24—36.
- KLJAJIĆ Jelka: Razmišljanja savremenih marksista o Marksovom »Kapitalu«. Sociološki pregled, Beograd, 1973, št. 2—3, str. 237—340.
- KRANJC Stane: Marksistična idejnost vzgoje in izobraževanja. V: Idejnost in šola, 1973, str. 15—24.
- MAJER Boris: Aktualni trenutek marksistične misli. Komunist, Lj., 11. in 18. marca 1974, št. 10, 11.
- MARX Karl: Kapital. Kritika politične ekonomije. 3. zv., 3. knj. Celotni proces kapitalistične proizvodnje. Izdal Friedrich Engels. (Prev. po izd.: K. Marx-F. Engels: Werke, Bd. 25, Ivan Bradač.) V Ljubljani, CZ 1973. 1124+(III) str.
- MARX Karl-Friedrich Engels: O historijskom materijalizmu. Izbor tekstov. Priredili: Rade Kalanj, Vjekoslav Mikecin, Ivan Salečić. Zagreb (Školska knjiga) 1974. 231 str. (Suvremena misao).
- RUDOLF Branko: O tako imenovanem socialističnem humanizmu. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št. 6.

II. FILOZOFIJA

- BASTA Danilo N.: Poreklo i svrha države u Kantovoj političkoj filozofiji. V: Filozofske studije 1973, str. 71—138.
- ČAVOŠKI Kosta: Demokratski poredak i sloboda. V: Filozofske studije 1973, str. 3—69.
- : FILOZOFŠKE studije 1973. Zbornik radova. Beograd, Filozofsko društvo Srbije 1973. 173 str.
- GOLDMAN Lucien: Lukacs i Heidegger. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 67—79.
- LEWINE Norman: Humanizam bez eshatologije. Ideje, Beograd, 1973, št. 2/3, str. 35.
- PAVIČEVIĆ Vuko: Osnovna načela socijalističkog morala. Pregled, Sarajevo, 1974, št. 1, str. 5—45.
- PIHLER Borut: Od značenja »po sebie do »bičas«. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 41—66.

- POTRČ Jože: O socialistični etiki in morali. (2. izd.) Maribor, Obzorja 1972. 579+(IV) str.
- ZUROVAC Mirko: Problem početka mišljenja prikazan na modalitetima svijesti u Sartrovoj filozofiji. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 17—39.

III. SOCIOLOGIJA

- ARENDRT Hannah: Conditio humana. Ideje, Beograd, 1973, št. 2/3, str. 53.
- BORELI Rada: 13. međunarodni seminar o proučavanju porodice. Sociološki pregled, Beograd, 1973, št. 2/3, str. 394—399.
- BREZNIK Dušan: Demografski metodi i modeli. Beograd, Institut društvenih nauka-Centar za demografska istraživanja 1972. 253 str.
- : DRUŠTVENE promjene u selu. (Avt): (Vlado Cvjetičanin, Ruža First-Dilić, Alija Hodžić itd.) Beograd-Zagreb, (Jugoslovenski centar za poljoprivredu i žumarstvo — Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu) 1974. 208 str. (Biblioteka sociologije sela, 3).
- GOLDMAN Aleksandar: Filosofija očajanja Serena Kirkegora. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 135—152.
- JAKHEL Rudi: Urbanizem — kaj je to? Sin-teza, Lj., 1973, št. 28/29, str. 17—19.
- KAVRAN Dragoljub: Dinamika kadrovskih struktura. Beograd, Oeconomica 1973. XVI +351 str.
- : KREATIVNOST mladih i slobodno vrijeme. Treći kolokvij... Šibenik, 1971. Zagreb, (Centar za vanškolski odgoj Saveza društva »Naša djeca« SR Hrvatske) 1972. 322 str.
- KROŠL Jože: Uvod v pastoralno sociologijo. (V Celju, Mohorjeva družba) 1973. 272+(VII) str. (Znanstvena knjižnica, N. S., 2).
- LEXHAUSEN P.: Opseg ljudske ekologije. Pregled, Sarajevo, 1974, št. 1, str. 83—92.
- MAČEK Olga: Apsentizem. Izostanci uposlenih sa rada. Sarajevo, Institut za fizijatriju i rehabilitaciju Iliđza — Novinska ustanova »Zajednica« 1970. 112 str.
- PETROVIĆ Sreten: Funkcionalistička sociologija umetnosti. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 81—109.

- : PORODICA i socijalizacija mladih. Pri-
lozi sa Simpozijuma. (Savet za vaspitanje
i zaštitu dece Jugoslavije.) Beograd, Rad-
nička štampa 1970. VII+262 str.
- STEFANOVIĆ Dušan: Urbanizacija. Prilog is-
traživanju međuzavisnog razvoja stanov-
ništva, delatnosti i životne sredine ljudi u
savremenom svetu. (Izd. Centar za ana-
lizu i projektovanje prostornih sistema.)
(Beograd) Izdavačko-informativni centar
studenata 1973.) VIII+150 str. (Edicija al-
ternativnih udžbenika, 0.1.1)
- TRIPKOVIĆ Milan: Kineska revolucija i se-
ljaštvo. Sociološki pregled, Beograd, 1973,
št. 2/3, str. 277—258.
- UKOKOVIĆ Đorđije: Sociologija i društvena
nejednakost. (Beograd, Institut za socio-
loška istraživanja filozofskog fakulteta)
1973. 173+(II) str. (Sociološki ogledi).
- WEBER Max: Metodološki osnovi sociologije.
Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 111—133.
- #### IV. PSIHOLOGIJA
- FROMM Erich: Instinktivni nasuprot karak-
terološkim izvorima ljudske agresije. Pre-
gled, Sarajevo, 1974, št. 2, str. 197—201
- : OSNOVI vojne psihologije. (Zbornik ra-
dova.) Beograd, Vojnoizdavački zavod 1973.
721+(II) str. (Savremena vojna misao, ed.
Naši pisci, 58.) (Centar za andragoško-
psihološka i sociološka istraživanja u
JNA.)
- PETZ Boris-Branimir Šverko: Prilog ispitiva-
stavova prema noćnom radu. V: Psiholo-
gijski aspekti rada u smjenama, 1973, str.
21—31.
- #### V. ZNANOST — KULTURA — PROSVETA SOLSTVO
- BAVCON Ljubo: Dve možnosti za prostorski
razvoj univerze u Ljubljani. Naši razgledi,
Lj., 22. marca 1974, št. 6.
- : IDEJNOST in šola. (Izd. Zavod za šolstvo.)
Ljubljana (Dopisna delavska univerza) 1973.
108 str.
- : INOSTRANI školski sistemi: I. SSSR,
Velika Britanija, Francuska. II. Švedska,
Savezna Republika Njemačka. Beograd, Ju-
goslavenski zavod za proučavanja školskih
i prosvetnih pitanja 1972—1973. 191+99 str.
- JANKOVIĆ Vladimir: Slobodno vrijeme u su-
vremenoj pedagoškoj teoriji i praksi. 2.
proš. izd. Zagreb, (Pedagoško-književni
zbor) 1973. 143+(I) str. (Teorija i praksa
odgoja, 1)
- KOLAR Nuša: Izenačevanje razvojnih mož-
nosti otrok na predškolski stopnji. Sodobna
pedagogika, Lj., 1974, št. 1/2, str. 24—32.
- KOMAD Trifko: Samoupravljanje u visoko-
školskim ustanovama. Ideje, Bgd. 1973,
št. 5/6, str. 167—172.
- KRAŠEVEC Stane: Kakšna pot pelje v pogu-
bo. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št.
6.
- goslaviji in smotri patriotične vzgoje. V:
KUČAN Milan: Problemi nacionalizma v Ju-
Idejnost in šola, 1973, str. 63—72.
- KUNST-GNAMUŠ Olga: Oblikovanje pojmov
v učnem procesu. Sodobna pedagogika, Lj.,
1974, št. 1/2, str. 1—11.
- LESNIK Rudi: Informativno-oblikovalne de-
javnosti v prostem času mladih. Sodobna
pedagogika, Lj., 1974, št. 1—2, str. 11—24.
- LYONS John: Lingvistička revolucija Noama
Čomskog. (Predgovor: R. Bugarski.) Prev.
s engl. Slobodan Đorđević. Beograd, Duga
1974. 162 str. (Biblioteka XX. vek, 14)
- : MEJE rasti. Poročilo za raziskavo Rim-
skega kluba o težavnem položaju človeš-
tva. (Avt.) Donella Meadows itd. (Prev.
Gregor Berkopec.) V Ljubljani, Cankar-
jeva založba 1974. 269+(II) str.
- : MOZGANSKI trust. Sibirski eksperiment.
Raziskovalec, Lj., 1973, št. 11/12, str. 407—
408.
- NOVAK Alojz: Samoupravljanje v vzgojno-
izobraževalnem procesu. V: Idejnost in šola,
1973, str. 52—58.
- NOVOSEL Matija: Interesne zajednice obra-
zovanja i kulture. Gledišta, Bgd., 1974, št.
1, str. 91—112.
- PAHOR Boris: Ne gre za filozofsko razpravo.
(polemika). Prostor in čas, Maribor, 1974,
1/2, str. 115—118.
- PAVČEK Tone: Kultura je sestavni del revo-
lucionarnih sprememb. Komunist, Lj., 25.
1974, poseb. pril.
- PEČJAK Vid: Prenovljen študij. Naši razgledi,
Lj., 22. febr. 1974, št. 4.
- PINTAR Emil Milan: Raziskovalci — najbolj
neproduktivni? Delo, Lj., 9. marca 1974.
- PODMENIK Slavko: Kako vzgajati za socia-
lizem klub idejnim razlikam. Naši razgledi
Lj., 22. febr. 1974, št. 4.
- : POLITIKA in naloge ZK na področju zna-
nosti in kulture. Komunist, 18. febr. 1974.
poseb. pril.
- POPIT Franc: Idejnopolični vidiki našega
nadaljnega družbenopolitičnega razvoja V:
Idejnost in šola, 1973, str. 5—13.
- PREGL Živko: Vloga učencev v samouprav-
ljanju in njihova organiziranost. V: Idej-
nost in šola, 1973, str. 37—42.
- RAVNIKAR Edvard-Marjan Tepina-Aleš Vo-
dopivec: Odlomki iz prispevkov h gradivu
za določitev lokacije za ljubljansko univer-
zo. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št. 6.
- : RESOLUCIJA 3. kongresa pedagogov Ju-
goslavije, sprejeta v Ohridu 23—25. okt.
1973. Sodobna pedagogika, Lj., 1974, št.
1/2, str. 47—51.

- : SEZNAM predlogov za raziskovalne naloge v letu 1974, ki so bili prijavljeni Raziskovalni skupnosti Slovenije do vključno 2. 11. 1973. Raziskovalec, Lj., 1973, št. 11/12, str. 419—472.
- : SKLEPI 30. seje CK ZKS o idejnopolitičnih vprašanjih vzgoje in izobraževanja. V: Idejnost in šola, 1973, str. 85—88.
- STANIČ Gojko: Čim večji prispevek bo znanost dala praksi, tem več bo praksa sposobna dati znanosti v njeni celoti. Komunist, Lj., 1. aprila 1974, poseb. pril.
- SUCHODOLSKI Bogdan: Tri pedagogije. (Trzy pedagogiki). Prev. Miroslava i Radoslava Đokić, Beograd, Duga 1974. 251 str. (Biblioteka XX. vek, 15).
- ŠEŠIĆ Bogdan: Opšta metodologija. 3. poprav. i dop. izd. Beograd, Naučna knjiga 1971. 384 str. (Univerzitetški udžbenici).
- ŠIREC Jože: Vrednostno normiranje učnostorilnih testov. Sodobna pedagogika, Lj., 1974, št. št. 1/2, str. 39—46.
- SOTI Ferenc: Uvod u kibernetiku: Upravljanje i rukovođenje preduzećem. Novi Sad, Radnički univerzitet Radivoj Čirpanov 1973. 240 str.
- TABORI Paul: Povijest ljudske gluposti. (The Natural Science of Stupidity. S engl. prev. K. Miles.) Zagreb, Naprijed (1973). 321+(II) str.
- TEPINA Marjan: Znanstvena politika v Jugoslaviji. Komunist, Lj., 25. febr. 1974, št. 8.
- TROHA Veljko: Pedagoške možnosti in značilnosti samoupravljanja učencev. V: Idejnost in šola, 1973, str. 43—52.
- URBANČIČ Ivo: Pahorjeve Zgrešene diagnoze. Prostor in čas, Maribor, 1974, št. 1/2, str. 111—114.
- VOLFAND Jože: O svobodi kulturnega ustvarjanja drugače. Komunist, Lj., 25. marca 1974, št. 12.
- WINKLER Iztok: Prepočasno ustavno konstituiranje. Komunist, Lj., 11. marca 1974.

VI. POLITIČNE VEDE

1. Splošna dela:

- BUKVIĆ Miloš: Shvatanje birokratije u jugoslovenskoj teoriji. Gledišta, Beograd, 1974, št. 1, str. 112—127.
- GORIČAR Jože: Nova levica. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št. 6.
- GORIČAR Jože: Revizionizam. Naši razgledi, Lj., 22. febr. 1974, št. 4.
- PETROVIĆ Miloje: Lefevrova kritika staljinizma. Gledišta, Beograd, 1974, št. 1, str. 128—142.

2. Družbenopolitični sistem SFRJ:

- BAKARIĆ Vladimir: Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija. Zagreb, Informator 1974. XVI+488 str. (Ekonomaska biblioteka, X. kolo, broj 1—2.)
- : ČETVRTA konferencija komunista Jugoslavije. Beograd, Komunist 1973. 495+(III) str. (Dokumenti SKJ).
- : DELEGATSKI sistem-oblik samoupravne integracije političkog sistema Jugoslavije. Diskusija: ... Gledišta, Beograd, 1974, št. 1, str. 5—74.
- DOLANC Stane: Vsi uspehi so rezultat prizadevanj delavskega razreda in delovnih ljudi naše države. Komunist, Lj., 25. febr. 1974, št. 8.
- DURASKOVIĆ Đuro: Devet kongresa SKJ. (Beograd), Beogradski izdavačko-grafički zavod 1974. 254+(V) str. (Posebna izdanja.)
- HAFNER Vinko: Ocena političnega položaja in delovanja ljubljanske organizacije Zveze komunistov. Komunist, Lj., 11. marca 1974, poseb. pril.
- KARDELJ Edvard: Hočemo demokracijo v socializmu, ne pa demokracijo proti socializmu. Komunist, Lj., 1. aprila 1974, poseb. pril.
- KARDELJ Edvard: Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb. Ljubljana, Komunist 1973. 94+(I) str.
- KUTOŠ Aleksander: ZKJ, Ustanovitev in razvoj. (Izd. Politična šola pri CK ZKS.) (Maribor, Obzorja 1974.) 192 str. (Marksistična knjižnica, 1.)
- MARINKOVIĆ Radivoje: Samoupravljanje i odlučivanje. Sociološki pregled, Beograd, 1973, št. 2/3, str. 201—212.
- MARKOVIĆ Ratko: »Hronični problemi teorije skupštinskog sistema«. Gledišta, Beograd, 1974, št. 1, str. 143—152.
- : MATERIJALNI i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972. Beograd, Savezni zavod za statistiku 1973. 282+(II) str.
- MILATOVIĆ Veljko: Društveno-političko organizovanje u samoupravljanju. Ideje, Bgd, 1973, št. 5/6, str. 1—15.
- OROŽEN Marjan: Smisel in pomen družbene zaščite. I., II. Komunist, Lj., 11. in 18. marca 1974, št. 10, 11.
- OSOLNIK Bogdan: Ustava in zunanja politika. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št. 6.
- PAVIĆ Zeljko-Milan Ramljak-Stjepan Ivanišević: Samoupravljanje. Zagreb, (Školska knjiga) 1974. 210 str. (Suвремена misao).
- PERIĆ Ivan: Razvoj koncepcije o Jugoslaviji i suвременom svijetu i njenom unutarnjem preobražaju. Analiza sadržaja novogodišnjih poruka predsed. Tita i prvomajskih proglaš CK ZKJ od 1946 do 1965. Zagreb, (Narodno sveučilište grada Zagreba-Centar za aktualni politički studij 1973.) 416+(II) str. (Političke teme, 4.)

—: RESOLUCIJA III. konference ZKJ: Boj Zveze komunistov za socialistično usmerjenost mladega rodu v razvoju samoupravne socialistične družbe. V: Idejnost in šola, 1973, str. 88—105.

3. Politični sistemi in organizacije:

CEPUDER Bogdan: Komunisti in Evropa. Naši razgledi, Lj., 22. marca 1974, št. 6.

PETROVIĆ Milan M.: Beleške uz teoriju razvoja i njene interpretacije u Italiji. Sociološki pregled, Beograd 1973, št. 2/3, str. 259—272.

ŠARANOVIĆ Mihailo: Kina — zemlja na zemlji. Beograd, Prosveta 1973. 266 str.

VII. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

MOULIN Raymond: Medunarodne ekonomske organizacije socialističkih zemalja. (Međunarodne ekonomske organizacije stran socializma. Moskva, Izd. preduzeće Agencije za štampu »Novosti« 1972. 136 str.

VIII. SREDSTVA MNOŽIČNEGA OBVEŠČANJA IN JAVNO MNENJE

KABEL Rainer: Politična izobrazba in kritika poročil. Bilten službe za študij programa, 1973, št. 3/4, str. 4—23.

KOSMAČ France: Minimum informiranosti. Naši razgledi, Lj., 22. febr. 1974, št. 4.

RUPEL Dimitrij: Grabnar Boris: Televizijska drama in drama televizije, 1973. Bilten službe za študij programa, 1973, št. 3/4, str. 72—76.

SAVICEVIĆ Miroslav: K raziskovanju odnosa radia in televizije in kulturne dediščine (:povzetek:) Bilten službe za študij programa, Lj., 1973, št. 3/4, str. 31—34.

IX. RELIGIJA IN VERSKE ORGANIZACIJE

MARIATEGUI Jose Carlos: Religija između autohtonosti i opresije (:katolicizam u Latinskoj Americi:). Sociološki pregled, Beograd, 1973, št. 2/3, str. 273—291.

—: ODNOS komunistov do religije. Komunist, Lj., 4. marca 1974, poseb. pril.

XI. POTOPISI — BIOGRAFIJE — PRIROČNIKI SLOVARJI

NIKOLIĆ Nenad: Popularni ekonomski rječnik. Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika 1973. 252 str.

PURG Danica: Bibliografija knjiga i članaka na francuskom jeziku sa temom participacija i samoupravljanje. Ideje, Beograd, 1973, št. 5/6, str. 153—165.

B. KNJIGE IZ TUJINE

IX. RELIGIJA IN VERSKE ORGANIZACIJE

BORMANN Günther & Sigrid Bormann-Heischkeil: Theorie und Praxis kirchlicher Organisation. Ein Beitrag zum Problem der Rückständigkeit sozialer Gruppen. Opladen, Westdeutscher Vlg 1971. 381 str. (Beiträge zur soziologischen Forschung, 3.)

CONWAY John S.: Die nationalsozialistische Kirchenpolitik 1933—1945. Ihre Ziele, Widersprüche und Fehlschläge. (The Nazi Persecution of the Churches 1933—1945. Deutsche Fassung von Carsten Nicolaisen. München, Chr. Kaiser Vlg (1969). 384 str.

EINSENSTADT Shmuel Noah: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Eine analytische und vergleichende Darstellung. Opladen, Westdeutscher Vlg 1971. 58 str.

KRAIKER Gerhard: Politischer Katholizismus in der BRD. Eine ideologiekritische Analyse. Stuttgart (itd.), Vlg. W. Kohlhammer (1972). 195 str.

LINK Christian: Theologischen Perspektiven nach Marx und Freud. Stuttgart, Vlg. W. Kohlhammer (1971). 123 str.

RÖHR Heinz: Pseudoreligiöse Motive in den Frühschriften von Karl Marx. Tübingen, J. C. B. Mohr 1962. 66+I str.

WACH Joachim: Vergleichende Religionsforschung. (The Comparative Study of Religions.) Mit einer Einführung von Joseph M. Kitagawa. (Deutsche Übertragung von Hans Holländer.) Stuttgart, W. Kohlhammer (1962). 198 str. (Urban & Scher, 52)

XI. POTOPISI — BIOGRAFIJE — PRIROČNIKI — SLOVARJI

—: ANNOTATED Bibliography on Leisure. Prague, European Centre for Leisure and Education, Vols:

2. Czechoslovakia. (1960—1969). Compiled by I. Savicky. 1970. 90+(I) str.

3. Poland (1960—1970). Compiled by M. Illinicz with preface by K. Żygulski 1971. 79 str.

4. German Democratic Republic (1961—1971). Compiled by Lippold, itd. 1972. 100+(I) str.

5. Great Britain (1962—1972.) Compiled by Parker S. R. 1972. 57 str.

—: LEXIKON zur Soziologie. Hrsg. von Werner Fuchs, R. Klima, R. Lautmann, Otthein Rammstedt, Hans Wienold. Opladen, Westdeutscher Vlg 1973. 793 str.

UDC 325.2

KLINAR, dr. Peter: International Migrations, Theoretical Definition of the Basic Concepts
Teorija in praksa, Ljubljana 1974, Vol. 11, No. 4, p. 383—392

This represents the first chapter of the author's work *Sociological Aspects of International Migrations*. The theoretical definition of the concept of international migrations is based on the following elements: 1. Physical movement in geographic space with relatively permanent change of residence. 2. The Change in the interaction system, which means the transition of migrants from one to another social system. 3. Decision for emigration — based on insufficient satisfaction of highly evaluated needs of emigrants in their original environment, simultaneously including expectations of these needs being satisfied in the immigrant environment. 4. The influence of intervening intermediate hindrances (e. g. geographic and social distance) on the decision about emigration. 5. Social dimensions of international migration research from sociological aspect: study of relations between collectivities (immigrant communities and immigrant society.) 6. International migrations as functions of social control of emigrant and immigrant societies. In the conclusion the factors influencing the extent of migrations and emigrant flows and counterflows, are discussed by the author.

UDC 325.111

MLINAR, dr. Zdravko: The Settlement Preferences of the Inhabitants of Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana, 1974, Vol. 11, No. 4, p. 393—406

Data from a survey research based on a representative sample (No 2400) for Slovenia, gives us an insight into the preferences of the people concerning the following questions: 1. what type of settlement they would prefer to live in (every fourth respondent approximately would like to live in city, while three quarters of them would prefer to live in rural areas — most of them in the proximity of the city); 2. Should every place develop according to its own possibilities, or should the development of smaller localities or primarily big cities, be supported (the first alternative is prevailing); 3. Would the prefer to live in a bigger city, close to their workplace (48,5 % answers) or commute to work daily from a rural area (30,5 %); 4. Are they strongly attached to their present place of residence (74 % responded affirmatively) and would be willing to move if this meant a 100 % increase in their earnings (57 % refused such possibility); 5. What are the advantages (a greater freedom of choice in particular) and what the disadvantages (ecological crisis) of big town.

KLINAR, dr. Peter: Mednarodne migracije, Teoretična opredelitev temeljnih pojmov
Teorija in praksa, Ljubljana 1974, let. 11, št. 4, str. 383—392

Pispevek je prvo poglavje iz avtorjevega dela o »Socioloških vidikih mednarodnih migracij«. Teoretična opredelitev pojma mednarodnih migracij sloni na teñle elementih: 1. fizično gibanje v geografskem prostoru z relativno trajno spremembo prebivališča; 2. sprememba v interakcijskem sistemu, ki pomeni prehod migrantov iz enega v drug socialni sistem; 3. odločitev za emigriranje — osnovana na nezadostnem zadovoljevanju visoko ovrednotenih potreb emigrantov v njihovem izvornem okolju, ob hkratnih pričakovanjih, da bodo te potrebe zadovoljene v imigrantskem okolju; 4. vpliv motečih, vmesnih ovir (npr. geografske in socialne distance) na odločitve o emigriranju; 5. Socialne dimenzije raziskovanja mednarodnih migracij iz socioloških vidikov: proučevanje odnosov med kolektivitetami (imigrantskimi skupnostmi in imigrantsko družbo); 6. mednarodne migracije kot funkcije socialne kontrole emigrantskih in imigrantskih družb. V sklepnem delu prispevka avtor razpravlja o dejavnikih, ki vplivajo na obseg migracij in o emigrantskih tokovih ter protitokovih.

MLINAR, dr. Zdravko: Nagnjenja Slovencev glede načina naselitve
Teorija in praksa, Ljubljana 1974, let. 11, št. 4, str. 393—406

Podatki iz anketnih raziskav, ki so bile izvedene na osnovi reprezentativnega vzorca (N = 2400) za Slovenijo, dajejo vpogled v preference ljudi glede naslednjih vprašanj: 1. V kakšnem tipu kraja bi najraje živeli (le približno vsak četrti vprašanec bi živel v mestu, kar tri četrtine pa bi jih izbralo bivanje na podeželju; pri tem pa je vendar najbolj privlačen manjši podeželski kraj v bližini mesta); 2. Ali naj se vsak kraj razvija glede na lastne (z)možnosti, ali je treba pospeševati razvoj manjših krajev, ali predvsem velikih mest (prevladujejo odgovori na prvo varianto); 3. Ali bi rajši živeli v večjem mestu, blizu delovnega mesta (48,5 % odgovorov), ali se dnevno vozili na delo iz podeželja (30,5 % odgovorov); 4. Ali so zelo navezani na sedanji kraj bivanja (tako jih odgovarja 74 %) in kakšna je pripravljenost, da bi se preselili, če bi s tem za 100 % povečali zaslužek (57 % bi jih zavrnilo takšno možnost); 5. Kakšne so prednosti (zlasti večja svoboda izbire) in slabosti (ekološka kriza) velikega mesta.

POPRAVEK

V številki 3/1974 v prispevku Pavleta Zrimška »Odprtost komunikacijskega sistema kot družbena norma« na str. 284 sta dve večji napaki, ki sta bistveno popačili avtorjevo misel. V 3 in 6 vrstici zgoraj je namesto pravilne besede »odprtost« obakrat natisnjena beseda »odpornost«. V opombi na isti strani v prvi vrstici je pravilna letnica 1972 in ne 1973. Avtorju in bralcem se vljudno oprostamo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

- Vlado Benko:** Problemi znanosti o mednarodnih odnosih
Vuko Pavičević: Temeljna načela socialistične morale (II)
Emil Milan Pintar: Rast v zaostajanje
Marko Kos: Vloga novatorske dejavnosti
Tone Klemen: Aktualna vprašanja uprave v luči nove ustave
Ernest Petrič: Mednarodni odnosi v novi ustavi (II)
Miloš Jevtič: Knjiga v našem času
Boštjan Markič: Od poslancev k delegatom
Vlado Vodopivec: »Mladi socialisti« in socialdemokratska stranka Nemčije
Zdravko Mlinar: Ekologija in razvoj